

VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS

Rūta PETKEVIČIŪTĖ

**LAISVĖS ATĖMIMO BAUSME NUTEISTŲ VYRŲ
ADAPTACIJA LIETUVOS PATAISOS NAMUOSE**

Daktaro disertacija

Socialiniai mokslai, sociologija (05 S)

Kaunas, 2015

UDK 316.346-055.1(474.5)
Pe-218

Mokslinė disertacija rengta 2010-2014 metais Vytauto Didžiojo universitete.

Mokslinis vadovas:

Prof. Dr. Artūras Tereškinas

(Vytauto Didžiojo universitetas, socialiniai mokslai, sociologija, 05S)

ISBN 978-609-467-154-8

TURINYS

IVADAS	5
I. PRISITAIKYMAS PRIE KALĖJIMO APLINKOS: MODELIAI, STRATEGIJOS, TIPAI..	15
1.1. Adaptacijos modeliai	16
1.1.1. Deprivacijos modelis	16
1.1.2. Importavimo modelis.....	18
1.1.3. Šiuolaikiniai prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos tyrimai	20
1.2. Adaptacijos strategijos.....	26
1.2.1. Savęs pateikimas kaip adaptacijos strategija	26
1.2.2. Vyriškumas ir adaptacija įkalinimo institucijose.....	31
1.3. Prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos tipai	40
II. KALĖJIMO APLINKOS ANALIZĖS TEORINIAI ASPEKTAI	46
2.1. Įkalinimo permąstymas: nuo kalėjimo gimimo iki kalėjimo subkultūrų	46
2.1.1. Kalėjimo gimimas ir funkcionavimas.....	46
2.1.2. Kalėjimo socialinė organizacija ir kalėjimo subkultūros.....	48
2.2. Kalėjimo formavimasis Lietuvoje	51
2.2.1. Lietuvos įkalinimo įstaigų raida	51
2.2.2. Kalėjimo subkultūra Lietuvos įkalinimo įstaigose	55
2.3. Prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos teorinių priegų apibendrinimas	58
III. ADAPTACIJOS LIETUVOS PATAISOS NAMUOSE TYRIMO METODOLOGIJA.....	60
3.1. Kokybinės tyrimo priegios pasirinkimo pagrindimas.....	60
3.2. Tyrimo strategija – atvejo tyrimas.....	61
3.2.1. Atvejo tyrimo apibrėžtis	61
3.2.2. Nuteistųjų adaptacijos Lietuvos pataisos namuose atvejo tyrimo dizainas	62
3.3. Tyrimo metodai ir tyrimo organizavimas	64
3.3.1. Tyrimo metodai	64
3.3.2. Tyrimo organizavimas ir tyrimo etika	65
3.4. Tyrimo duomenų analizės metodai.....	67
3.5. Tyrimo kokybės kriterijai	68
IV. LAISVĖS ATĖMIMO BAUSME NUTEISTŲ VYRŲ ADAPTACIJA LIETUVOS PATAISOS NAMUOSE. EMPIRINIO TYRIMO REZULTATAI	71
4.1. Kolektyvinis kalinimas: nuteistųjų paskirstymas, bausmės atlikimo sąlygos, kalėjimo subkultūra	71
4.1.1. Bausmę atliekančių nuteistųjų skirstymas ir įkalinimo sąlygos.....	71
4.1.2. Kalėjimo subkultūra Lietuvos pataisos namuose.....	77
4.2. Nuteistųjų adaptacija: būdai, tipai ir modeliai.....	84
4.2.1. Nuteistųjų prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos būdai	84
4.2.2. Nuteistųjų adaptacijos tipai.....	88
4.2.3. Adaptacijos modeliai: įkalinimo aplinka, importuoti veiksniai ir adaptacijos dinamika	100
4.3. Pradinės adaptacijos stadijos strategijos: savęs pateikimas ir vyriškojo fasado valdymas	111
4.3.1. Nuteistųjų sąveikos ir savęs pateikimas	111
4.3.2. Vyriškojo fasado valdymas.....	117
4.4. Tyrimo rezultatų apibendrinimas.....	122
4.4.1. Kolektyvinis kalinimas, kalėjimo subkultūra ir kasdieniai adaptacijos būdai	122
4.4.2. Adaptacijos tipai	124
4.4.3. Adaptacijos modeliai: įkalinimo aplinkos, importuoti veiksniai ir dinaminiai veiksniai	126
4.4.4. Pradinė adaptacijos stadija: savęs pateikimas ir vyriškojo fasado valdymas.....	129
IŠVADOS.....	133
Literatūros sąrašas	137
PRIEDAI	147

Disertacijoje pateikiamų lentelių sąrašas:

Lentelė Nr. 1. Tyrimo dizainas.

Lentelė Nr. 2. Duomenų analizė- kodavimo pavyzdys.

Lentelė Nr. 3. Adaptacijos būdai.

Lentelė Nr. 4. Adaptacijos tipų daryba.

Lentelė Nr. 5. Vyriško elgesio būdai.

Lentelė Nr. 6. Adaptacijos ir vyriško elgesio sąsajos.

Lentelė Nr. 7. Remiantis tyrimo duomenimis suformuluotų ir mokslinėje literatūroje aptariamų adaptacijos tipų sąsajos.

IVADAS

Darbo aktualumas

Šiuolaikinėse teisinėse sistemose įkalinimas – viena itin plačiai naudojamų ir giliai visuomenės sąmonėje įsirežusių baudimo praktikų. M. Foucault teigimu (1998), teisingumas lengvai įsivaikina kalėjimą, pažadanti bausti efektyviau ir produktyviau. Kalėjimas kaip užmokestis už netinkamą elgesį industrinėse visuomenėse tampa ekonomiškai savaime suprantamas: jis geba pasirūpinti individo muštravimu ir transformacija, pasitelkdamas kruopščiai apgalvotus disciplinavimo mechanizmus. Nors įkalinimas nuolat susilaukia kritikos, jis iš naujo atrastas atlieka atskirties ir nenaudingų gyventojų kontrolės funkcijas (Garland 2001). Dabartiniai įkalinimo mąstai signalizuoja apie nekontroliuojamą, žaliavos nestokojančią kalnimo pramonės plėtrą (Christie 1999) ir baudžiamosios gerovės (Wacquant 2008), nusitaikančios į pačius pažeidžiamiausius, raidą. Kalėjimo kritika ir įkalinimo reikšmės apmąstymas išlieka nuolatinis mokslinių diskusijų objektas: tarsi pripažįstant įkalinimo žalą, vis tik nesurandama bendro vardiklio, kuo ir kaip įkalinimą pakeisti. Taigi kalėjimas – vienas ryškiausių valstybės galios simbolių, tuo pačiu vienas akivaizdžiausių nesėkmingo bandymo užkirsti kelią nusikalstamam elgesiui pavyzdžių (Crewe 2007, 123).

Įkalinimo populiacijos daugumą sudaro vyrai, todėl galima teigti, kad kalnimo industrija į juos ir nusitaiko. Vyrų dominavimas įkalinimo sistemoje nebeatrodo savaime suprantamas, todėl klausama, kodėl būtent vyrai dažniau nusikalsta, keliant prielaidą, kad nusikalstamas elgesys yra panaudojamas kaip vyriškumo įtvirtinimo būdas, kai kiti galios ištekliai, tokie kaip išsilavinimas, socialinis statusas ar profesija, vyrams yra neprieinami (Messerschmidt 1993). Taip pat klausama kaip vyriškumas įtvirtinamas įkalinimo įstaigose, kokios vyriškumo formos tampa dominuojančiomis ir kaip jos susijusios su prisitaikymu ir išgyvenimu kalėjimo aplinkoje (Crewe 2009; Comack 2008; Jewkes 2002, 2005; Karp 2010; Sabo ir kt. 2001)?

Taigi svarbu diskutuoti kaip vyrai patiria, išgyvena įkalinimą, kaip prisitaiko prie įkalinimo institucijų aplinkos ir sąlygų, galiausiai kaip ši patirtis keičia jų gyvenimus. Nors pripažįstama, kad įkalinimo skausmai (angl. *pains of imprisonment*) negali būti prilyginami tiems, apie kuriuos šnekėjo ankstyvieji kalėjimo tyrėjai (Sykesas 1959; Goffman 1961), tačiau suabejojama ar dėl institucinių pokyčių šiais laikais laisvės atėmimo bausmė išgyvenama lengviau. Įkalinimo skausmai ir sunkumai įgauna naujas anoniminės biurokratinės galios paženklintas formas. Todėl, siekiant išsiaiškinti įkalinimo skausmų priežastis, svarbu kelti nuteistųjų adaptacijos ir išgyvenimo įkalinimo sąlygomis klausimus (Liebling 2004; Liebling, Maruna 2005; Crewe 2009 ir 2011). Adaptacijos įkalinimo įstaigose tyrimai, mokslininkų

teigimu (Gover ir kt. 2000; Dhimi ir kt. 2007), gali pagelbėti efektyvinant kalėjimo valdymą, vykdant netinkamo elgesio įstaigose prevenciją ir nukreipiant nuteistuosius integracijos į visuomenę linkme. Aktualizuojant įkalinimo aplinkos ir prisitaikymo prie jos problematiką, galima kalbėti apie įkalinimo patirties poveikį ir grįžimo į visuomenę galimybes. Opus įkalinimo įstaigų kritikos ir reformų klausimas skatina analizuoti kalinimo patirtis ir poveikį, o nuteistųjų prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos tyrimas yra vienas iš būdų pristatyti įkalinimo institucijų realijas ir numatyti jų kaitos perspektyvas.

Lietuvoje įkalinimo praktika taip pat taikoma dažnai ir intensyviai, todėl įkalinimų asmenų (vyrų¹) skaičiumi Lietuva yra viena iš pirmaujančių šalių Europoje², o įkalinimo trukmė skaičiuojama metais, kai Vakarų šalyse tesudaro keletą mėnesių (Sakalauskas 2007). Taip pat Lietuvą galima priskirti prie tų valstybių, kurios vis dar yra mažai nuveikusios kalėjimo sąlygų vienodinimo (Europos Sąjungos kontekste) ir gerinimo srityje (Sakalauskas 2014b). Nuolatinės Europos komiteto prieš kankinimą ir kitokį žiaurų, nežmonišką ar žeminantį elgesį ir baudimą (CPT) pastabos, kuriose akcentuojamos nepatenkinamos gyvenimo sąlygos ir kalinamųjų saugumo užtikrinimo problemos Lietuvos įkalinimo įstaigose³, skatina iešoti bausmių vykdymo sistemos reformavimo galimybių. Neabejotina, kad įkalinimas Lietuvos kontekste tampa opiu klausimu, kiekvienais metais paliečiančiu apie 9000 vyrų ir jų šeimų⁴. Todėl aktualu klausti kaip bausmę atliekantys vyrai patiria įkalinimą, kaip su juo susitaiko, kokius prisitaikymo prie įkalinimo aplinkos būdus naudoja ir kokius sunkumus šioje aplinkoje jiems tenka patirti?

Nuteistųjų adaptacija Lietuvos pataisos namuose yra glaudžiai susijusi su šalies įkalinimo įstaigoms būdinga kolektyvinio kalinimo, pasižyminčio tam tikru fizinės erdvės ir santykių organizavimu, forma (Piacentini, Slade 2015) ir kalėjimo subkultūra, kuri yra ne tik pagrindinis nuteistųjų kasdieninio gyvenimo ir tarpusavio sąveikos reguliacinis elementas (Piškinaitė-Kazlauskienė 2001), bet ir recidyvinį elgesį ir kriminalines nuostatas skatinantis veiksnys (Petkus 2004 ir 2006). Todėl nuteistųjų adaptacijos tyrimas leidžia pažinti subkultūros nulemtą įkalinimo aplinkos savitumą ir jos veikiamus recidyvinio elgesio aspektus. Nuteistųjų adaptacijos tyrimas gali prisidėti prie jų elgesio koregavimo ir pataisos veiklos kryptių

---

¹ Kalbant apie įkalinimą omenyje turima vyriška kalėjimų populiacija. Šį pasirinkimą patvirtina absoliutus vyrų dominavimas nusikaltimų ir laivės atėmimo kontekste. Plačiau žiūrėti „Nusikalstamumas ir teisėsaugos institucijų veikla“ (2012 m. katalogas). Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės.

² Plačiau žr.: International Centre for prison studies. Word Prison Population List (tenth edition). Prieiga: http://www.apcca.org/uploads/10th_Edition_2013.pdf [Žiūrėta 2014 06 12]

³ Plačiau žr. Report to the Lithuanian Government on the visit to Lithuania carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT). 2014 (18). Prieiga: <http://www.cpt.coe.int/documents/ltu/2014-18-inf-eng.pdf> [Žiūrėta 2014 11 02]

⁴ Lietuvos statistikos departamentas. Prieiga: <http://db1.stat.gov.lt/statbank/SelectVarVal/saveselections.asp> [Žiūrėta 2014 09 03]

įgyvendinimo įstaigų viduje, taip pat prie įkalinimo įstaigų valdymo efektyvumo ir nuteistųjų orientavimo integracijos į visuomenę linkme.

Darbo problema

Kalbant apie adaptacijos ar prisitaikymo (šie terminai darbe vartojami sinonimiškai) procesą svarbu apibrėžti adaptacijos sampratą ir jos sudedamąsias dalis. Adaptacija apima įvairius prisitaikymo prie įkalinimo aplinkos būdus, nuteistųjų elgesio, asimiliacijos klausimus, taip pat sunkumus, su kuriais nuteistieji susiduria adaptacijos procese (Crewe 2009). Adaptacijos terminas šiame darbe nėra pavyzdingo elgesio ar sėkmingos adaptacijos atitikmuo. Analizuojant laisvės atėmimo bausmė nuteistų vyrų adaptaciją siekiama atskleisti kuo įvairesnius prisitaikymo būdus, kurie gali būti laikomi tiek sėkmingais, tiek nesėkmingais. Šiuo atveju, nagrinėjant kasdienes nuteistųjų adaptacijos būdus, adaptacijos „sėkmė“ vertinama remiantis pačių nuteistųjų požiūriu. Taigi disertaciniame darbe susitelkiama į adaptacijos būdų įvairovę, klausiant kaip nuteistieji „prisijaukina“ įkalinimo įstaigų kasdienybę, kokius sunkumus bandydami prisitaikyti prie kalėjimo aplinkos patiria, kokie veiksniai prisideda prie skirtingų adaptacijos būdų pasirinkimo ir šio pasirinkimo dinamikos, galiausiai kokius adaptacijos tipus, paremtus prisitaikymo būdų kombinacijomis, galima identifikuoti?

Kaip jau minėta, Lietuvos pataisos namams būdingos savitos laisvės atėmimo bausmės vykdymo sąlygos ir sovietiniu laikotarpiu įsišaknijusi kolektyvinio kalinimo tradicija (Piacentini, Slade 2015). Įkalinimo įstaigose įsitvirtinusios laisvės atėmimo bausmės vykdymo sudedamosios dalys: prastos gyvenimo sąlygos, didelė nuteistųjų koncentracija, kolektyviniu kalinimu paremta organizacinė struktūra, nerašyti nuteistųjų įstatymai, užkerta kelią esamos sistemos korektūrai. Todėl šiame darbe susitelkiama į Lietuvos pataisos namų kontekstą ir jo reikšmę adaptacijos procese, naudojant teorines perspektyvas, akcentuojančias kalėjimo aplinkos svarbą adaptuojantis. Kalėjimo aplinkos studijų pagrindu yra įkalinimo sociologijos chrestomatiniai darbai (Clemmer 1940; Sykes 1958; Goffman 1961; Irwin, Cressey 1962), kurių dėmesio centre - socialinė įkalinimo įstaigų organizacija, tarpusavio santykiai, nuteistųjų kodo formavimosi ir prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos klausimai. Atsakymai į šiuos klausimus pateikiami remiantis deprivacijos teorija, teigiančia, kad nuteistųjų adaptaciją lemia vidinės kalėjimo organizacijos ypatybės, kurios susiklosto kaip atsakas į įkalinimo sąlygotus sunkumus, apribojimus ir kontrolę (Sykes 1958; Goffman 1961). Ši teorija ir įkalinimo aplinkos ir adaptacijos sąsajų klausimai sudaro darbo problemas ašį.

Nors išvardinti probleminiai aspektai grindžiami teoriniais požiūriais, pagrindinį dėmesį teikiančiais minėtai deprivacijos teorijai, kartu ši teorija papildoma importavimo (Irwin, Cressey

1962) ir situacinių veiksnių (Jiang, Fisher-Giorlando 2002) modeliais, pabrėžiančiais atsineštų (prieš įkalinimą įgytų) arba dinaminių veiksnių svarbą, ir leidžiančiais apčiuopti adaptacijos proceso kaitą.

Prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos procesas priklauso nuo įžengimo į kalėjimo aplinką, kitaip tariant pradinės adaptacijos stadijos. Pradinės stadijos pamatu yra pirmosios nuteistųjų sąveikos, šių sąveikų išmanymas ir tinkamas pasirodymas jose. Pradinė adaptacijos stadija teorizuojama remiantis E. Goffmano (2000) dramaturgine teorija, siūlančia konceptualias nuteistųjų sąveikų ir savęs pateikimo analizės priemones. Kalėjimo aplinkos lūkesčius atitinkantis nuteistojo fasadas ir sąveikų su šios aplinkos veikėjais išmanymas laiduoja įsiliejimą į kalėjimo bendruomeninį gyvenimą.

Vyriška kalėjimo aplinka ir neformalios nuteistųjų bendravimo taisyklės ypatingą dėmesį skiria vyriškiems nuteistojo pateikiamo fasado bruožams, todėl tam tikro vyriškumo reprezentavimas – viena iš svarbiausių nuteistųjų adaptacijos strategijų, laiduojančių pritaipimą prie kalėjimo socialinio gyvenimo. Hipervyriška fasadinė laikysena viena vertus garantuoja prisitaikymą prie kalėjimo aplinkos, kita vertus maskuoja ir apsaugo nuteistųjų vidinę tapatybę (Jewkes 2002 ir 2012b).

Vadinasi, darbo problemą sudaranti nuteistųjų adaptacija analizuojama akcentuojant kalėjimo aplinkos ir jos detalaus tyrimo reikšmę, atskleidžiant kasdieninius nuteistųjų adaptacijos būdus, atsižvelgiant į importuotus nuteistųjų bruožus ir situacinius pokyčius, galiausiai iškeliant pradinės adaptacijos stadijos, kurioje lemiamą vaidmenį vaidina tinkamas savęs pateikimas ir vyriško fasado reprezentavimas, svarbą.

Objektas – laisvės atėmimo bausmės nuteistų vyrų adaptacija Lietuvos pataisos namuose.

Tikslas – Išanalizuoti nuteistų vyrų adaptaciją Lietuvos pataisos namuose, koncentruojantis į adaptacijos būdų ir juos lemiančių veiksnių įvairovę, pagrindinį dėmesį adaptacijos procese teikiant kalėjimo aplinkai.

Uždaviniai:

1. Apžvelgti prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos teorines prieigas, pristatant adaptacijos modelių, pradinės adaptacijos stadijos strategijų ir adaptacijos tipų teorines perspektyvas.
2. Aptarti įkalinimo institucijų formavimosi ir laisvės atėmimo bausmės vykdymo teorinius analizės aspektus, pristatant savitą įkalinimo įstaigų Lietuvoje kontekstą.
3. Išnagrinėti nuteistųjų Lietuvos pataisos namuose socialinę organizaciją, argumentuojant kalėjimo subkultūros reikšmę.

4. Išanalizuoti nuteistųjų adaptacijos Lietuvos pataisos namuose būdus ir tipus ir jų pasirinkimą sąlygojančius veiksnius.
5. Ištirti savęs pateikimo ir vyriško fasado kūrimo svarbą pradinėje adaptacijos stadijoje.

Ginamieji teiginiai

1. Laisvės atėmimo bausmę atliekančių vyrų adaptacija Lietuvos pataisos namuose yra sąlygota kalėjimo aplinkos, kuriai būdingi struktūriniai kolektyvinio kalinimo bruožai, sudarantys palankią terpę neformalių nuteistųjų įstatymų - kalėjimo subkultūros įsitvirtinimui.
2. Nuteistųjų kasdieninių prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos būdų ir adaptacijos tipų pasirinkimą bendriausia prasme veikia savitas Lietuvos pataisos namų kontekstas: tiek formali, tiek neformali kalėjimo struktūra, kuriama pačių nuteistųjų; taip pat importuoti ir situaciniai veiksniai, prisidedantys prie tam tikros adaptacijos dinamikos.
3. Adaptacijos pataisos namuose pradinės stadijos metu reikšmingas vaidmuo tenka pirmosioms nuteistųjų tarpusavio sąveikoms. Šiose sąveikose nuteistojo savęs pateikimas, tam tikro fasado kūrimas, atsižvelgiant į esamos situacijos apibrėžimo išmanymą, tampa esminiu.
4. Vyriškumas yra neatsiejama fasado, kurio reikalauja kalėjimo aplinka, sudedamoji dalis, jis dalyvauja derybose dėl statuso, galios, sąveikų ir santykių apibrėžimo, todėl pradinėje adaptacijos stadijoje tinkamas vyriškumo reprezentavimas yra pagrindinis nuteistųjų uždavinys.

Tyrimo naujumas

Šiuolaikiniai kalėjimo tyrimai, analizuojantys prisitaikymą prie kalėjimo aplinkos, remiasi įvairiomis jau minėtų deprivacijos ir importavimo modelių kombinacijomis ir bando šiuos modelius pamaštyti arba papildyti įvairiais teoriniais požiūriais ir veiksniais, nulemiančiais adaptaciją įkalinimo įstaigose. Daugelis autorių (Dhami ir kt. 2007; Gover ir kt. 2000; Lucioni ir kt. 2012; Paterline, Petersen 1999; Steiner, Wooldredge 2009; Slotboom ir kt. 2011, Tasca ir kt. 2010; Tewksbury ir kt. 2014) sutinka dėl abiejų modelių kombinavimo svarbos ir pritaria, kad kartu šie modeliai paaiškina kur kas daugiau negu kiekvienas atskirai, todėl turėtų būti derinami. Šiuolaikiniuose adaptacijos kalėjime tyrimuose galima identifikuoti dvi kryptis: jau minėtus tyrimus, orientuotus į deprivacijos ir importavimo veiksmių kombinacijas ir šių modelių derinimą (Camp ir kt. 2001; Cooke ir kt. 2008; Huebner 2003;

Jiang, Fisher-Giorlando 2002; Rocheleau, 2013a; Steiner ir Wooldredge 2009) ir tyrimus permąstančius importavimo ir deprivacijos modelių pritaikymo problematiką šiandieniniuose įkalinimo kontekstuose (Crewe 2007, 2009, 2011, 2014b; DeLisi ir kt. 2011; Liebling 2004). Vaisinga ir ilgalaikė deprivacijos ir importavimo modelių diskusija disertaciniame darbe papildoma įvairiais teoriniais požiūriais ir jų kombinacijomis, Goffmano (2000) dramaturginės teorijos ir vyriškumo studijų inkorporavimas suteikia galimybę pažvelgti į prisitaikymą prie kalėjimo aplinkos kiek kitokiu nei įprasta rakursu.

Nors Lietuvos moksliniame diskurse prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos tematika beveik netyrinėta, tik bendrais bruožais apžvelgiama R. Bandzevičienės (2009) „Penitencinės psichologijos“ vadovėlyje, tačiau akademiniam lauke analizuoti kiti su įkalinimu susiję klausimai. Reikšmingi G. Sakalausko įkalinimo problematikos tyrimai, kuriuose nagrinėjami ir diskutuojami įvairūs įkalinimo bausmės vykdymo aspektai: įkalinimo bausmės trukmės (2007), laisvės atėmimo globaliame kontekste (2014a), įkalinimo sąlygų (2014a ir 2014b), įkalinimo atvėrimo (2013a), iš įkalinimo vietų grįžusių integracijos (Sakalauskas, Kalpokas 2012) klausimai. Kalėjimo subkultūros analizė nors ir fragmentiška, bet taip pat susilaukia Lietuvos mokslininkų dėmesio. Reikšmingas kriminalinės subkultūros, būdingos Lietuvos įkalinimo įstaigoms, tyrimas yra A. Petkaus (2006) parengta disertacija, kurioje autorius pristato subkultūros genezę, analizuoja subkultūros reikšmę ir jos svarbos mažinimo perspektyvas, remdamasis Lietuvos įkalinimo įstaigose atlikto empirinio tyrimo duomenimis. Šio autoriaus teigimu, Lietuvos įkalinimo įstaigose įsitvirtinusi kriminalinė subkultūra yra veiksnys, lemiantis pakartotiną nusikalstamą elgesį, o kartu ir grįžimą į įkalinimo įstaigas. L. Piškinaitės-Kazlauskienės (2001) tyrimuose kalėjimo subkultūra analizuojama kaip pagrindinis nuteistųjų kasdieninių sąveikų ir praktikų, hierarchinės struktūros reguliavimo įrankis, o R. Kudirkos (2014) kalėjimo, kriminalinio ir narkomanų žargono žodyne išsamiai pristatoma kalėjimo subkultūros kalbos, o tuo pačiu ir kasdieninio kalėjimo gyvenimo specifika.

Be jau aptartos įkalinimo įstaigų ir jų vidinės organizacijos problematikos, paminėtini ir kiti su įkalinimu susiję aktualūs klausimai, kuriuos analizuoja Lietuvos mokslininkai. Tai ir pakartotinio nusikalstamo elgesio (Justickaja, Gavėnaitė 2009, Jurgelaitienė 2006), nusikalstamo elgesio rizikos veiksnių prognozavimo OASys (*angl. Offender assesment system*) metodikos taikymo (Ustinavičiūtė ir kt. 2009 ir 2010), iš įkalinimo vietų grįžusių integracijos (Malinauskaitė, Uscila 2010; Sakalauskas, Kalpokas 2012; Vosyliūtė ir kt. 2006) ir lygtinio paleidimo (Bikelis ir Sakalauskas 2008; Mackevičius 2011; Mesonienė 2006 ir 2010; Sakalauskas 2013), suicidinio elgesio ir savižudybių Lietuvos įkalinimo įstaigose aspektai (Grušauskaitė 2013).

Nors kalėjimo socialinio pasaulio ir laisvės atėmimo bausmę atliekančių adaptacijos klausimai Vakarų šalyse analizuojami daugiau nei 50 metų, vis dar trūksta tyrimų atskleidžiančių tam tikrų šalių realijas. Tokių tyrimų stoka ypač ryški posovietinių šalių kontekste, kuris pasižymi savita laisvės atėmimo bausmės vykdymo tradicija, besiskiriančia nuo analizuojamos anglosaksiškose šalyse (Piacentini, Slade 2015). Taigi šis tyrimas, kokybinės metodologijos pagalba bandydamas rekonstruoti Lietuvos pataisos namų gyvenimą, prisideda prie gilesnio ir detalesnio jo pažinimo ir pretenduoja papildyti tiek Lietuvos, tiek posovietinių šalių ir įkalinimo įstaigų problematikos tyrimus. Novatorišku galima laikyti ir metodologinį tyrimo sprendimą ir dizainą. Daugelis deprivacijos modelio tyrimų atliekami remiantis kokybinės, tuo tarpu importavimo - kiekybinės metodologijos priegose. Šiame tyrime siekiant pažinti įkalinimo įstaigų aplinką ir nuteistųjų naudojamus adaptacijos būdus pasirenkama kokybinė metodologija, leidžianti artikuliuoti nuteistųjų prisitaikymo būdus remiantis nuteistųjų patirtimi. Taigi teoriniai ir metodologiniai sprendimai leidžia išskirti šį tyrimą iš kitų, pagrindžiant tyrimo naujumo aspektus.

Tyrimo metodai

Kaip jau minėta, siekiant išsamaus ir detalaus kalėjimo aplinkos pažinimo ir adaptacijos, paremtos nuteistųjų balsais ir istorijomis, analizės, atliekant tyrimą pasirinkta kokybinės metodologijos perspektyva. Tyrimo objektu esanti nuteistųjų adaptacija suponuoja ieškoti metodologinių priegų, leidžiančių kuo įvairiapusiškiau pažinti, apibrėžti, apibūdinti ir išanalizuoti tyrinėjamą objektą. Būtent todėl konstruojant tyrimo dizainą nuspręsta naudoti atvejo studijos strategiją. Ši strategija įpareigoja atlikti įvairialypį ir daugiasluoksnį prisitaikymo prie įkalinimo aplinkos Lietuvos pataisos namuose atvejo tyrimą. Tyrimo metu be mokslinės literatūros analizės, naudojami šie kokybinių duomenų rinkimo būdai: pusiau struktūruoti interviu (atlikta 60 interviu su nuteistaisiais) bei dokumentų analizė (naudoti nuteistųjų bylų duomenys). Tyrimas atliktas trejuose Lietuvos pataisos namuose: Alytaus (20 interviu), Vilniaus (19 interviu) ir Pravieniškių (21 interviu), vykdytas 2012 07 01- 2013 02 01 laikotarpiu.

Tyrimo dalyviai buvo informuoti, kad jų duomenys bus naudojami anonimiškai ir apibendrintai. Sutikęs dalyvauti nuteistasis pasirašė sutikimą, leidžiantį įrašyti pokalbį į diktofoną ir susipažinti su jo asmens byla. Visi tyrime analizuoti interviu buvo įrašyti ir transkribuoti. Atliekant duomenų analizę naudotas kokybinės turinio analizės metodas. Didžiulis duomenų masyvas, sukauptas atlikus pusiau struktūruotus interviu, apdorotas naudojant MAXQDA programinę įrangą.

Disertacijos struktūra

Disertaciją sudaro keturios struktūrinės dalys. Įvade pagrindžiamas darbo aktualumas ir naujumas, pristatomas darbo objektas, suformuluojama darbo problema, tikslas, uždaviniai, ir ginamieji teiginiai, apibrėžiamos pagrindinės sąvokos. Pirmoje disertacijos dalyje susitelkiama ties nuteistųjų adaptacijos problematika, pristatomi adaptaciją analizuojantys deprivacijos ir importavimo modeliai, šiuos modelius permaštantys šiuolaikiniai teoriniai požiūriai, pristatomos dramaturginė ir vyriškumo teorijos, darbe laikomos pradinės adaptacijos strategijomis, galiausiai apžvelgiami adaptacijos tipologizacijos teoriniai aspektai. Antrame skyriuje aptariami kalėjimo socialinės organizacijos teoriniai požiūriai, įkalinimo institucijų formavimosi, laisvės atėmimo bausmės vykdymo, kalėjimo aplinkos ir joje susiformuojančių subkultūrų, nuteistųjų neformalių bendravimo normų ir hierarchinės struktūros klausimai, apžvelgiamas Lietuvos įkalinimo įstaigų kontekstas. Trečia darbo dalis skirta metodologinių tyrimo klausimų aptarimui, kurie apima kokybinio tyrimo prieigas, atvejo studijos strategijos, tyrime naudojamų metodų, pačios tyrimo eigos ir etikos, duomenų analizės bei kokybinio tyrimo kokybės aspektus. Ketvirtame skyriuje pristatomi ir analizuojami empirinio tyrimo rezultatai, suskirstyti į tris pagrindines dalis: kalėjimo vidinės organizacijos analizę; nuteistųjų adaptacijos būdų, tipų, ir jų pasirinkimą sąlygojančius veiksniai analizuojančių modelių nagrinėjimą, pradinę adaptacijos stadiją lemiančių komponentų tyrimą. Tyrimo rezultatų apibendrinimo dalyje empirinio tyrimo rezultatai konceptualizuojami teorinių prieigų pagalba. Disertacija užbaigiama išvadomis, naudotos literatūros sąrašu ir priedais.

Svarbiausios sąvokos

Adaptacija arba *prisitaikymas prie kalėjimo aplinkos* - šios sąvokos darbe naudojamos sinonimiškai. Adaptacija apima prisitaikymo, asimiliacijos, elgesio klausimus. Šiandien kalėjimo tyrimuose nusistovėjusi tradicija adaptaciją aiškina keliant du pagrindinius klausimus: kaip institucija sąlygoja bausmę atliekančių elgesį, bei kaip šį elgesį nulemia individualios nuteistųjų savybės, požiūriai, vertybės (Crewe 2009, 7).

Adaptacijos būdai – empirinio tyrimo metu adaptacijos būdais laikomos tam tikros prie kalėjimo aplinkos padedančios prisitaikyti kasdienio elgesio taisyklės ir normos, apibrėžtos pačių tyrimo dalyvių.

Adaptacijos modeliai – prisitaikymą prie kalėjimo aplinkos ir jį sąlygojančius veiksniai aiškinančios teorinės perspektyvos, turinčios aiškiai apibrėžtą, konceptualų teorinį modelį.

Darbe analizuojami du pagrindiniai adaptacijos modeliai deprivacijos (Sykes 1958, Goffman 1961) ir importavimo (Irwin, Cressey 1962).

Adaptacijos tipai – empirinio tyrimo metu atsiskleidusios adaptacijos būdų grupės ar kombinacijos, sugrupuotos ir tam tikrą poziciją išreiškiantys adaptacijos būdai sudaro adaptacijos tipą. Įkalintųjų adaptacijos tipai aptariami ir mokslinėje literatūroje (Crewe 2009, Goffman 1961)

Deprivacijos modelis - modelis analizuojantis kalėjimo subkultūrų susiklostymo ir nuteistųjų prisitaikymo prie įkalinimo sąlygų problematiką ir akcentuojantis įkalinimo situacijos ir aplinkos sukeltų sunkumų, deprivacijos įtaką nuteistųjų išgyvenimui ir adaptacijai (Sykes 1958, Goffman 1961)

Importavimo modelis – modelis teigiantis, kad kalėjimo subkultūra yra kriminalinės subkultūros susiformuojančios už kalėjimo ribų dalis. Nuteistųjų adaptaciją aiškinantis importuotų, „atsineštų“ faktorių pagalba (Irwin, Cressey 1962).

Kalėjimo subkultūra - kalbėdami apie kalėjimo subkultūrą autoriai vartoja skirtingus terminus ir apibrėžimus. Ankstyvieji įkalinimo sociologijos darbai (Sykes 1958, Goffman 1961) neformalius nuteistųjų santykius susiformuojančius įkalinimo institucijoje vadino *nuteistųjų kodu, normomis (angl. inmate code)*. Pripažįstant kalėjimo subkultūros ir kriminalinių nuostatų, susiformuojančių anapus kalėjimo, sąsajas vartojamas ir kriminalinės subkultūros terminas (Irwin, Cressey 1962; Petkus 2006). Apibrėžiant neformalius, nerašytus nuteistųjų bendravimo ir elgesio būdus ar socialinį pasaulį naudojamos kalėjimo subkultūrų ar kalėjimo kultūros sąvokos (Crewe 2009). Šio darbo rėmuose plačiausiai naudojamas kalėjimo subkultūros, trumpinant tiesiog subkultūros, terminas referuojantis į subkultūrą egzistuojančią įkalinimo įstaigose, ne už jų ribų ir apibrėžiant Lietuvos pataisos namams būdingas neformalias nuteistųjų elgesio taisykles, hierarchinę struktūrą bei tarpusavio bendravimo normas.

Nuteistieji- laisvės atėmimo bausmė nuteistų vyrų sutrumpinimas, vartojant nuteistųjų terminą disertacijoje turima omenyje tik laisvės atėmimo bausmė nuteistus, bausmę atliekančius pataisos namuose.

Pataisos namai – pataisos įstaiga, kurioje laisvės atėmimo bausmę atlieka pilnamečiai nuteistieji, kuriems teismas nustatė atlikti laisvės atėmimo bausmę pataisos namuose.⁵ Lietuvoje pataisos įstaigos skirstomos į pataisos namus, nepilnamečių pataisos namus, kalėjimus ir atvirąsias kolonijas.⁶ Lietuvoje pilnamečiams nuteistiesiems vyrams laivės atėmimo bausmę

---

⁵ Bausmių vykdymo kodeksas. 71 straipsnis. Prieiga:

http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=278500&p_query=&p_tr2=Žiūrėta [2014 09 03]

⁶ Bausmių vykdymo kodeksas. 62 straipsnis. Prieiga:

http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=278500&p_query=&p_tr2=Žiūrėta [2014 09 03]

vykdo 5 pataisos namai bei Lukiškių tardymo izoliatorius- kalėjimas.⁷ Didžiausia dalis nuteistųjų laisvės atėmimo bausmę atlieka pataisos namuose. Šio darbo rėmuose šalia Pataisos namų termino sinonimiškai vartojami įkalinimo įstaigų, institucijų ir plačiai bendrinėje kalboje naudojamo kalėjimo terminai.

Socialinė organizacija/ socialinė sistema (taip pat vartojamas kalėjimo socialinio gyvenimo terminas (angl. prison social life) - neformali nuteistųjų santykių ir kasdieninio gyvenimo sistema, apimanti nuteistųjų tarpusavio santykių reguliavimą ir nuteistųjų vertybines nuostatas, egzistuojanti šalia oficialios įkalinimo įstaigų sistemos ir tvarkos, todėl nuo jos yra neatsiejama ir jos veikiamą (Crewe 2012, 32).

---

⁷ Kalėjimų departamentas prie Lietuvos Respublikos Teisingumo ministerijos. Prieiga: <http://www.kalejimudepartamentas.lt/lt/kalejimu-departamentas/pradzia.html> Žiūrėta [2014 09 03]

I. PRISITAIKYMAS PRIE KALĖJIMO APLINKOS: MODELIAI, STRATEGIJOS, TIPAI

Kalėjimas ir su juo susijusios mokslinės diskusijos jau daugiau nei pusšimtį metų yra įkalinimo (kalėjimo) sociologijos interesų laukas. Įkalinimo sociologijoje išskiriamos dvi gana savarankiškos tyrimų tradicijos. Pirmosios, mikrosociologinės, tradicijos interesų akiratyje atsiduria socialinė kalėjimo sistema ir jos dinamika, o antrosios, makrosociologinės, perspektyvos objektas – struktūrinės kalėjimo ir baudimo funkcijos (Carrabine 2000). Ankstyvoji įkalinimo sociologija siejama su klasikiniiais D. Clemmerio (1940), G. Sykeso (1959), E. Goffmano (1961) mikrosociologijos darbais, kurių dėmesio centre – vidinė įkalinimo įstaigų organizacija, socialiniai santykiai, subkultūrų formavimosi ir prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos klausimai.

Šiame skyriuje, kaip ir visame darbe, vadovaujantis mikrosociologine kalėjimų tyrimo tradicija ir remiantis iš jos kilusiu deprivacijos modeliu analizuojama Lietuvos pataisos namuose kalinčių vyrų adaptacijos problematika. Prisitaikymas prie kalėjimo aplinkos teorizuojamas pasitelkiant adaptacijos modelius (deprivacijos ir importavimo), pagal kuriuos skirtingai aiškinami adaptaciją lemiantys veiksniai ir keliami skirtingi įkalinčiųjų socialinės organizacijos, kasdienių sąveikų, solidarumo formų ir tapatybės transformacijos kalinimo sąlygomis klausimai. Šiuos klausimus padeda analizuoti ir Goffmano (2000) dramaturginė teorija, leidžianti konceptualizuoti kasdienės įkalinčiųjų sąveikas. Esminis sąveikų tvarkos komponentas yra individų savęs pateikimas: individai per sąveiką priversti reaguoti vienas į kitą ir pateikti save taip, kaip reikalauja apibrėžta situacijos definicija (Goffman 2000). Todėl Goffmano teorija, apimanti įkalinčiųjų kasdienių sąveikų tyrimo priemones ir leidžianti aktualizuoti savęs pateikimo svarbą kalėjimo aplinkoje, šiame skyriuje nagrinėjama savęs pateikimą laikant viena iš adaptacijos strategijų.

Įkalinčių vyrų adaptacijos ir vyriškumo sąsajas įkalinimo įstaigose tiriančių autorių (Jewkes 2002 ir 2005; De Viggiani 2012; Karp 2010) įžvalgos leidžia kalbėti apie vyriškumo konstravimo ir prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos sąlyčio taškus. Vyriškumo įgyvendinimas įkalinimo institucijose glaudžiai susijęs su statusu hierarchinėje struktūroje ir yra reikšmingas formuojant galios santykius, todėl tinkama vyriškumo reprezentacija gelbsti prisitaikant prie neformalios nuteistųjų tvarkos (Jewkes 2005). Atsispiriant nuo minėto požiūrio, vyriškumo konstravimas ir reprezentavimas šiame darbe taip pat laikomas viena iš prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos strategijų.

Adaptacijos analizė baigiama susitelkiant į labiausiai pačius kalinamuosius liečiantį adaptacijos aiškinimą, tai yra pristatant ir susintetinant prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos tipus, apimančius įkalintųjų kasdienius įpročius ir išgyvenimo praktikas.

1.1. Adaptacijos modeliai

1.1.1. Deprivacijos modelis

Deprivacijos (angl. *deprivation*) modelis, dar vadinamas vietiniu (angl. *indigenous*), siejamas su G. Sykeso (1958) klasikine kalėjimo studija, vienu iš pirmųjų kalėjimo socialinės organizacijos tyrimų. Šis modelis apima įkalinimo sukeliama įtampą ir frustraciją dėl laisvės ir teisių praradimo. Sykesas neneigia, jog kiekvienas nuteistasis atsineša tam tikrą bagažą, kuris lemia prisitaikymą prie įkalinimo sąlygų ir kasdienybės, tačiau pabrėžia, kad itin skausmingi yra įkalinimo įstaigos taikomi psichologiniai suvaržymai, turintys įtakos nuteistųjų išgyvenimui kalėjimuose. Šiais suvaržymais kėsinama į atliekančiojo įkalinimo bausmę asmenybę, savivertę, privatumą. Sykeso teigimu, laisvės atėmimo bausmę neišvengiamai lydi tam tikros implikacijos, tai yra psichologiniai sukrėtimai ir sunkumai, kuriuos jis vadina įkalinimo skausmais (angl. *pains of imprisonment*). Įkalinimo skausmai ne tik smarkiai veikia atliekančiuosius bausmę emociškai, bet ir prisideda prie savivertės menkinimo, asmenybės kaitos ir identiteto transformacijos (Sykes 1958, 63–64). Įkalintųjų patiriama deprivacija apima visumą trūkumo paženklintų elementų: nuo suprastėjusios gyvenimo kokybės ir sąlygų, ryšio su artimaisiais, heteroseksualių santykių stokos iki laisvės, privatumo, autonomijos suvaržymų, nuolatinės kontrolės ar abejonių dėl savo saugumo. Nuteistųjų patiriama izoliacija ir minėti suvaržymai turi reikšmingą įtaką kalėjimo socialinei organizacijai, todėl atsaku į patiriamą deprivaciją tampa kalėjimo subkultūros, arba kalinių kodo, formavimasis įkalinimo įstaigose (Sykes 1958). Sykeso ir Messingerio (1960) manymu, kalinių kodas – kultūrinis mechanizmas, kuris per teigiamą kolektyvinio identiteto, solidarumo, lojalumo, pagalbos ir priešpriešos institucijai poveikį palengvina įkalinimo skausmus (cit. iš Crewe 2007, 126). Taigi, Sykeso požiūriu, adaptaciją, įkalintųjų prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos strategijas daugiau lemia vidinės kalėjimo struktūros, kalinimo ypatybės ir jas lydintys kalinimo skausmai, sunkumai, trūkumai ar suvaržymai.

Goffmanas (1961), analizuodamas totalines institucijas, tokias kaip psichiatrijos ligoninės, kalėjimai ar vienuolynai, pritarė Sykesui ir papildė jo argumentus. Goffmanas akcentavo, jog šios institucijos, pasitelkdamos pažeminimo, nuvertinimo mechanizmus, sistemiškai atlieka individo savojo „aš“ marinimo funkciją. Totalinė institucija kuria įtampą tarp gyvenimo prieš įkalinimą ir gyvenimo įkalinimo įstaigoje, šios įtampos palaikymas tarnauja

kaip kontrolės ir valdymo mechanizmas. Už kalėjimo ribų svarbūs vaidmenys totalinėje institucijoje, susilpnėjus ryšiams su išoriniu pasauliu, yra suspenduojami ir praranda prasmę. Naujasis kalinio ar ligoonio vaidmuo tampa bene vieninteliu, kurį palaiko ir kurio reikalauja totalinė institucija. Įvairūs apribojimai ir draudimai įkalintąjį lydi nuolatos, taip pat – trūkumai: tiek elementarių dalykų, tokių kaip asmeniniai daiktai, maistas ar erdvė, tiek kur kas labiau veikiančių įkalintojo emocijų būseną, tokių kaip artimi santykiai, autonomiškumas ar individualumo išsaugojimas. Individo nuasmeninimo procesas vykdomas pasitelkiant režimą, kontrolę, įvairiausių sprendimų priėmimą už individą, draudimą reikšti nuomonę, nepasitenkinimą ar pasipriešinimą. Totalinė institucija, didžiąją dalį sprendimų priimdama už individą, tarsi suabejodama jo gebėjimu būti suaugusiu žmogumi, apriboja autonomiją ir laisvę. Kontroliuojamas ir prižiūrimas ne tik asmeninis individo gyvenimas įkalinimo įstaigoje, bet ir gyvenimas, gyventas prieš įkalinimą. Ankstesnis ir dabartinis gyvenimas kruopščiai fiksuojamas, todėl institucijų darbuotojams žinoma dauguma įkalintojo ankstesnio gyvenimo detalių. Taigi asmeninis gyvenimas individui tarsi nebepriklauso, tenka dalytis juo su totaline institucija.

Savojo „aš“ marinimo procese įkalintasis gauna formalias ir neformalias instrukcijas, kurias Goffmanas vadina privilegijų sistema. Už paklusnumą atlyginama nedidelėmis nuolaidomis ar privilegijomis, kuriomis, žinoma, negali pasinaudoti nepaklusnieji. Ši sistema, sudaryta iš taisyklių, privilegijų, nuobaudų, įtraukia į institucijos gyvenimą ir sukuria asmens reorganizavimo pagrindus. Privilegijų sistema leidžia totalinių institucijų darbuotojams kontroliuoti įkalintuosius ir jais manipuliuoti. Privilegijos (dažniausiai – papildomas skambutis ar pasimatymas su artimaisiais) nuteistiesiems dar kartą primena patiriamą deprivaciją ir elementarių dalykų trūkumą (Goffman 1961, 51–53). Kaip ir Sykesas, Goffmanas akcentuoja nuteistųjų atsaką į institucijos kėsinimąsi rekonstruoti jų asmenybę. Jis išskiria kalinių antrinį prisitaikymą, kuris pasižymi kalinių kodo, arba subkultūros, kūrimu. Kalinių kodo pagrindu tampa fraternalizacija (angl. *fraternization*) – tam tikra brolystės idėja, kuri reiškiasi per solidarumą, lojalumą, kolektyvinį pasipriešinimą, vienas kito palaikymą. Antrinis prisitaikymas apima kolektyvinį neteisingumo jausmą ir nepasitenkinimą teisine sistema, neleistiną elgesį, neformalią nuteistųjų socialinę kontrolę, kalinių stratifikaciją, vienų ar kitų kalinių prieigą prie tam tikrų išteklių ir neformalią prekybą. Antrinis prisitaikymas, kalinių kodas padeda įkalintiesiems atkurti marinamą savąjį „aš“, suteikia jiems galių pasipriešinti sistemai ir patenkinti tam tikrus draudžiamus poreikius (Goffman 1961, 56–57).

Ankstyvieji įkalinimo sociologijos darbai, tarp jų Sykeso ir Goffmano, inspiravo ir atspindėjo, taip pat padėjo apmąstyti įkalinimo sistemos kaitos procesus: perėjimą nuo autoritarinio prie daugiau biurokratinio-teisinio valdymo. Be to, jie tapo socialinės kalėjimo

organizacijos ir vidinių santykių analizės pamatu, leido konstatuoti šios organizacijos ir visuomenėje vykstančių procesų ryšių svarbą. Galiausiai juose buvo konceptualizuotos nuteistųjų išgyvenimo ir adaptacijos įkalinimo institucijoje formos. Tačiau perdėtas nuteistųjų solidarumo akcentavimas, jų pristatymas kaip homogeniškos grupės, o pačios kalėjimo socialinės sistemos – kaip stabilios ir išlaikančios pusiausvyrą, kliudė formuoti įvairiapusei, kritiškai kalėjimo subkultūrų analizei. Remiantis dominavusią funkcionalizmo perspektyvą buvo sunku paaiškinti konfliktus ir jų sukiamą kaitą kalėjimo socialinėje organizacijoje (Matthews 2009). Deprivacijos modelis nepaaiškina adaptacijos strategijų pasirinkimo, tai yra nepadaeda atsakyti į klausimą, kodėl tomis pačiomis sąlygomis, pavyzdžiui, įkalinimo įstaigose praleidę panašų laiką, nuteistieji pasirenka skirtingus prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos būdus (Dhami ir kt. 2007).

1.1.2. Importavimo modelis

Viename iš ankstyvųjų kalėjimo socialinės organizacijos tyrimų Clemmeris (1940) teigė, jog kalėjimo socialinė organizacija grindžiama ambicijomis, norais, impulsais ir įpročiais, kuriuos nuteistieji įgyja dar prieš įkalinimą. Anot D. Clemmerio, kalėjimo subkultūra yra importuota ir atspindi žemesnės klasės, menkai išsilavinusių vyrų, kurie ir sudaro didžiąją dalį kalėjimo populiacijos, vertybines nuostatas. Įkalinimo įstaigose šios nuostatos įtvirtinamos kalinių subkultūra ar kodu, instruotuojančiu, kaip nuteistasis turi elgtis su įkalinimo įstaigos darbuotojais ir kitais nuteistaisiais. Kalinių kodas garantuoja atliekančiųjų įkalinimo bausmę sanglaudą, formuoja priešišką nusiteikimą teisinės sistemos atžvilgiu, kartu prisideda prie tvarkos palaikymo (cit. iš Matthews 2009, 51). Besiremdami Clemmerio teiginiu, jog kalėjimo kultūra nėra uždara ir izoliuota, Irwinas ir Cressey'us (1962) ją laikė kriminalinės kultūros, egzistuojančios už kalėjimo ribų, dalimi. Šie autoriai neprieštaravo, kad kalinių konstruojami socialiniai ryšiai yra atsakas į įkalinimo sunkumus, tačiau pabrėžė, jog per menkas dėmesys tenka kartais nematomi, sunkiai apčiuopiami kriminalinei kultūrai ir išorinėms patirtims. Šių mokslininkų pasiūlytame importavimo (angl. *importation*) modelyje pradedama kalbėti apie prisitaikymą prie kalėjimo aplinkos, nulemtą atsineštų, importuotų bruožų ar patirčių. Kalinių elgesio tyrimas negali būti grindžiamas tik kalėjimo subkultūros analize, nes pati subkultūra nėra izoliuota sistema, susiformuojanti išimtinai įkalinimo sąlygomis (Irwin, Cressey 1962, 145).

Irwinas ir Cressey'us (1962) siūlė laisvės atėmimo bausmę atliekančius nuteistuosius skirstyti į tris grupes: besiorientuojančius į vagių subkultūrą, besiorientuojančius į kalėjimo subkultūrą ir besiorientuojančius į konvencinę kultūrą. Vagių subkultūros atstovams

kriminalinis elgesys – amatas, kurį jie išmano geriausiai. Šioje subkultūroje svarbiausia solidarumas, pasitikėjimas vienas kitu, patikimumas. Vagių subkultūros narys – tvirtas, gudrus, klasingas, tačiau niekada neišduodantis savo sėbrų. Šios subkultūros atstovai numato, kad įkalinimo išvengti greičiausiai nepavyks, todėl subkultūros taisyklėse nurodoma, kaip išlikti, išgyventi įkalinimo sąlygomis, kaip padaryti gyvenimą lengvesnį ir praleisti kalėjime kuo mažiau laiko. Vagių subkultūros atstovai siekia užsitarnauti statusą, kuris būtų pripažįstamas ne tik nedidelėje kalėjimo aplinkoje, bet ir už jos ribų. Antroji kalėjimo subkultūra būdinga žemesnei klasei, kuri ir sudaro didžiąją dalį kalėjimo populiacijos. Priklausantieji kalinių subkultūrai turi nemenką kalėjimo patirtį, dažniausiai kriminalinę karjerą yra pradėję dar nepilnamečiams skirtose įkalinimo įstaigose, neretai turi ir gyvenimo globos institucijose patirties. Šios subkultūros atstovai siekia statuso kalėjime, aplinkoje, kurią jie puikiai išmano ir pažįsta. Todėl jie dažnai užsiima nelegalia veikla ar siūlo įvairias paslaugas kitiems nuteistiesiems, siekdami savo gyvenimą įkalinimo įstaigoje padaryti patogų ir aprūpintą. Nors ir vagių, ir kalinių subkultūromis siekiama lengvesnio ir patogesnio gyvenimo kalėjime, jų tikslai kiek skiriasi. Vagių subkultūros atstovai siekia privilegijų, geresnių sąlygų ir komforto, o priklausantieji kalinių subkultūrai, be viso to, bando užsidirbti ir įsitvirtinti įkalinimo įstaigose. Galiausiai paskutinei grupei, besiorientuojantiesiems į konvencinę kultūrą, svarbu laikytis įstaigos taisyklių, įgyti pareigūnų pasitikėjimą. Šios grupės atstovų nedomina prieš tai minėtų dviejų grupių vertybinės nuostatos, o pagrindinis juos motyvuojantis veiksnys – greitesnis išėjimas į laisvę ir siekis gyventi laikantis įstatymų.

Vėlesni tyrimai (Mathiesen 2005; Jacobs 1977; Zamble, Porporino 1988) prisidėjo prie importavimo modelio argumentų ir deprivacijos modelio kritikos. T. Mathieseno (2005) tyrimas išryškino nacionalinio konteksto svarbą. Į nuteistųjų resocializaciją orientuotos norvegų įkalinimo įstaigos, kuriose sudėtinga aptikti išsivysčiusią kalėjimo subkultūrą (-as), vargiai priminė tą nuteistųjų socialinį pasaulį, apie kurį kalbėjo Sykesas ar Goffmanas. J. B. Jacobsas (1977), tikėdamasis atlikti kalėjimo subkultūros analizę, vietoj jos aptiko fragmentuotą nuteistųjų bendruomenę, susiskaldžiusią į priešiška vienas kito atžvilgiu nusiteikusias, etniniu pagrindu susiskirsčiusias gaujas, susiformavusias ne įkalinimo įstaigoje, bet Čikagos gatvėse. Jacobsas ne tik atskleidė kiek kitokį vidinės kalėjimo organizacijos vaizdą, bet ir parodė, kaip ši organizacija rezonuoja visuomenės problemas, konkrečiai jo tyrime – etninių mažumų problemas (cit. iš Crewe 2007, 131). Šio autoriaus teigimu, kalėjimas – bene vienintelė JAV institucija, kurioje daugumą sudaro juodaodžiai, tad rasės kintamasis tiriant kalėjimus turi būti vienas iš dominuojančių (cit. iš Matthews 2009, 54–55).

Zamble'as ir Porporino pasiūlė adaptacijos tyrimo dizainą, kurio pagrindiniais analizės kriterijais pasirinkti importavimo modelio kintamieji, suskirstyti į kelias pagrindines grupes:

1) bendrieji socialiniai veiksniai, pvz., rasė, amžius, lytis, išsilavinimas ir darbo patirtis; 2) kriminalinė karjera, apimanti teistumų skaičių ir laiką, praleistą įkalinimo įstaigose; 3) kriminalinės nuostatos; 4) savęs suvokimas, individualios savybės; 5) socialinės, politinės, rasinės, religinės pažiūros (Zamble, Porporino 1988, 8). Jų analizėje fokusuotasi ne tik į prisitaikymą prie kalėjimo aplinkos, bet ir į adaptacijos įgūdžius laisvėje. Atlikę longitudinalinį tyrimą (tyrimo dalyviai apklausiami bausmės pradžioje ir praėjusius 16 mėnesių), Zamble'as ir Porporino didžiulių pasikeitimų ir įkalinimo įstaigoje patiriamų ypatingų sunkumų nepastebėjo, bet pabrėžė ryšį tarp įkalinimo įstaigoje ir už jos ribų egzistuojančių prisitaikymo problemų. Šie autoriai teigia, kad didžiuliai įkalinimo skausmai yra vienas iš dažnų kriminologinės literatūros mitų (Zamble, Porporino 1988, 149).

Importavimo modelis kritikos dažniausiai susilaukia dėl to, kad sunku atlikti tyrimą, kuris apimtų daugelį galimų šio modelio indikatorių. Nuspėti ir integruoti įvairias nuteistųjų charakteristikas sudėtinga, todėl daugelyje studijų nepavyksta išmatuoti gyvenimo prieš įkalinimą įtakos (Dhami ir kt. 2007, 1087). Tiek deprivacijos, tiek importavimo modelis susilaukia kritikos, todėl šiuolaikiniuose prisitaikymo prie įkalinimo aplinkos tyrimuose neišvengiamai derinamos kelios teorinės perspektyvos. Šių modelių derinimas aptariamas kitame darbo skyriuje.

1.1.3. Šiuolaikiniai prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos tyrimai

Daugiau nei 50 metų vykstanti mokslinė diskusija, apimanti prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos klausimus, ir dabar neatrodo išblėsusį, mažiau aktuali ar reikšminga. Adaptacijos įkalinimo įstaigose tyrimai, mokslininkų teigimu (Gover ir kt. 2000; Dhami ir kt. 2007), gali pagelbėti efektyvinant kalėjimo valdymą, vykdant netinkamo elgesio įstaigose prevenciją ir nukreipiant nuteistuosius reintegracijos linkme. Šiuolaikiniai kalėjimo tyrimai, kuriuose analizuojamas prisitaikymas prie kalėjimo aplinkos, grindžiami įvairiomis deprivacijos ir importavimo modelių kombinacijomis. Juose bandoma šiuos modelius papildyti naujais teoriniais požiūriais ir indikatoriais, lemiančiais adaptaciją įkalinimo įstaigose. Šiuolaikiniai nuteistųjų prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos tyrimai apima ne vien bendruosius adaptacijos klausimus (Dhami ir kt. 2007; Dhami, Sauza 2010; DeLisi ir kt. 2011; Crewe 2009; Steiner, Wooldredge 2009), bet ir netinkamo ar agresyvaus elgesio įstaigose (Jiang, Fisher-Giorlando 2002; French, Gendreau 2006; Lahm 2008; Lucioni ir kt. 2012; Rocheleau 2013a, 2013b; Tasca ir kt. 2010; Tewksbury 2014), nepilnamečių (Van der Laan, Eichelsheim 2013; Gover ir kt. 2000; Cesaroni, Peterson-Badali 2010) ir įkalinusių moterų adaptacijos (Warren ir kt. 2004; Van Tongeren, Klebe 2010; Slotboom ir kt. 2011), narystės gaujose (Drury, DeLisi 2011, Tasca ir kt.

2010), savižudybės kaip nesėkmingos adaptacijos (Liebling 1999) problematiką. Taigi šiame skyriuje aptariami deprivacijos ir importavimo modelių derinimo ir papildymo naujomis teorinėmis įžvalgomis klausimai.

Kaip jau minėta, daugelis tyrėjų bando **derinti deprivacijos ir importavimo modelius**, tačiau, kaip pažymi P. Gendreau ir kt. (1997), atlikę 39 studijų, kuriose buvo tyrinėjamas prisitaikymas prie kalėjimo aplinkos, metaanalizę, abiejų modelių kintamųjų prognozavimo galimybės yra panašios. Reikšmingiausiais importavimo modelio kriterijais galima laikyti amžių, kriminalinę karjerą ar praeitį, kriminalines, antisocialias nuostatas, o raiškiausiai deprivacijos, arba situaciniais – įkalinimo institucijų specifinius veiksnius, įkalinimo sąlygas ir įkalinimo įstaigose praleistą laiką (cit. iš Warren ir kt. 2004, 628). N. Van der Laanas ir Eichelsheimas (2013) tirdami nepilnamečių prisitaikymą prie įkalinimo įstaigų aplinkos Olandijoje akcentuoja deprivacijos modelio kintamųjų, tokių kaip santykiai su pareigūnais, tarpusavio pasitikėjimas, užimtumas, teisingumo ir skaidrumo principų įgyvendinimas, svarbą. Jų nuomone, įkalinimo sąlygų, pareigūnų ir nuteistųjų santykių gerinimas, užimtumo didinimas leistų kalbėti apie kur kas sėkmingesnę nepilnamečių prisitaikymą, įsitraukimą į įvairias elgesio koregavimo programas ir mažintą recidyvinio elgesio riziką.

A. Gover ir kt. (2000) tyrimo rezultatai atskleidžia, jog nepilnamečių prisitaikymo prie įkalinimo aplinkos sunkumus lemia tokie veiksniai kaip amžius, rasė, šeimoje patirtas smurtas, užimtumas įkalinimo įstaigoje ir teisingumo įgyvendinimas joje, galiausiai pačios įstaigos tipas. Šie autoriai akcentuoja tiek importavimo, tiek deprivacijos modelio svarbą, besiremdami tyrimu jį išryškina reikšmingiausius šių modelių veiksnius: importavimo – smurtą šeimoje, deprivacijos – užimtumą ir teisingumo principų įstaigose įgyvendinimą (Gover ir kt. 2000, 464).

Agresyvus elgesys – dar vienas rodiklis, neretai naudojamas vertinant atliekančiųjų laisvės atėmimo bausmę adaptaciją. R. Tewksbury ir kt. (2014) atliktas tyrimas rodo, kad amžius ir priklausomybė gaujoms – reikšmingi importavimo modelio kintamieji; jaunesnis, priklausantis gaujai nuteistasis, tikėtina, dažniau pasirinks draudžiamą elgesį. Drausminės nuobaudos koreliuoja ir su deprivacijos kintamuoju – pasimatymų dažniu. Nuteistieji, kuriems rečiau suteikiami pasimatymai su artimaisiais, linkę įkalinimo įstaigoje prasižengti dažniau. A. J. DeLisi ir M. Drury (2011) pritaria Tewksbury ir jo kolegoms ir teigia, jog priklausomybė gaujoms ir nusikaltimo pobūdis – nužudymas, yra reikšmingi veiksniai prognozuojant drausminės nuobaudas ir netinkamą elgesį kalėjimuose. Dar keliuose tyrimuose (Steiner, Wooldredge 2009; Lucioni ir kt. 2012) reikšmingų kintamųjų sąrašas išplėstas akcentuojant ankstesnės įkalinimo patirties, narkotikų ir alkoholio vartojimo, įkalinimo įstaigos tipo, dalyvavimo resocializacijos programose ir kriminalinių nuostatų veiksniais. Netinkamas, smurtinis elgesys sietinas ir su užimtumo stoka, nesaugumo jausmu, santykiais su pareigūnais.

Todėl smurtinio elgesio prevencija galėtų būti orientuota į užimtumo didinimą ir saugumo užtikrinimą, ypač atsižvelgiant į labiausiai pažeidžiamus nuteistuosius (Rocheleau 2013a, 368).

Pažymėtina, kad minėtuose tyrimuose reikšmingais deprivacijos modelio, o kartu ir įkalinimo aplinkos kintamaisiais laikomos įkalinimo sąlygos, nuteistųjų ir darbuotojų santykiai (Rocheleau 2013a; Liebling 2004, Van der Laan, Eichelsheim 2013), įkalinimo įstaigų perpildymas (Lahm 2008; Wooldredge ir kt. 2001), užimtumas ir dalyvavimas įvairiose programose (Gover ir kt. 2000; Luccioni 2012, Rocheleau 2013a; Steiner, Wooldredge 2009; Van der Laan, Eichelsheim 2013), teisingumo bei saugumo užtikrinimas (Griffin, Hepburn 2013; Gover ir kt. 2000; Liebling 2004, Rocheleau 2013a). Pagrindiniai importavimo modelio kintamieji yra šeiminių padėtis (Gover ir kt. 2000), amžius (Lahm 2008; Lucioni 2012; Steiner, Wooldredge 2009; Tewksbury ir kt. 2014), nusikaltimo pobūdis ir priklausomybė gaujoms (DeLisi ir kt. 2011; Tasca ir kt. 2010; Tewksbury ir kt. 2014), įkalinimo trukmė (Jiang, Fisher-Giorlando 2002; Steiner, Wooldredge 2009).

Taigi tyrimai išryškina skirtingų kriterijų svarbą prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos analizėje. Tokie skirtumai tarp tyrimų gali būti paaiškinami skirtingų kintamųjų pasirinkimu ir jų skaičiumi, taip pat apibrėžimu ir aiškinimu, kaičia kalėjimo aplinka, skirtingais kultūriniais ir baudžiamosios sistemos kontekstais (Dhami ir kt. 2007, 1097). Daugelyje tyrimų pamirštama, kad importuotieji veiksniai individui atsidūrus įkalinimo aplinkoje patenka į aplinkos, pažymėtos deprivacija ir sunkumais, įtaką, todėl aplinkos poveikis gali reikšmingai juos koreguoti (Slotboom ir kt. 2011). Šiuos teiginius grindžia ir H. Toch ir K. Adams (2002) longitudinalinis nuteistųjų netinkamo ir agresyvaus elgesio įkalinimo įstaigose tyrimas. Tyrimo rezultatai rodo, kad priešišką ir agresyvų elgesį prognozuoja nuteistųjų amžius ir kad branda yra esminis nuteistųjų elgesio įkalinimo sąlygomis veiksnys. Tačiau branda gali būti nulemta aplinkos, pavyzdžiui, nuteistojo perkėlimas iš įkalinimo įstaigos, skirtos nepilnamečiams, į pilnamečių įkalinimo įstaigą gali paspartinti nuteistojo brendimo procesą ir pakeisti jo elgesį. Todėl įkalinimo sąlygų ir gyvenimo kokybės klausimas tampa itin aktualus, o įkalinimas neturėtų būti importuotųjų problemų raidos paskata.

Vis dėlto daugelis autorių (Dhami ir kt. 2007; Gover ir kt. 2000; Lucioni ir kt. 2012; Paterline, Petersen 1999; Steiner, Wooldredge 2009; Slotboom ir kt. 2011, Tasca ir kt. 2010; Tewksbury ir kt. 2014) sutinka dėl abiejų modelių kombinavimo svarbos ir pritaria, kad kartu šie modeliai paaiškina kur kas daugiau negu kiekvienas atskirai, todėl turėtų būti derinami. Kita vertus, modelių ar kintamųjų pasirinkimą padiktuoja tyrimo tikslai ir specifika, todėl kiekvienas tyrėjas turi įvertinti savo tyrimo kontekstą, lauką ir vengti tiesioginio kituose tyrimuose naudojamų kintamųjų adaptavimo.

S. Jiang ir M. Fisher-Giorlando (2002) teigimu, šiuo metu remtis deprivacijos ir (arba) importavimo modeliais nepakanka, būtinas **šių modelių permaštymas ir papildymas**, inkorporuojant naujas teorines perspektyvas. Todėl šios autorės savo analizę papildė situaciniu modeliu ir jo kintamaisiais. Situacinio modelio kriterijai grindžiami klausimais „kur“, „kada“ ir „su kuo“. Klausimas „kur“ apima tiek vietą, kurioje susiklosto tam tikra situacija, tiek nuteistųjų gyvenamąją patalpą. Kategorija „kada“ apima laiko dimensiją, pavyzdžiui, metų, paros laiką. Galiausiai kategorija „su kuo“ atkreipia dėmesį į pareigūno, skyrusio drausminę nuobaudą, charakteristikas ir kitus įvykio dalyvius. Jiang ir Fisher-Giorlando pabrėžia visų trijų modelių reikšmę aiškinant smurtinį elgesį: pagal deprivacijos ir situacinį modelius tiksliau paaiškinami nusizengimai įkalinimo įstaigos darbuotojams, o pagal importavimo ir situacinį – kitiems nuteistiesiems. Gyvenimo sąlygos ir režimo tipas statistiškai reikšmingai susiję su drausminėmis nuobaudomis, pavyzdžiui, gyvenantiesiems darbo sektoriuose ne taip būdingas smurtinis elgesys kaip gyvenantiesiems bendruosiuose sektoriuose. Nuteistųjų elgesį taip pat lemia vedybinis statusas ir vaikų skaičius. Be to, drausmės pažeidimai dažnesni tarp asmenų, kurie prieš įkalinimą vartojo alkoholį arba atlieka bausmę už nusikaltimus, susijusius su narkotinėmis medžiagomis (Jiang, Fisher-Giorlando 2002, 352–354). Taigi įvairūs situaciniai veiksniai gali ne tik lemti pasikeitimus nuteistojo asmeniniame gyvenime, bet ir paveikti prisitaikymą prie kalėjimo aplinkos. Pavyzdžiui, įtakos gali turėti klimato įkalinimo įstaigos gyvenamojoje patalpoje pasikeitimas, įvykiai šeimoje, skyrybos ar sveikatos problemos (Rocheleau 2013a, 357).

D. J. Cooke'o ir kt. (2008) manymu, rizikos vertinimas jau tapo neatsiejama nuteistųjų elgesio prognozavimo priemone, tačiau šis vertinimas koncentruotas į individualius rizikos veiksnius, o situaciniams veiksniams tenka per menkas dėmesys. Todėl situaciniai veiksniai, tokie kaip fizinė aplinka ir nuteistųjų saugumas, darbuotojų profesionalumas, organizacinės ir valdymo strategijos ar gyvenimo kokybės klausimai, turėtų atsispindėti tiek mokslinių diskusijų, tiek praktinio taikymo lauke. Situacinių veiksnių valdymo reikšmingumas grindžiamas šių veiksnių įtaka visai nuteistųjų populiacijai, ne vienam individui. Aplinkos ir importuotuosius veiksnius, kurie nepadaeda apčiuopti nuteistųjų elgesio pokyčių, turi papildyti kintamieji, galintys padėti identifikuoti nuteistųjų elgesio kaitą ir šios kaitos motyvus (Camp ir kt. 2003).

B. Huebner (2003), B. Steineris ir J. Wooldredge'as (2009) deprivacijos ir importavimo modelius siūlo papildyti administracinės kontrolės (angl. *administrative control*) modeliu, laikant, kad viena iš dalyvaujančiųjų pusių, tai yra įkalinimo įstaigų administracija, iš adaptacijos analizės eliminuota. J. Didulio (1987), B. Useemas ir P. Kimballas (1988) empiriškai grindė kalėjimo valdymo mechanizmo svarbą ir teigė, kad aiškios, nuoseklios ir patvarios kontrolės trūkumas išbalansuoja nuteistųjų elgesį (cit. iš Huebner 2003, 109). Tačiau

kontrolė neturi būti visa apimanti ir prievartinė. Pozityvi, skaidriai įgyvendinama kontrolė gali veikti kaip smurtinio elgesio prevencijos priemonė (Huebner 2003).

Šiuolaikiniams adaptacijos kalėjime tyrimams būdingas ne tik importavimo ir deprivacijos modelių derinimas, bet ir šių modelių persvarstymas ir konceptualizavimas. Liebling (2004), Liebling ir Maruna (2005), Crewe (2011) neabejoja įkalinimo praktikų pokyčiais ir pripažįsta, kad nuteistųjų patiriami įkalinimo skausmai negali būti prilyginami tiems, apie kuriuos prieš daugiau nei penkiasdešimt metų šnekėjo ankstyvieji kalėjimo sociologai. Tačiau galima drąsiai suabejoti, ar dėl institucinių pokyčių šiais laikais laisvės atėmimo bausmė išgyvenama lengviau, o adaptuotis įkalinimo institucijoje yra paprasčiau. Šiame kontekste svarbesnis ne skausmo intensyvumas, bet jo priežastys, kurios apima keletą esminių dimensijų: žmogiškumo, santykio, pagarbos ir pagalbos aspektus, darbuotojų profesionalumo ir biurokratinio teisėtumo, aiškumo klausimus, nuteistųjų saugumo, adaptacijos, išnaudojimo problematiką, santykio su šeima palaikymo ir nuteistųjų gerovės, autonomijos išlaikymo, asmenybės tobulinimo galimybes (Liebling 2004).

Crewe (2009 ir 2011) analizuodamas įkalinimo skausmus šių dienų įkalinimo įstaigose pažymi, kad nesaugumo jausmą sukelia nenuspėjama baudžiamosios galios prigimtis. Tai yra galia įkalinimo įstaigose nebespasireiškia grynuoju pavidalu, ji tampa savarankiška ir anonimiška. Tokia galia ne mažiau bauginanti, ji nenuspėjama ir lengvai neatpažįstama, sėjanti nežinomybę ir įtampą. Nesaugumo jausmą sukelia ir biurokratijos galybė – pačių nuteistųjų teigimu, gyvenimas priklauso nuo vieno brūkštelėjimo rašikliu. Lygtinis paleidimas tampa pagrindine nuteistųjų kontrolės priemone, todėl kai kuriuos lydi nuolatinė baimė, kad vienas netinkamas poelgis gali ištrinti metus pastangų ir gero elgesio. Įkalintųjų patirtys ir identitetas tampa formalizuoti ir institucionalizuoti, o žinojimas sutelkiamas psichologų kabinetuose ir nuteistųjų rizikos vertinimo ataskaitose. Tik patiems nuteistiesiems tas žinojimas, deja, nepriklauso. Šie pokyčiai palietė ir įstaigų darbuotojus, jie pateko į biurokratinės naštos, nesibaigiančios dokumentacijos ir audito gniaužtus, o efektyvus administravimas tampo prioritetiniu darbu su nuteistaisiais siekiu. Paradoksalu, bet nors įkalinimo skausmai buvo minimalizuoti, priemonės, kuriomis buvo gerinamos nuteistųjų bausmės atlikimo sąlygos, tapo frustracijos priežastimi.

Importavimo modelio svarba šiandien grindžiama ne mažiau svariais argumentais. D. P. Mearsas ir kt. (2013) akcentuoja, kad importavimo modelis pastaruosius dešimtmečius ignoruotas nepagrįstai, be to, taikomas pamirštant pamatinius šio modelio teiginius. Daugumoje tyrimų analizės kintamaisiais pasirenkamas amžius, lytis, rasė, išsilavinimas, tačiau galima aptikti vos keletą tyrimų, kuriuose bandoma empiriškai ištirti importuoto gatvės kodo, lemiančio prisitaikymą prie kalėjimo aplinkos ir smurtinį elgesį joje, vaidmenį. Šių autorių tyrimas

patvirtina gatvės subkultūros, arba kodo, įtaką agresyviai, pažeidžiančiam vidaus tvarkos taisykles nuteistųjų elgesiui įkalinimo įstaigose. Importavimo modelis nepagrįstai užmirštas dėl to, kad gyvenimo raidos ir eigos teorijose, didžia dalimi grindžiamose D. Farringtono (1992) ir jo kolegų darbais ir užimančiose tvirtas pozicijas šiuolaikinėje kriminologijoje, teiktas per menkas dėmesys kriminalinės karjeros raidai įkalinimo įstaigose (DeLisi ir kt. 2011). Todėl M. DeLisi ir kt. (2011) siūlo kalbėti apie gyvenimo eigos importavimo modelį. Šiems autoriams pritaria N. L. Robinsas (2005), prisitaikymą prie kalėjimo aplinkos laikantis kriminalinės karjeros dalimi. Analizuodamas R. J. Sampsono ir J. H. Laubo (1993, 2003, 2005) tyrimą jis pažymi, kad įkalinimo institucijų įrašų trūkumas neleidžia preciziškai užfiksuoti nei įkalinimo dažnio, nei įkalintojo elgesio jose. Taigi, minėtų autorių teigimu, importavimo modelis ir jo analizė turėtų būti glaudžiai susiję su kriminalinės karjeros, gyvenimo raidos ir eigos teorinėmis prieigomis ir būti viena iš šių teorijų sudedamųjų dalių, leidžiančių įtraukti ir nagrinėti vieną iš svarbių gyvenimo etapų – įkalinimą (cit. iš DeLisi ir kt. 2011, 1188).

Reziumuojant teigtina, kad šiuolaikiniuose adaptacijos kalėjime tyrimuose galima identifikuoti tris teorines kryptis: tyrimus, orientuotus į deprivacijos ir importavimo veiksnių kombinacijas ir šių modelių derinimą, tyrimus, papildančius šiuos modelius kitomis teorinėmis perspektyvomis ar modeliais, ir tyrimus, kuriais siekiama permąstyti importavimo ir deprivacijos modelių pritaikymo problematiką skirtingose šių dienų įkalinimo institucijų kontekstuose. Teorinių prieigų pasirinkimas gali būti nulemtas įvairių veiksnių, pradedant jau atliktų tyrimu patirtimi ar esamais duomenų masyvais, taip pat naudojamais duomenų rinkimo ir analizės metodais, baigiant skirtingais lokaliais kalėjimų kontekstais ar laisvės atėmimo bausmės vykdymo formų specifika. Todėl vienareikšmiškai teikti pirmenybę vienam ar kitam modeliui netikslinga, kur kas svarbiau pripažinti šių modelių ribotumus. Pavyzdžiui, taikant importavimo modelį nepakanka akcentuoti tam tikrų kintamųjų reikšmės adaptacijos procese, vertėtų atsižvelgti ir į tai, kad konkreti aplinka gali sušvelninti ar paspartinti importuotųjų broožų raidą. Nors deprivacijos modelis padeda atskleisti savitą įkalinimo įstaigos kontekstą, nuteistųjų socialinį pasaulį ar kasdienybę, tačiau menkai prisideda prie nuteistųjų broožų ir jų sąsajų su nuteistųjų elgesiu kalinimo sąlygomis analizės. Tiek vienas, tiek kitas modelis sutelktas į prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos momentą konkreataus laiko ir vietos atžvilgiu, bet neatliepia adaptacijos kaitos ir dinamikos. Nė vienu iš dviejų modelių neįvertinama, kad adaptacija gali būti nulemta situacinių veiksnių ar reikšmingų įvykių, galinčių koreguoti nuteistųjų prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos būdus. Nuteistojo adaptacijos tipo pasirinkimas vienu įkalinimo laikotarpiu negarantuoja, kad jis šio tipo laikysis visą bausmės laiką. Nuteistieji gali dreifuoti tarp skirtingų adaptacijos būdų ir keisti elgesį, todėl būtina turėti omenyje adaptacijos procesualumą.

1.2. Adaptacijos strategijos

Šiame skyriuje pristatomos adaptacijos strategijos, apimančios internalizuotas ir įvaldytas praktikas, padedančias prisitaikyti prie situacijų ir sukurti išpūdį, kurio tikisi situacijos dalyviai. Pirmoji strategija grindžiama savęs pateikimo koncepcija, esančia Goffmano (2000) dramaturginės teorijos dalimi. Antroji strategija – vyriškumo konstravimas ir reprezentavimas – pagrįsta vyriškumo įkalinimo įstaigose studijomis. Tam tikros norminės vyriškumo formos įgyvendinimo įkalinimo įstaigose reikšmė suponuoja kalbėti apie vyriškumą kaip apie vieną iš prisitaikymo būdų. Abi strategijos viena kitą papildo, kartu jose siūlomoms analitinėms priemonėms įkalinimų kasdienių sąveikų analizei.

1.2.1. Savęs pateikimas kaip adaptacijos strategija

Aptartoje deprivacijos teorijoje, aktualizuojančioje kalinamojo savasties transformavimo klausimus, pabrėžiama, kad įkalinimo institucija, nusitaikydama į individo tapatybę, aktyviai siekia jos rekonstravimo. Nuteistojo tapatybei tenka dvigubas spaudimas: į ją kėsiniasi tiek įstaigos darbuotojai, tiek nuteistieji – ir vieni, ir kiti yra suinteresuoti suformuoti, jų požiūriu, tinkamą individą. Atsakydami į įkalinimo institucijos suvaržymus ir draudimus kalinamieji grupuojasi, solidarizuojasi ir kuria juos vienijančią gyvenimo įkalinimo įstaigoje tvarką. Ši tvarka padeda išgyventi izoliacijos sukeltus skausmus ir įkalinimo įstaigos spaudimą, todėl pritapimas prie nuteistųjų tvarkos tampa itin reikšmingas. Taigi kalinamieji, viena vertus, turi sukurti viešai išreikštą tapatybę, kuri leistų pritapti prie dominuojančios pačių formuluojamos tvarkos, kita vertus, sugebėti išlaikyti ir puoselėti privatų, vidinį savęs suvokimą (Goffman 1961). Nuteistiesiems ypač svarbu tai, kuo juos laiko kiti ir kaip jie patys nori būti matomi kitų nuteistųjų, todėl jie kruopščiai kuria tinkamą ir laukiamą savęs reprezentaciją (Cesaroni, Alvi 2010; Jewkes 2012). Šiuo požiūriu savęs pateikimas kitiems – vienas iš svarbiausių nuteistųjų uždavinių, prisidedančių prie adaptacijos kalėjimo aplinkoje, todėl šiame skyriuje analizuojamos savęs pateikimo teorinės prielaidos.

Savęs pateikimas ir santykis su auditorija išsamiai diskutuojamas Goffmano (2000) dramaturginėje teorijoje, grindžiamoje individo, sąveikaujančio su kitais, savimonės (angl. *self*) analize. Savimonę Goffmanas aiškina pasitelkdamas H. Meado teorinius principus ir akcentuodamas savimonę sudarančio „aš“ (angl. *I*) ir savasties (angl. *me*) skirtį (Smith 2006, 101–102). Šią skirtį pats Goffman apibrėžia kaip įtampą tarp žmogiškosios ir socialinės savimonės: „<...> nurodo ypač svarbų neatitikimą tarp mūsų „pernelyg jau žmogiškųjų - aš“ ir mūsų socializuotų „aš“. Kaip žmogiškosios būtybės, mes veikiausiai esame sutvėrimai, kuriems

būdingi kaitūs impulsai, nuolat pulsuojančios nuotaikos ir energija. Tačiau kaip herojai, viešai išstatyti priešais auditoriją, mes neturėtume pasiduoti potvyniams ir atoslūgiams“ (Goffman 2000, 70). Brėždamas žmogiškosios ir socializuotos savimonės skirtį, Goffmanas individą skirsto į atlikėją (angl. *performer*) ir personažą (angl. *character*). Individas atlikėjas yra pilnas psichobiologinių impulsų, o individas personažas, interakcijose disciplinuotas ir suvaržytas, su šiais impulsais susidoroja (Smith 2006, 102). Taigi savimonė – ne tai, ką individas turi, bet veikiau tai, kas susiformuoja per atlikėjo ir publikos sąveiką. Kaip teigia pats Goffmanas: „Aš manau, kad tinkama sąveikos analizė – ne individas ir jo psichologija, veikiau – sintaksiniai ryšiai tarp skirtingų individų veiksmų, abipusiškai prezentuojamų vienas kitam. „<...> Ne žmonės ir jų momentai. Bet momentai ir jų žmonės“ (Goffman 1967, cit. iš Smith, 2006). Šiuo požiūriu atspirties taškas yra ne individų, dalyvaujančių sąveikose, bet sąveikos momentų, kuriuose dalyvauja individai, analizė.

Savimonės dualizmas atsiskleidžia ir Goffmano (1961) totalinių institucijų analizėje. Viena vertus, totalinė institucija siekia rekonstruoti individo savimonę sau palankiu būdu, kita vertus, savimonė naudojama besipriešinant institucijos peršamai tvarkai. Apsisaugodami nuo psichologinių institucijos išpuolių, individai ieško neoficialių saviidentifikacijos būdų. Totalinių institucijų gyventojų susisaistymas ir priklausomybės tam tikriems socialiniams dariniams jausmas prisideda prie stabilios savimonės formavimosi. Šis procesas vyksta per antrinę adaptaciją, individui prisitaikant prie neoficialios totalinės institucijos tvarkos. Todėl savimonė susideda iš instituciškai nulemtos, tai yra tos, kurios reikalauja institucija, ir kuriamos saviidentifikacijos su nuteistųjų bendruomeninio gyvenimo ir pasipriešinimo institucijai tikslais. Taigi ankstyvuosiuose Goffmano darbuose (1959 ir 1961) identifikuojami trys savimonę sudarantys ir vienas kitą papildantys lygmenys: atlikėjas, arba žmogiškasis „aš“, personažas, arba socializuotasis, situacinis „aš“, ir iš jų sankirtos ir konflikto socialinių darinių ir sąveikų akivaizdoje gimstanti savimonė, Goffmano dar vadinama asmens tapatumu (Williams 1986, 354). Savimonės skirtis ir jos formavimasis neįmanomas be kasdinių individų sąveikų, kurias Goffmanas apibrėžia taip: „<...> sąveiką (tai yra akis į akį sąveiką apytikriai galėtumėme apibūdinti kaip individų abipusį poveikį vienas kito veiksmams tol, kol trunka tiesioginė fizinė jų akistata“ (Goffman 2000, 26). Sąveikos metu individai priversti vienas į kitą reaguoti, o kiekvienas jų turi savus įsitikinimus ir lūkesčius, todėl reaguodami pateikia save taip, kaip tam tikroje situacijoje mano esant tinkama. Individas siekia atlikti tokį vaidmenį, kokio reikalauja situacijos, kurioje jis yra, definicija ir joje dalyvaujanti auditorija. Be to, pateikdamas save individas tikisi jam palankaus atsako iš auditorijos. Goffmano teigimu, „Kontrolę jis įgyja daugiausiai įtakodamas tą konkrečią situacijos definiciją, kurią jau yra apibrėžę kiti; o įtaigauti konkrečią situaciją individas gali, jeigu jis išreiškia save taip, kad kitiems asmenims padaro

reikiamą įspūdį ir įkvepia juos elgtis noriai pagal jo planą“ (Goffman 2000, 14). Taip bendromis pastangomis individai sukuria vieną išsamią situacijos apibrėžtį, grindžiamą ne tiek realiu susitarimu dėl to, kas egzistuoja, bet veikiau daug realesniu susitarimu dėl to, kieno pretenzijos kokiais klausimais bus laikinai gerbiamos. Toks susitarimas vadinamas darbinium, arba galiojančiu, konsensusu (Goffman 2000, 20). Vadinasi, galiojantis konsensusas ir jo pripažinimas lemia individo savęs pateikimą, o konsensuso įgyvendinimas užtikrina teigiamą auditorijos grįžtamąjį ryšį.

Apibrėždami situaciją individai siekia sukaupti kuo daugiau informacijos vieni apie kitus arba pasinaudoti turima. Informacijos sklaidą palaiko įspūdžio (angl. *impression*) ir ekspresijos (angl. *expressiveness*) valdymas. Individo ekspresijos laipsnis prisideda prie informacijos apie jį pateikimo. Tam tikru būdu išreikšdami save mes siunčiame informacijos rinkinį, kurį sudaro žinios apie mūsų asmenines savybes, socialinį statusą, intencijas ir t. t. Informacijai pateikti ir įspūdžiui kurti naudojamos įvairios sąmoningai ir nesąmoningai išreikštos ekspresijos technikos, pavyzdžiui, balso tonas ar veido mimika. Ekspresijos būdų naudojimas sąveikos metu ne tik nuolatos stebimas, bet ir vertinamas, nusakant savęs pateikimo kokybę. Sąveikos dalyviai gali keistis vaidmenimis, auditorija, gaunanti informaciją, gali be vargo tapti jos siuntėja (Smith 2006, 35–36). Taigi ekspresijos būdų įvaldymas ir laukiamo įspūdžio kūrimas prisideda prie sėkmingo savęs pateikimo, kuriuo auditorijai abejoti nėra pagrindo.

Dramaturginėje teorijoje, kaip suponuoja pats pavadinimas, Goffmanas plačiai naudoja iš teatro pasiskolintas analogijas, tokias kaip scena, vaidinimas, užkulisiai, dekoracijos ar fasadas. Scenoje atliekamas vaidinimas arba, kitaip tariant, vyksta sąveika, priklausanti nuo konkrečios situacijos ir joje vienas kitą stebinčių ir veikiančių dalyvių. Vaidinime naudojamos tiek dekoracijos, susijusios su fizine aplinka, tiek asmens fasadas, apimantis įvairius atlikėjo požymius. „Fasadas – tai standartinė ekspresinė ekipuotė, kurią individas sąmoningai ar net nesąmoningai naudojami vaidinimo metu“ (Goffman 2000, 33). Tie patys fasadai gali būti pritaikomi skirtinguose vaidinimuose, jie linkę įsitvirtinti stereotipuota išraiška, įgyti prasmę, stabilumą ir tapti savarankiškai egzistuojančia kolektyvine reprezentacija. Todėl auditorijai pakanka būti susipažinus su nedidele fasadų dalimi, kad gebėtų orientuotis situacijų įvairovėje, o individui, besiimančiam tam tikro vaidmens, jį atitinkantis fasadas greitai tampa aiškus (Goffman 2000, 38–39). Fasado, kaip savarankiškai egzistuojančios kolektyvinės reprezentacijos, kurią ne patys kuria, bet perima atlikėjai, aiškinimas, Ritzerio (1996) teigimu, leidžia identifikuoti struktūrinio mąstymo apraiškas Goffmano teorijoje. Šios apraiškos tik patvirtina Goffmano susitelkimą ne į pačius individus, bet į sąveikų tvarką ir jose susiklostančią struktūrą.

Individai ne tik turi turėti fasado ir įspūdžio valdymo įgūdžių, bet ir būti lojalūs, laikytis dramaturginės disciplinos ir būti apdairūs, kad užtikrintų savo pasirodymo sėkmę. Individai neišmoksta scenarijų, kurie leistų iš anksto numatyti, kaip jie turės elgtis ar kokios bus jų elgesio pasekmės, veikia jie išmoksta priimti ir palaikyti tam tikros socialinės grupės elgesį ar išvaizdą. T. y. išmoksta parodyti save idealiu pavidalu ir nusišėpti nepageidaujamus dalykus. Individai priversti maskuoti dalykus, kurie gali neatitikti publikos lūkesčių ar prieštarauti jos reikalavimams, nusišėpti tiek praeities nuopolių, tiek pasirodymo klaidas ar pasiruošimo jam sunkumus. Todėl dramaturginis veiksmas gali būti laikomas kiek nenuoširdžiu, nenatūraliu ar nesąžiningu (Smith 2006, 44). Kita vertus, dramaturginė kaukė, kuri išreiškia mūsų pačių apie save susidarytą sampratą, su kuria ir stengiamės susitapatinti, tampa mūsų tikresniu „aš“, tuo, kuriuo mes siekiame būti, tampa antrąja prigimtimi (Goffman 2000, 30). Tokiu atveju vaidmuo ar kaukė tampa neatskiriama savasties dalis, o atlikėjai gali kuo nuoširdžiausiai įtikėti savo vaidmeniu ir su juo susitapatinti. Galiausiai nusimesti vaidinimo našą ir atsipalaiduoti individai gali tik užkulisiuose. Kitaip nei scena, užkulisiai nėra skirti auditorijai, juose atlikėjai gali nusimesti savo personažą, surikiuoti fasado reikmenis ar repetuoti vaidinimą. Todėl, viena vertus, riba tarp scenos ir užkulisių yra labai ryški, kita vertus, vaidinimą perkėlus į užkulsius pastarieji tampa scena (Goffman 2000, 129).

Kadangi sąveika yra tam tikras vaidinimas, individams ji gali kelti abejonių dėl atlikimo pagrįstumo ir tinkamumo. Tačiau individams svarbus ne tiek atliekamo vaidinimo tinkamumas ar tikrumas, bet patvirtinimas, ar atlikėjas yra įgaliotas tokį vaidmenį atlikti. Ieškodami įgaliojimo patvirtinimų, individai dažnai baksnoja į plyšius simboliniame atlikėjo šarve ir atkreipia dėmesį į tas pasirodymo savybes, kuriomis manipuliuoti itin sudėtinga (Goffman 2000, 72–73). O atlikėjai, siekdami išlaikyti savo autoritetą, pasitelkia mistifikacijos metodą, grindžiamą kontakto su publika apribojimu ir atstumo išlaikymu. Atstumo išlaikymu gali būti suinteresuotos abi pusės: atlikėjas – tam, kad įtvirtintų paties kuriamą idealizuotą įvaizdį, publika – tam, kad palaikytų vaidinimo patikimumą (Goffman 2000, 82–85).

Situacijos apibrėžimas, kurį atlieka konkretus situacijos dalyvis, yra tik viena projekcijos, kurioje dalyvauja daugiau nei vienas atlikėjas, dalis, tačiau tokio tipo analizė studijuojant socialinius institutus nėra pakankama. Todėl Goffmanas pasiūlo komandos terminą: „Aš remiuosi terminu „vaidinimo komanda“ arba trumpiau sakant „komanda“, apibūdindamas bet kurią grupę individų, kurie bendradarbiauja inscenuodami tą patį pasirodymo numerį“ (2000, 94–95). Kiekvienas komandos narys yra priklausomas nuo kitų, o priklausomybę komandai apibrėžia individų bendradarbiavimas siekiant palaikyti ir išsaugoti sukurtą įspūdį dramaturginiais metodais. Komandos nariai priversti pasitikėti vieni kitais, todėl juos jungia tarpusavio priklausomybės saitai, o kuo dažniau komandos nariai kartu vaidina, tuo

familiaresni ryšiai juos sieja (Goffman 2000, 97). Komandos konceptas Goffmano dramaturginėje teorijoje svarbus ne tik dėl to, kad apima daugialypes interakcijas, kurios ir vienija individų pasirodymą, bet ir dėl to, kad gali būti laikomas visos teorijos pagrindu, nes vieno nario vaidinimas, Goffmano teigimu, taip pat gali būti aiškinamas pasitelkiant komandos apibrėžtį.

Dramaturginė Goffmano teorija yra neabejotinai patogus elgesio viešojoje erdvėje analizės gidas, tačiau bendrąja prasme Goffmano darbai kritikuojami dėl neaiškių teorinių pozicijų, kurios su nuorodomis į autorius pateikiamos tik epizodiškai (Psathas 1996, Manning 1991), taip pat dėl metodologinės netvarkos, empirinių duomenų įvairovės ir jų kilmės klausimų, galiausiai – dėl terminų gausos ir jų konceptualizavimo, aiškesnių apibrėžčių stokos, vartojimo nenuoseklumo (Psathas 1996). Antra vertus, išvardyti trūkumai gali būti privalumais, Goffmaną laikant išskirtiniu ir novatorišku tiek teoriniu, jungiančiu simbolinio interakcionizmo idėjas su struktūrine analize, tiek metodologiniu, duomenų rinkimo įvairovės požiūriu (Richardson 2006).

Dramaturginė prieiga kritikuojama ir dėl to, kad ignoruojami istoriniai, ekonominiai, politinės kaitos aspektai. Kaip pažymi Williams (1986, 359), pamatinėse kritinėse pastabose nurodoma, kad teorija yra „antiistorinė, neekonominė, ribota kultūriškai, šališka ideologiškai, pasižyminti siauru požiūriu į socialinę galią ir suteikianti neįprastą socialinės tikrovės paveikslą“. Goffmanas neatsižvelgia nei į mikrolygmens istorinius veiksmus, pvz., individo biografinius faktus ar patirtį, nei į makrolygmens istorinius momentus, tokius kaip skirtingų institucijų raida ir kaita. Per mažai dėmesio skiriama ir galios santykiams, užtikrinantiems stratifikaciją ir hierarchinę visuomenės struktūrą (Williams 1986).

Goffmano atlikėjai, kritikų požiūriu, yra ciniški, egoistiški, apskaičiuojantys, kontroliuojantys ir nuožmiai siekiantys patenkinti savo interesus per savęs pateikimą (Psathas 1996, Smith 2006). Toks atlikėjų vaizdas sudaro bendrą ciniškos, egoistiškos ir viską pasveriančios visuomenės paveikslą, kuris ir vertintas neigiamai dėl savo niūrumo. Tačiau Maningo (1991) manymu, nėra visai taiklu Goffmano atlikėjų veiksmus redukuoti į vieną egoistinių paskatų inicijuotą tikslą. Savo vėlesniuose darbuose Goffmanas vis mažiau akcentuoja ciniškus įspūdžio valdymo aspektus, o ir ankstesniuose nemažai dėmesio skiria pasitikėjimo svarbai kasdiniuose individų susidūrimuose. Pavyzdžiui, komandos veikimas grindžiamas pasitikėjimo vieniems kitais principu, tikint, kad kiekvienas jos dalyvis elgsis pagal tai, kaip numatoma tam tikroje situacijoje.

Galiausiai Goffmano analizė laikoma „naujosios vidurinės klasės“, kuri savęs pateikimo būdu siekia prisitaikyti ir įsisprauti į biurokratinis mechanizmus, sociologija. Biurokratinėse struktūrose individams atlyginama ne už jų indėlį į produkciją, bet už minusus, ne už sunkų darbą

ar gebėjimus, bet už išorę. Šiuo požiūriu dramaturginė teorija sėkmingai pritaikoma biurokratinių santykių analizei, tačiau Goffmanas taip ir neatsako į klausimą, kiek individai pajėgūs keisti tokių organizacijų struktūras ir tarpusavio sąveikas jose (Gouldner 1970). Vadinasi, Goffmanas neatsako į itin svarbų klausimą apie individų veiksnumą ir jų potencialą vykdyti struktūrų pokyčius.

Nepaisant išsakytos kritikos, Goffmanas nepamainomas analizuojant viešųjų erdvių ar institucijų sąveikas, kuriose susikerta individai ir struktūros. Šioms sąveikoms tirti jis pasiūlo visą pluoštą dramaturginės terminijos ir ją atliepiančių sampratų. Viena iš pagrindinių – individo savęs pateikimas, kitaip tariant, individo savimonės reakcija į esamą situaciją, kartu su šios situacijos apibrėžtimi ir dalyviais. Tinkamas savęs pateikimas laiduoja individo prisitaikymą prie situacijos definicijos ir jos struktūrų. Būtent todėl Goffmano dramaturginė teorija šiame darbe laikoma vertinga priemone įkalinimo institucijų kasdienių sąveikų ir prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos analizei, o savęs pateikimas laikomas viena iš adaptacijos strategijų, ypač reikšmingų pirmųjų sąveikų metu.

1.2.2. Vyriškumas ir adaptacija įkalinimo institucijose

Vyriškumo ir adaptacijos sąsajų analizę derėtų pradėti nuo **vyriškumo sampratos teorinio apibrėžimo**. Pasak žymios lyčių tyrinėtojos J. Butler (1993), lytis – aktyvi, performatyvi įkūnyta praktika, kuriama santykyje su auditorija, ir esanti nuolatinis derybų objektas. Vyriškumo ar moteriškumo daryba – procesas, apimantis norminius diskursus ir individualias tapatybes, jų dinamiškus susidūrimus skirtinguose kontekstuose. Bendrąja prasme vyriškumas, anot žymios australų vyriškumo tyrėjos R. Connell (2005), yra lyties konstravimas tam tikram individui kultūriškai priimtiniu būdu. M. Kimmelio teigimu (1998), vyriškumas ir jo modeliai – tai nestatiška, socialiai konstruojama kintančių prasmų visuma, kuri formuojasi per santykį su savimi, su kitais ir su pasauliu.

Neišvengiamai vienos vyriškumo formos tampa labiau priimtinos, paplitusios, kitaip tariant, norminės. Todėl prieš tris dešimtmečius Connell imta vartoti hegemoninio vyriškumo sąvoka, tapusi gausių mokslinių diskusijų objektu, kritikuota ir permąstyta, ir šiandien išlieka plačiai vartojama ir aptarinėjama. Kaip teigia Connell (2005), hegemoninis, arba norminis, vyriškumas – tai vyriškumas, kuris užima dominuojančią poziciją tam tikrame lyčių santykių modelyje ir priklauso nuo kaičių situacijų ir socialinių santykių. Lytis struktūrinama pasitelkiant galios santykius ir hierarchiją, o hegemoninis vyriškumas kontroliuoja hierarchinę vyriškumo sistemą ir užima dominuojančią poziciją tiek santykyje su moteriškumo forma, tiek su kitomis vyriškumo formomis. Todėl hegemoninis vyriškumas kuriamas sąveikaujant su subordinuotuoju

vyrishkumu, kitaip tariant, neatitinkančiu norminių vyrishkumo standartų. Norminio vyrishkumo konstravimas grindžiamas dichotomija „moteriška – vyrishka“. Vienas iš pagrindinių elementų, apibūdinančių hegemoninį vyrishkumą europiečių ir amerikiečių visuomenėje, yra heteroseksualaus vyro dominavimas ir homoseksualaus vyro subordinavimas. Hegemoninis vyrishkumas siejamas su fiziniu, materialiniu, seksualiniu vyrų potencialu ir apibrėžia idealų tipą bei siekiamybę. Tačiau idealios vyrishkumo projekcijos įgyvendinimas prieinamas tik nedidelei daliai vyrų, todėl didžioji dalis, nesiverždama į patriarchato viršūnę, naudojami hegemoninio vyrishkumo teikiama pranašumais, kuriuos Connell vadina patriarchaliniiais dividendais, ir išpildo pritampiančiojo vyrishkumo formą (Connell 2005, 79).

Bandydami permąstyti hegemoninio vyrishkumo sampratą, Connell ir J. W. Messerschmidas (2005) atkreipia dėmesį į keletą svarbiausių šios sampratos kritikos aspektų. Vienas iš jų – termino neapibrėžtumas ir komplikotas taikymas. Kaip jau minėta, griežtus hegemoninio vyrishkumo reikalavimus atitinka tik nedidelė dalis vyrų. Todėl kyla klausimas, kas iš tiesų reprezentuoja hegemoninį vyrishkumą, jeigu turintieji galios hegemoninio vyrishkumo gali ir neįkūnyti. Kokius kriterijus galime taikyti skirdami hegemoninį vyrishkumą nuo pritampiančiojo, kai šie modeliai persidengia? Kaip praktiškai, empiriškai hegemoninis vyrishkumas gali būti tiriamas ir atpažįstamas, jeigu jis – kaitus ir priklausomas nuo tam tikrų situacijų, tai yra individai vienu atveju gali pasirinkti vieną vyrishkumo formą, kitu – kitą? Ar turėtume šnekėti apie hegemoninį vyrishkumą, ar vyrishkumus, jeigu įvairiose kultūrose hegemoninis vyrishkumas gali apimti skirtingus dalykus?

R. Collier (1998) manymu, hegemoninis vyrishkumas, rezonuodamas dominavimo ir galios santykius, yra glaudžiai susijęs su neigiamomis konotacijomis. Collier akcentuoja, kad hegemoninio vyrishkumo sampratos naudojimas tarsi automatiškai užprogramuoja kalbėti apie hegemoninį vyrishkumą, susijusį su galios panaudojimu ir disfunkciniu elgesiu, tokiu kaip smurtas ar agresija.

Atsakydami į kritines pastabas ir diskusinius klausimus, Connell ir Messerschmidas (2005) siūlo permąstyti hegemoninio vyrishkumo sampratos taikymą keturiomis kryptimis. Pirmiausia, suprobleminant lyčių hierarchinių santykių aiškinimą, hegemoninio vyrishkumo dominavimas nėra toks akivaizdus kitų vyrishkumo ir moteriškumo formų atžvilgiu. Kitos vyrishkumo formos, pvz., protesto vyrishkumas, veikia hegemoninio vyrishkumo formavimą, lyčių hierarchijos identifikavimas tampa kur kas labiau komplikotas. Antra, hegemoninis vyrishkumas gali būti empiriškai tiriamas išsigrūdinant lokalius, regioninius ar globalius kontekstus. Taip pat analizuojant hegemoninį vyrishkumą didesnis dėmesys turi būti skiriamas kūniui, aktyviai generuojančiam socialines praktikas. Technologinė pažanga būtent ir skatina kalbėti apie įvairias dominavimo formas, įgyvendinamas pasitelkiant kūną. Gebantis transformuotis ir keistis

kūnas tampa aktyviu agentu, prisidedančiu prie vyriškos tapatybės konstravimo. Galiausiai svarbu apčiuopti ir išryškinti pozityvų hegemoninio vyriškumo potencialą, atskleidžiant teigiamus dominuojančio vyriškumo bruožus. Kiek vėliau Messerschmidas (2012) papildė hegemoninio vyriškumo analizę dar keliais svarbiais elementais. Anot jo, šiais laikais dėmesys turėtų būti kreipiamas ir į tai, kad dominuojančios vyriškumo formos nebūtinai yra susijusios su dominavimo ir galios santykiais. Labiausiai priimtinos ir paplitusios gali būti ir lygybės (angl. *equality*) vyriškumo formos, kuriomis pritariama ne patriarchaliniams, bet egalitariniams lyčių santykiams. Hegemoninio vyriškumo analizėje neišvengiamai turi atsispindėti vyriškumo ir moteriškumo formų įvairovė.

Hegemoninis vyriškumas, pasak Messerschmidto (1993), kartu yra konceptuali priemonė, kuri gali būti pasitelkiama atliekant vyriškumo ir nusikalstamo elgesio analizę. Analizuodamas vyriškumo ir nusikaltimų sąsajas, Messerschmidas remiasi struktūrinio veiksmo koncepcija, kurioje lytis konstruojama kaip atsakas į struktūrinės aplinkybės, kitaip sakant, vyriškumas konstruojamas priklausomai nuo tam tikrų socialinių situacijų ir pozicijų socialinėse struktūrose. Vyras pasitelkia tam tikras socialines praktikas, kurios pateikiamos kaip aiškios vyriškumo nuorodos. Nusikaltimai pasitarnauja kaip priemonė įprasminti lytį pozicionuojant ir supriešinant ją su moteriškumo apraiškomis ar su kitokiu vyriškumu. Nusikaltimą kaip vyriškumo konstravimo priemonę galima naudoti tik tam tikromis aplinkybėmis, kai kiti vyriškumo patvirtinimo ištekliai neprieinami, pavyzdžiui, kilus rizikai, kad vyriškumas bus kvestionuojamas: „Nusikaltimas yra išteklis, kuris gali būti pasitelkiamas, kai vyrui trūksta kitų lyties įprasminimo išteklių“ (Messerschmidt 1993, 85). Vyriškumo konstravimas priklauso nuo tam tikro socialinio konteksto, galios santykių susiklostymo ir struktūrinių aplinkybių jame (Messerschmidt 1993, 12). Taigi vyriškumą ir nusikalstamą elgesį Messerschmidas sieja su patriarchalinėmis ir kapitalistinėmis struktūromis ir teigia esant inspiruotą lyties, klasės ir rasės sąveikų. Tam tikromis aplinkybėmis nusikalstamas elgesys gali būti naudojamas kaip vyriškumo įtvirtinimo išteklis, ypač tuomet, kai vyriškumu abejojama, ar tuomet, kai kiti galios ištekliai vyrui neprieinami.

Pats Messerschmidas įvardija savo teorijos trūkumus – jo teigimu, susitelkimas į patriarchalinę tvarką susiaurina analizę iki vieno tipo vyriškumo, tipinio patriarchalinio vyro. Taip pat patriarchalinio kapitalizmo teorijos taikymas nusikaltimų analizėje yra orientuotas į struktūrinius veiksnius, o individualiam lygmeniui tenka menkas vaidmuo. Nusikalstamas elgesys tokiu atveju yra nulemtas sistemos, o individualus pasirinkimo tyrimas tampa komplikuoatas (Messerschmidt 1993, 57–58).

Messerschmidto teorija susilaukia kritikos, ypač iš psichoanalizės atstovų. Kaip teigia J. Hood-Williamsas (2001), psichoanalizė nekelia pretenzijų apibrėžti vyriškumą ir

moteriškumą, lyties kategorijomis operuojama itin atsargiai. Messerschmidas nusikaltimą laiko specifinių sąlygų, lyties, klasės ir rasės kombinacija, Hood-Williamsas konstatuoja, jog taip ir lieka neaišku, kokios yra tos specifinės sąlygos ir ar šių dienų visuomenėje galima apibrėžti, kas yra klasė ir kaip ji galėtų būti tiriama empiriškai. Kriminalinis elgesys būdingas tik tam tikrai grupei vyrų, tad ar vyriškumo ir nusikaltimų sąryšio konstatavimas nediskriminuoja konformistiškai besielgiančių vyrų ir jų konstruojamo vyriškumo (Hood-Williams 2001, 42)? Taigi Messerschmido teorijos kritikai (Jefferson 2002; Hood-Williams 2001) klausia: jei nusikaltimai yra vyriškumo kūrimo išteklius, kodėl tik nedidelė dalis vyrų tą išteklių panaudoja, kodėl tik nedaugelis vyrų, jausdami grėsmę vyriškumui, jį įtvirtinti bando nusikalstamu elgesiu, galiausiai kokios sąlygų kombinacijos skatina tam tikrą grupę vyrų panaudoti nusikalstama elgesį kaip vyriškumo įstvirtinimo būdą?

C. Carlssonas (2013) pabando suderinti Messerschmido teoriją su gyvenimo eigos teorija, išskeldamas klausimą, kaip vyriškumo konstravimas yra susijęs su skirtingais amžiaus tarpsniais. Jis pabrėžia, kad tam tikri gyvenimo tarpsniai glaudžiai susiję su lytimi ir kad socialinė kontrolė bei keliami norminiai reikalavimai taip pat struktūrinami pasitelkiant lytį. Nusikaltimas kaip vyriškumo įprasminimo priemonė dažniausiai pasirenkamas ankstyvame amžiuje, kai itin aktualūs ir probleminiai yra autonomijos, kontrolės ir ekonominės nepriklausomybės klausimai. Kriminaliniu elgesiu šie klausimai tarsi išsprendžiami, kuriant nepriklausomo, nepasiduodančio kontrolei, ekonomiškai stabilaus vyro vaidmenį (Carlsson 2013, 674). Analizuodamas nuteistus vyrus, šis mokslininkas pažymi, kad nepažabojamo, nepriklausomo, nekontroliuojamo, niekam atsakomybės nejaučiančio vyro portretas nėra norminės suaugusio vyro projekcijos atitikmuo. Suaugusio vyro vyriškumo komponentai apima atsakomybę, stabilumą, savikontrolę. Tirdamas teistų vyrų gyvenimo istorijas Carlssonas (2013) pastebi, jog su lytimi ir amžiumi siejami lūkesčiai ir veikia nuteistųjų konstruojamą vyriškumą, ir inspiruoja norą keistis, atsisakyti nusikalstamo gyvenimo. Tokiuose pokyčiuose lemiamą vaidmenį suvaidina ilgalaikių santykių ar šeimos sukūrimas bei tėvystės patirtis. Taigi amžiaus tarpsniai ir su jais susiję norminiai lyties lūkesčiai gali sukelti vyriškumo projekcijos kaitą, kurioje svarbus vaidmuo tenka socialinei kontrolei pasitelkiant šeimos institutą.

Apibendrinant pažymėtina, kad mokslininkai (Carlsson 2013; Connell 2003; Hearn, Pringle 2006; Messerschmidt 2012) sutaria, jog vyriškumo ir smurtinio elgesio sąsajų problematika turi būti aiškiai įvardijama ir svarstoma. Connell manymu, šių laikų vyrų disponavimas galia yra veikiamas globalios rinkos ir ekonomikos restruktūrizavimo procesų, kurie verčia permąstyti vyriškumo, taip pat vyrų smurtinio elgesio aspektus. Todėl vertėtų klausti, kokį vaidmenį tam tikros vyriškumo formos vaidina legitimuojant smurtą, kaip lyties konstravimas prisideda prie smurto kultūrų formavimo ir kaip smurtinį elgesį gali nulemti

individo raida. Svarbiu uždaviniu tampa apčiuopti situacijos nulemtą vyriškumą, smurto prevencijos kryptis ir galimybes nuo individualaus lygmens pereiti prie institucinio ar nacionalinio (Connell 2003, 255).

Aptarus teorinius vyriškumo analizės aspektus derėtų pereiti prie **vyriškumo nagrinėjimo įkalinimo įstaigose**. Vyriškumo, nusikalstamo elgesio ir kalėjimų tyrėjai (Bosworth, Carrabine 2001; Curtis 2014; Comack 2008; Evans, Wallace 2008; Jewkes 2002, 2005; Gilligan 2002; Messerschmidt 1993; Sabo ir kt. 2001) pabrėžia, kad vyriškumo, kaip patriarchalinio konstrukto, problematika yra neatsiejama kalėjimo tyrimų dalis. Vyriškumą analizuojantys tyrėjai (Evans, Wallace 2008; Hua-Fu 2005; Bosworth, Carrabine 2001; Karp 2010; Sabo ir kt. 2001) teigia, jog vyriškumo formų patvirtinimas – viena iš reikšmingų kasdienių nuteistųjų praktikų. Kalėjimas – ypač vyriška aplinka, kurioje vienaip ar kitaip dalyvaujantieji mažai kalba apie vyriškumą ir ideali terpė palaikyti patriarchalinius santykius. Ši aplinka garantuoja išskirtinai vyriškus santykius, kuriuose minkštumo ar moteriškumo apraiškoms – ne vieta. Lyčių segregacija kalėjime yra natūrali ir savaime suprantama, įgyvendinama per minimalizuotą ir griežtai kontroliuojamą santykį su moterimis. Santykiai tarp nuteistų vyrų įkalinimo institucijose grįsti hierarchiniu principu, o smurtas vartojamas kaip nieko nestebinanti kasdienė praktika (Sabo ir kt. 2001). Visi išvardyti bruožai kalėjimo kasdieniame gyvenime patriarchalinius santykius įtvirtina, palaiko ir padaro savaime suprantamus. Šiame kontekste, Jewkes (2002 ir 2005) ir H. Hua Fu (2005) manymu, prasminga kalbėti ne vien apie patriarchalinius, bet ir apie fratrichinius, daugiau brolystės taisyklėmis grįstus santykius. Kalėjimo visuomenė yra panaši į vyrų susibūrimų vietas, kuriose dažnai reiškiasi vyrų viršenybė prieš kitus vyrus amžiaus, valdžios ar pasitikėjimo pagrindu. Kalėjime, kaip ir daugelyje vyrų susibūrimo vietų, dažnai atliekami testai – kalinys turi pereiti tam tikrą iniciaciją. Jeigu bandomam nuteistajam pavyksta apginti save ir savo autonomiją, jis dažniausiai priimamas į kalėjimo broliją. Jewkes (2002) akcentuoja, jog patriarchija apima įvairių lygmenų ir tipų autoritetą, įkūnytą asmenyje, o fratrichija – brolių, išgyvenančių įvairialypius santykius, konkuravimą ir bandymą išlaikyti galią. Šiuo požiūriu fratrichijos samprata nuteistųjų santykius atspindi kur kas taikliau.

Kalėjimas kartu yra erdvė, palengvinanti ir skatinanti hipervyriškos, Connell (2005) žodžiais tariant, hegemoninės, laikysenos įsigalėjimą ir plitimą (Messerschmidt 2001; Sabo ir kt. 2001). Čia hegemoninis vyriškumas tampa vienu iš priimtinausių ir dominuojančių būdų, padedančių įveiksminti biologinę ir socialiai konstruojamą lytį (Bosworth, Carrabine 2001; Evans, Wallace 2008). Hegemoninis vyriškumas, arba hipervyriškumas, susijęs su agresyviu, smurtiniu ar nusikalstamu darbininkų klasės vyrų, kurie įkalinimo įstaigose sudaro daugumą,

elgesiu, tampa priimtinausiu būdu konstruoti ir pabrėžti vyrišką tapatybę (Earl 2011; Jewkes 2002; Messerschmidt 2001; Seymour 2003, Sabo ir kt. 2001). Pavyzdžiui, R. Earlas (2011), tirdamas jaunų vyrų vyriškumą įkalinimo įstaigoje, pažymi, kad jauni vyrai idealaus vyro paveikslą kuria pasitelkdami nepriklausomybės, laisvo, nekontroliuojamo gyvenimo, greito ir lengvo praturtėjimo, statuso ir priklausomybės tam tikrai grupei fantazijas. Pasak D. Sabo ir kt. (2001), lūkesčiai, susiję su lyties raiška, tarnauja dominuojančios grupės interesams. Hegemoninis vyriškumas kultivuoja lyties skirtumus, leidžia aukštesnio statuso vyrams dominuoti ir kontroliuoti žemesnio statuso vyrus. Hierarchinėje sistemoje linkę smurtauti vyrai įgyja aukštą statusą, o moteriški vyrai – žemą. Kalėjimo gyvenimas susideda iš smurto ir hierarchijos varžybų, skirtų aukštesniam statusui įgyti, siekiant pasilengvinti gyvenimą šioje erdvėje. Vyriškumo kalėjime tyrimuose (Bandyopadhyay 2006; Comack 2008; Gear 2007; Sabo ir kt. 2001) aiškiai pabrėžiama, jog vyriškumas yra glaudžiai susijęs su kalėjimo subkultūromis ir neformaliais nuteistųjų santykiais. Vyriškumą įkalinimo institucijose analizuojantys autoriai (Abrams ir kt. 2008; Kupers 2005) pažymi, jog hegemoninį vyriškumą lemia galios, varžymosi, stoicizmo, homofobijos, seksizmo aspektai. Perdėtas vyriškumas įkalinimo įstaigose reiškiasi „kieto vyruko“ laikysena, agresijos ir pykčio proveržiais, fizinės jėgos demonstravimu. Aprašant kalėjimo aplinkai būdingus vyro kodo ypatumus, pažymima, kad „tikras vyras“ negali parodyti silpnumo, reikšti emocijų, turi būti dominuojantis, nepriklausomas, nepažeidžiamas, pasitikintis savimi ir galintis apsiginti, neturi skųstis ar bendradarbiauti su kalėjimo valdžia, privalo įstengti tyliai iškęsti skausmą (Cesaroni, Alvi 2010, 303–310).

Kalėjimo subkultūrose vyriškumas konstruojamas ne tik palaikant aiškią hipervyrišką poziciją, bet ir supriešinant vyriškumą su moteriškumu: viskas, kas moteriška, paniekinama ir nepriimtina. Tokį vyriškumo ir moteriškumo supriešinimą galima identifikuoti skirtingose įkalinimo aplinkos kontekstuose ar taip būtų pietų Afrikos kalėjimai (Gear 2007), ar buvusios Sovietų sąjungos įkalinimo įstaigos (Vavokhine 2004). S. Gear (2007), tirdama seksualinę prievartą Pietų Afrikos kalėjime, atkreipia dėmesį, jog hierarchinė nuteistųjų struktūra perima vyro ir moters pavaldumo santykių modelį – vyras, užimantis namų šeimininkės ar žmonos poziciją, tuo labiau – vyras, tenkinantis seksualinius poreikius, atsiduria hierarchijos apačioje. L. E. Gibsono ir C. Hensley'aus (2013) atlikto tyrimo duomenis, įsitraukdami į homoseksualius lytinius santykius nuteistieji vis dėlto laiko save heteroseksualiais, o homoseksualios praktikos, jų požiūriu, yra išprovokuotos įkalinimo situacijos. Sykesas (1958) tokias praktikas vadina situaciniu homoseksualumu.

Hegemoninio vyriškumo konstravimas ir dominuojančių vyriškumo projekcijų įgyvendinimas padeda sušvelninti įkalinimo skausmus ir užmaskuoti vienatvės, namų ilgesio, nerimo ar baimės jausmą (Comack 2008; Jewkes 2002). Nagrinėdami dominuojančio vyriškumo

apraškas įkalinimo įtaigose ir akcentuodami hipervyriškos laikysenos svarbą, kai kurie autoriai (Curtis 2014; Kupers 2005) išskiria destruktivią hipervyrišką laikyseną, pasireiškiančią smurtiniu, agresyviu, besipriešinančiu, homofobišku, dominuojančiu ir konkuruojančiu elgesiu. T. A. Kupersas (2005) tokį vyriškumą vadina toksišku, A. Curtis (2014) – pavojingu. Šios destruktivaus vyriškumo formos minėti autoriai netapatina su hegemoniniu vyriškumu dėl išskirtinai neigiamų bruožų. Curtis (2014) savo tyrime akcentuoja, kad vertėtų kiek atsakingiau kalbėti apie pavojingo vyriškumo formos paplitimą įkalinimo įtaigose, nes ši forma nėra dominuojanti ar universali. Analizuodama ne tik pačių nuteistųjų reprezentuojamą, bet ir pareigūnų palaikomą vyriškumą, autorė pažymi, kad pareigūnai pavojingo vyriškumo formą ne visai pelnytai laiko dominuojančia tarp nuteistųjų. Dažnai pareigūnai ignoruoja ir neatsižvelgia į tam tikras situacijas ar aplinkybes, lemiančias nuteistųjų elgesį, tiesiog neutralizuodami įtampą netinkamą elgesį aiškina įtikinamomis priežastimis, pvz., nuteistųjų polinkiu į destruktivų vyrišką elgesį.

M. Butler (2008), tirdama skirtumus tarp konfrontuojančių ir nekonfrontuojančių nuteistųjų, taip pat remiasi ne tokiais supaprastintais destruktivaus nuteistų vyrų elgesio argumentais. Jos tyrimas atskleidžia, kad daugeliui konfrontuojančių tiriamųjų būdingi netikrumo ir abejonės jausmai, kurie veikia tiek jų gyvenimo istorijas, tiek vyriškąją tapatybę, be to, skatina konfrontuojančių elgesį (Butler 2008, 856–873). Įkalinimo poveikis nesaugiems dėl savo identiteto vyrams gali pasireikšti ypač dideliu agresyvumu, nes jie stengiasi pritaipyti prie hipervyriškos kalėjimo kultūros (Crewe 2005). Priešingai, nekonfrontuojantys nuteistieji, Butler (2008) teigimu, nejaučia frustracijos dėl tapatybės ar vyriškumo, todėl neturi poreikio demonstruoti savo vertės ir reikalauti kitų pagarbos agresyviu elgesiu. Jie labiau linkę savo vyriškąją tapatumą grįsti dėmesingu elgesiu su kitais, susitelkiamu į naudingą bausmės laiko praleidimą ir į savo veiksmų pasekmių apsvarstymą. Ši tyrėja taip pat pažymi, kad į konfliktines situacijas dėl kalėjimo aplinkoje kylančios situacinės įtampos gali įsitraukti ir nekonfrontuojantys. Remdamasi šia pastaba, autorė daro išvadą, kad tam tikros stresinės situacijos ar nuteistųjų patiriama įtampa koreliuoja su konfliktinėmis situacijomis. L. S. Abrams ir kt. (2008), taip pat D. R. Karpas (2010) pritaria Butler (2008) – jų teigimu, tiek kuriant alternatyvias vyriškumo formas, tiek bandant apsibrasti su jausmais, keliančiais nusivylimą ir nepasitenkinimą, reikšmingos įvairios resocializacijos ar psichoterapinio darbo su nuteistaisiais programos.

Galiausiai Crewe (2009) mano, jog vyriškumas pagelbsti reprezentuojant socialinį statusą ir finansinį potencialą. Crewe (2009) ir Jewkes (2002) atkreipia dėmesį į materializuotos vyriškumo išraiškos – kūno – svarbą įkalinimo institucijose. Kūnas tampa fizinės jėgos, vyriškos ištvermės, finansinės ir socialinės padėties, vyriško kūno puoselėjimo ženklu arena. Įkūnytas

vyriškumas šiais laikais glaudžiai susijęs su vartotojiška kultūra, ne išimtis ir įkalinimo institucijos. Sportu, papildais, dietomis ar įvairiomis kitomis priežiūros ir puoselėjimo priemonėmis formuojamas kūnas ir tam tikrų prekės ženklų vartojimas suponuoja kur kas daugiau nei finansinę nuteistojo padėtį, jis reprezentuoja ir kitas vyriškomis laikomas savybes, tokias kaip gebėjimas pasirūpinti savimi ir išmanymas, kaip turi atrodyti vyras. Kadangi vietos saviraiškai įkalinimo įstaigose nėra daug, kūnas tampa pagrindine priemone ir ištekliumi, leidžiančiu išreikšti, parodyti save ar išsiskirti iš kitų.

Apibendrinant teigtina, kad kalėjimo vyriškumas perima tradicinėmis vadinamas hegemoninio vyriškumo ideologijas, egzistuojančias visuomenėje, tik dar labiau jas pabrėžia ir sugriežtina. Vyriškumas kalėjimo erdvėje – ne tik reguliacinis kasdienio gyvenimo elementas ir priemonė, galinti užtikrinti aukštą statusą hierarchijos sistemoje, bet ir bene vienintelis galios, tapatybės raiškos ir išskirtinumo kūrimo šaltinis. Taigi nuteistųjų vyrų, atliekančių laisvės atėmimo bausmę, tarpusavio santykius, kasdienes praktikas, išlikimo ir prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos strategijas, jų tolesnę kriminalinę karjerą lemia kasdienės derybos dėl vyriškumo ir jo patvirtinimo.

Vyriškumas kalėjimo aplinkoje, anot vyriškumą įkalinimo įstaigose tiriančių autorių (Jewkes 2002; Karp 2010, De Viggiani 2012), **gali būti analizuojamas kaip adaptacijos strategija**. J. Butler (1993) analizuodama lytį pažymi, kad lyties konstravimo vyksmui būtina auditorija, kuri savo dalyvavimu ir sąveika įprasmina lyties darybos procesus. Vyriškumo konstravimas kalėjime nėra vien psichologinis ar individualus procesas. Tai procesas, apimantis dalyvavimą platesniame kultūriniame lauke, priimant to lauko diktuojamus įsitikinimus, vertybes, idealus. Vyriškumas kalėjime uždirbamas, suvaidinamas, repetuojamas, tobulinamas, dailinamas, vis iš naujo išgyvenamas per kasdienes praktikas ir sprendimus (Sabo ir kt. 2001, 63). Todėl vyriškumą analizuojantys autoriai (Cesaroni, Alvi 2010; Evans, Wallace 2008; Jewkes 2002, 2005; De Viggiani 2012; Karp 2010) teigia, kad vyriškumas gali būti naudojamas kaip prisitaikymo prie įkalinimo aplinkos strategija. Anot jų, tinkamai įgyvendintas ir pristatytas vyriškumas užtikrina pritaipimą prie grupės, įsiliejimą į nuteistųjų socialinį gyvenimą, pripažinimą ir tam tikrą vietą nuteistųjų hierarchinėje struktūroje.

Karpas (2010), analizuodamas ir apibendrinamas etnografinius įkalinimo institucijų tyrimus, kaip vieną iš keturių svarbiausių statuso įtvirtinimo ir adaptacijos kalėjime strategijų nurodo slėpimąsi po kauke (angl. *wearing a mask*). Ši strategija, tiek Karpo (2010), tiek Jewkes (2002, 2005) teigimu, apima hipervyriškumo demonstravimą, kuris gali ir neatitikti nuteistojo vyriškosios tapatybės ar jai prieštarauti. Akcentuojant skirtumą tarp viešai pateikiamo ir vidinio tapatumo, naudojamos įvairios metaforos: apvalkalas, kaukė ar šarvai. Ši strategija nuteistąjį

apsaugo nuo pažeidžiamumo, silpnumo ir kitų hipervyriško identiteto neatitinkančių savybių atskleidimo. T. Evansas ir P. Wallace pasitelkia kalėjimo kalėjime (angl. *prison within prison*) metaforą pabrėždami, kad pirmiausia nuteistieji turėtų išsilaisvinti ir išsivaduoti iš savo pačių vidinio kalėjimo, varžomo nuolatinių bandymų įgyvendinti hipervyriškus vaidmenis ar idealiomis įsivaizduojamas projekcijas (Evans, Wallace 2008, 504). Toks išsilaisvinimas galėtų būti puiki paskata kurti alternatyvias hipervyriškai laikysenai, galbūt artimesnes maskuojamai tapatybei vyriškumo formas.

Pasak Jewkes (2005), net ir nepasitikėdami vieni kitais, nuteistieji linkę pritapti prie dominuojančios kultūros ir vienytis, o tai padeda jiems išlikti. Daugelyje kokybinių kalėjimo tyrimų teigiama, kad nuteistiesiems svarbiau ne pati fizinė aplinka, bet tai, kuo juos laiko kiti (Cesaroni, Alvi 2010, 305). E. Comack (2008, 127) teigimu, nuteistieji formuoja savęs projekciją, susikoncentruodami į tai, kaip juos mato kiti ir kaip jie patys nori būti matomi. Todėl tinkamas savęs pateikimas kitiems – vienas iš svarbiausių nuteistųjų uždavinių, o atpildu tampa teigiama kitų nuteistųjų reakcija į jų vaidmenį. Šiame kontekste taip pat taiklu taikyti jau aptartą Goffmano dramaturginę teoriją ir savęs pateikimo analizę, kuri ir kitų autorių analizuojama šalia vyriškumo įkalinimo institucijose konstravimo. Jewkes, pasiskolinusi Goffmano dramaturginės teorijos užkulisių ir scenos sąvokas, teigia, kad užkulisiai, susiję su vidiniu pasauliu, žymi nuteistojo išskirtinumą, o scena formuojasi sąveikaujant su kitais ir žymi panašumą, pritaipimą prie dominuojančios kultūros. Kalėjimas ištrina aiškią ribą tarp užkulisių ir scenos, dalydamasis ankšta erdve su kitais nuteistais vargiai randa progų pabūti su savimi. Kita vertus, atsiribojęs ar pasirinkęs fizinę izoliaciją nuteistasis praranda galimybę sąveikauti su kitais ir formuoti ne mažiau svarbų viešąjį identitetą (Jewkes 2002, 40–42). N. De Viggianis (2012) pritaria Jewkes (2002) ir, taip pat taikydamas Goffmano teoriją, teigia, kad nuteistieji, pasitelkdami tam tikras fasado valdymo (angl. *front management*) strategijas, formuoja vyriškąją tapatybę, kad užmaskuotų savo silpnybes, baimes, nerimą neatrodytų pažeidžiami, galiausiai – kad būtų pripažinti kitų nuteistųjų ir atitiktų kalėjimo subkultūrų keliamus reikalavimus.

Reziumuojant pažymėtina, kad išorinis hipervyriškumo demonstravimas tampa vienu iš svarbiausių uždavinių nuteistiesiems, net ir tuomet, kai tokia vyriška laikysena neatitinka asmeninės tapatybės. Nuteistieji turi perimti ir išmanyti vyriškojo fasado pateikimo taktikas, kadangi tam tikros vyriškumo formos kalėjimo aplinkoje tampa pagrindine hierarchinės sistemos ir kasdienių santykių reguliavimo priemone. Todėl viešas lūkesčius atitinkancio vyriškumo pateikimas- būtinas. Viešas įvaizdis panašus į apvalkalą ar kaukę, kuris nuteistąjį apsaugo nuo pažeidžiamumo, silpnumo ir kitų hipervyriško identiteto neatitinkančių savybių atskleidimo. Vadinas, tam tikro vyriškumo konstravimas ir demonstravimas – adaptacijos strategija ir vienas iš svarbiausių nuteistųjų uždavinių, kurio sėkmingas įgyvendinimas

atlyginamas aukštesniu statusu kalėjimo hierarchijoje ir sėkmingu prisitaikymu prie kalėjimo subkultūros.

1.3. Prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos tipai

Ankstyvojoje įkalinimo sociologijoje nuteistųjų prisitaikymas prie įkalinimo aplinkos buvo siejamas su įstaigos vaidmeniu, sąlygomis ir joje susiformuojančiais nuteistųjų santykiais. Tai reiškia, kad įstaigos tipas, tikslai, joje formuojami galios santykiai implikuoja tam tikrus prisitaikymo būdus, vienus iš jų paversdami labiau prieinamus (Crewe 2009, 149). Kalėjimo tyrėjai pabrėžia, kad adaptacija nėra statiška, atliekantis bausmę asmuo gali dreifuoti nuo vienos adaptacijos strategijos prie kitos. Pavyzdžiui, S. Wheeleris (1961) teigia, kad prisitaikymas gali priklausyti nuo bausmės trukmės ir stadijos. Šis autorius bausmės dinamiką apibrėžia pasitelkdamas U kreivę. Anot Wheelerio, bausmės pradžia ir pabaiga yra sunkiausi laikotarpiai, tada nuteistąjį dažniausiai lydi įtampa ir stresas. O per vidurį bausmės atlikimo laiko prie kalėjimo aplinkos prisitaikoma sėkmingiausiai.

Skirtingų adaptacijos tipų analizė dažniausiai grindžiama R. Mertonu (1938) ir Goffmano (1961) darbais (Crewe 2007, 2009; Matthews 2009). Mertonas (1997) nekonformistinių individų elgesį visuomenėje aiškino kultūros peršamų siekių ir institucionalizuotų priemonių, skirtų šiems tikslams pasiekti, nesutapimu. Jis išskyrė penkis individualios adaptacijos tipus, susijusius ne su asmenybe, bet su elgesiu specifinėse situacijose, ir kėlė klausimą, kaip prie kultūros vertybių prisitaiko individai, užimantys skirtingą padėtį socialinėje struktūroje (Mertonas 1997, 71). Goffmanas (1961) identifikavo panašius tipus analizuodamas totalines institucijas. Nūdienos tyrimai adaptacijos strategijas išplečia, papildoma ir patikslina. Crewe (2009) aprašo gausiais empiriniais duomenimis grįstus adaptacijos strategijų tipus, kurie atspindi šiandienos įkalinimo įstaigų ir jų gyventojų kasdienybę. Pasitelkiant minėtų autorių – Mertonu (1997) adaptacijos visuomenėje, Goffmano (1961) prisitaikymo prie totalinių institucijų ir Crewe (2009) adaptacijos šiuolaikiniuose kalėjimuose – analizę, galima išskirti šiuos prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos tipus:

- Pirmasis apibrėžia konformistinį, arba pavyzdinį, elgesį. Mertonu (1997) konformistinis tipas apima individų orientaciją tiek į kultūrinius tikslus, tiek į institucionalizuotas priemones tiems tikslams pasiekti. Goffmanas (1961) išskiria dvi kategorijas, kurios gali būti priskiriamos šiam tipui, tai – kolonizacija ir atsivertimas. Kolonizacija siekiama sukurti kuo komfortiškesnį gyvenimą įkalinimo institucijoje, kuo labiau prisitaikyti prie gyvenimo sąlygų joje. Tokį elgesio tipą įkalinimo įstaigoje pasirinkęs nuteistasis kitų gali būti apkaltintas kaip radęs kalėjime namus ar per daug

besimėgaujantis buvimu jame. Atsivertimas labiau susijęs su pavyzdiniu elgesiu, tokiu, kokio reikalauja ir tikisi institucija. Atsivertę nuteistieji kiek įmanoma kuria ir palaiko santykius su išoriniu pasauliu, yra nusiteikę entuziastingai ir tiki, kad jiems pavyks pradėti naują gyvenimo etapą. Crewe (2007) šį tipą ir vadina entuziastais. Entuziastų požiūriu, jų kriminalinė praeitis – tarsi gėdos ir kaltės persmelktas priekaištas, inspiravęs atrasti pataisos kelią. Šiai grupei priskiriami nuteistieji brėžia aiškia takoskyrą tarp ankstesniojo ir dabartinio savęs, tarp morališkai puolusiojo ir išsivaliusiojo. Laikydami save gerais žmonėmis, priėmusiais netinkamus sprendimus, entuziastai jaučiasi susigrąžinę savo tikrąjį „aš“. Įkalinimo įstaiga tampa pasikeitimų katalizatoriumi ir naujo gyvenimo pradžia, suteikia galimybę atkurti tikrąją tapatybę ir šalinti kriminalinės praeities likučius. Įsitraukdami į įkalinimo įstaigose vykdomas programas, šie nuteistieji siekia sau ir kitiems įrodyti, jog geba keistis ir tobulėti. Dažnai šioje grupėje atsiduria priklausomi nuo alkoholio ar narkotikų kaliniai, jų gydymasis nuo priklausomybės ir yra asmenybės keitimosi atskaitos taškas. Entuziastai stengiasi daugiau bendrauti su įkalinimo įstaigų darbuotojais ar artimaisiais nei su kitais nuteistaisiais.

- Antrasis tipas grindžiamas atsiskyrimu, atsitraukimu. Atsiskyrėliais Mertonas laiko tuos, kurie visuomenei tarsi nepriklauso, nes jie atmeta tiek kultūrinius tikslus, tiek institucines priemones (Mertonas 1997, 79). Goffmano (1961) teigimu, šiam prisitaikymo tipui būdinga apatija ir abejingumas viskam, kas vyksta aplinkui, dėmesys skiriamas tik fizinių poreikių tenkinimui. O Crewe (2007) atsiskyrėliams priskiria nuteistuosius, priklausomus nuo narkotikų ar alkoholio ir jį lydinčio nusikalstamo elgesio. Atsiskyrėliai abejoja, kad yra pajėgūs įveikti priklausomybes, tačiau įkalinimą išnaudoja kaip vieną iš būdų, padedančių bent jau pristabdyti vartojimą ir sutvirtėti fiziškai. Šiam tipui priskiriami nuteistieji dažnai neturi nuolatinės gyvenamosios vietos, savo gyvenimą paskiria poreikiams, susijusiems su priklausomybėmis, tenkinti, o kalėjimas jiems užtikrina stogą virš galvos, maistą, galimybę palaikyti higieną. Intensyvaus narkotinių ar alkoholinių medžiagų vartojimo paženklintas gyvenimo būdas lemia ryšių su artimaisiais nutrūkimą. Atsiskyrėliai dėl komplikuoto gyvenimo už kalėjimo sienų nėra motyvuoti pasinaudoti lygtinio paleidimo galimybe ir nekuria ateities planų.
- Trečiasis tipas – maištas, nepaklusnumas ar nesitaikstymas. Mertono teigimu (1997), maištas naudojamas tuomet, kai kultūriniai tikslai ir priemonės atmetami kaip savavališki ir neteisėti. Maištininkai, atmesdami senus tikslus, gali siekti kultūrinių tikslų atnaujinimo. Pasak Goffmano (1961), šio tipo besilaikantis nuteistasis priešinasi

institucijos nustatytai tvarkai. Nepaklusnumas ir pasipriešinimas dažniausiai yra pereinamasis etapas, anksčiau ar vėliau nulemiantis kitos strategijos pasirinkimą. Crewe (2007) pasipriešinimo atskirai kategorijai nepriskiria, tačiau pažymi, kad pasipriešinimas viena ar kita forma gali pasireikšti kitose adaptacijos strategijose. Pavyzdžiui, tiek pragmatikai, tiek žaidėjai kartais gali griebtis pasipriešinimo ir elgtis fatališkai. Fatališką, besipriešinantį elgesį pragmatikai naudoja tuo atveju, kai kiti būdai, galintys padėti patenkinti jų norus ar prašymus, tampa neveiksmingi. O žaidėjai pasirenka kur kas subtilesnę pasipriešinimo formą. Pareigūnų akivaizdoje jie elgiasi tinkamai ir pavyzdinai, tačiau pareigūnams nematant siekdami naudos užsiima draudžiama veikla arba reiškia itin priešiškas nuostatas įstaigos darbuotojų ar visos teisingumo sistemos atžvilgiu. Taigi žaidėjai pasirenka tylią, tačiau ne mažiau reikšmingą pasipriešinimo formą.

- Ketvirtoji Mertono (1997) – ritualizmo – tipas apima nublankusius kultūrinius tikslus ir perdėtą susitelkimą į institucines normas. Nors Goffmanas (1961) atskiros kategorijos neišskiria, tačiau pažymi, jog daliai nuteistųjų svarbu tiesiog atbūti skirtą laiką. Crewe išskiria net dvi kategorijas, kurios orientuotos į siekį atbūti, prastumti laiką. Pirmajai – pragmatikams – priskiriami nuteistieji, instrumentiškai ir daugiau pasyviai susitaikantys su įkalinimu. Pragmatikai priima kalėjimo situaciją nepasiduodami apmąstymams, internalizuodami rutiną ir prie jos priprasdami, jų pačių žodžiais tariant, diena po dienos stumdami laiką. Kalėjimas, jų požiūriu, yra galios monopolininkas, todėl priešintis neišmintinga ir neįmanoma. Pragmatikai perdėtai akcentuoja nuteistųjų bejėgiškumą ir nuolatinį įkalinimo įstaigos galios demonstravimą. Tačiau santykiuose su pareigūnais pragmatikai yra ganėtinai aktyvūs, mezga resiproksinius ryšius ir tikisi apčiuopiamos naudos. Šiems nuteistiesiems svarbus komfortas ir tinkamos gyvenimo sąlygos. Todėl, siekdami pasilengvinti buitį, pragmatikai gali dalyvauti įvairiuose mainuose – ar tai būtų paslaugos darbuotojams, ar neformalūs ekonominiai mainai tarp nuteistųjų. Lygtinis paleidimas – taip pat gana motyvuojantis siekis, verčiantis pragmatikus elgtis taip, kaip iš jų tikimasi. Būtent todėl jie per daug neįsitraukia į nuteistųjų socialinį gyvenimą, laikosi vidaus elgesio taisyklių, bando išlikti nepastebėti ir neįsivelti į nereikalingus konfliktus. Tačiau pragmatikai, skirtingai nei entuziastai, įdeda tik tiek pastangų, kiek tuo metu iš jų reikalaujama, pavyzdžiui, dalyvauja tose programose, kurios būtinos ar neša aiškiai apčiuopiamą naudą. Antrajai grupei, stoikams, priskiriami nuteistieji, įkalinti iki gyvos galvos arba ilgam laikui. Pragmatikai siekia palaikyti gerus santykius su darbuotojais, tikėdamiesi tam tikros naudos, o stoikai – tikėdamiesi neužsitraukti nemalonės ir neprarasti to, ką turi. Stoikai, turėdami

omenyje, kad įkalinimo įstaigoje turės praleisti ilgą laiką, orientuojasi į ilgalaikius tikslus, todėl nelinkę rizikuoti. Jie – užsigrūdinę, nebijantys sunkumų, kaip patys sako, įgiję imunitetą. Stoikai dėl ilgo laiko, praleisto tarp kalėjimo sienų, viena vertus, sunkiai pasiduoda kalėjimo administracijos kontrolei, nes yra daug patyrę, ir neretai jiems apribojamos įvairios privilegijos; kita vertus, kaip teigia patys nuteistieji, kalėjimas jiems – ne trumpas atotrūkis nuo visuomenės, bet namai ir gyvenimas, todėl jie turi elgtis taip, kad neišvaistytų gyvenimo veltui, kad gyvenimas įstaigoje būtų kuo patogesnis, produktyvesnis – tai skatina užsiimti saviugda ir savirealizacija, iš naujo atrasti save. Ilgi metai įkalinimo įstaigoje lemia ir santykį su išoriniu pasauliu. Neretai stoikų santykiai su artimaisiais nėra artimi, ateities planai – migloti, o pasaulis už kalėjimo sienų nebepažįstamas. Vadinas, tiek pragmatikams, tiek stoikams labiau rūpi ne kultūriniai tikslai, peržengiantys kalėjimo sienas ar primesti įkalinimo institucijos darbuotojų, bet kasdienio, rutininio, pažįstamo, savo ir įprasto gyvenimo kalėjimo aplinkoje išlaikymas.

- Galiausiai paskutinį tipą – inovaciją – Mertonas apibūdina dominuojančių tikslų įgyvendinimu bet kokia kaina. Ši adaptacijos tipą pasirinkę individai tikslų siekia pasitelkdami draudžiamus būdus (Mertonas 1997, 72). Crewe nuteistuosius, pasirenkančius šį adaptacijos tipą, vadina žaidėjais. Žaidėjams labiausiai rūpi jų statusas, gebėjimas disponuoti galia ir demonstruoti hipervyrišką laikyseną. Kriminalinis elgesys – tai būdas išgyventi, o smurtas ir agresija – priemonės, padedančios gauti tai, ko nori. Žaidėjai pabrėžia, jog išlikimo strategija įkalinimo įstaigoje priklauso nuo naudojamų mechanizmų ir taktikų. Jie apgalvotas taktikas keičia priklausomai nuo to, kieno akiratyje atsiduria: pareigūnų akivaizdoje pasirenka vienus elgesio modelius, tarp nuteistųjų – kitus. Kitaip tariant, žaidėjai dažniausiai apsvarsto kiekvieną žingsnį ir elgiasi taip, kaip reikalauja aplinka ir situacija. Žaidėjai nėra galios objektai, į kuriuos nukreipta ir instituciškai panaudojama galia, jie – agentai, pajėgūs ne tik dalyvauti galios žaidimuose, bet ir pakreipti žaidimų baigtį sau naudinga linkme. Šiai grupei priskiriamų nuteistųjų nuomone, manipuliavimas yra tinkamiausia strategija, leidžianti laviruoti tarp konformistinio elgesio, kurio tikisi pareigūnai, ir pasipriešinimo tvarkai. Pavyzdžiui, žaidėjas gali nespriešindamas atlikti pareigūnų paskirtą darbą, tačiau laisvu nuo darbo metu užsiimti draudžiama veikla. Tokiu atveju jis išlieka pavyzdingu nuteistuoju pareigūnų akyse, bet priešinasi tvarkai darydamas tai, kas jam atrodo priimtina ir naudinga. Žaidėjai yra itin priešiška nusiteikę tiek įkalinimo įstaigos darbuotojų, tiek visos sistemos atžvilgiu. Savo priešiškumą maskuodami mandagiu elgesiu, žaidėjai pabrėžia, kad neturi kito pasirinkimo, o

veidmainystė jiems užtikrina patogesnę gyvenimą, kartais net tampa bilietu į laisvę anksčiau numatyto termino. Jie gerai išmano vidaus tvarkos taisykles ir teisinio reguliavimo subtilybes, geba tam tikras taisykles apeiti arba pasukti sau naudinga linkme. Žaidėjai akcentuoja materialinės gerovės ir naudos svarbą, jų siekis – ne tiesiog išgyventi įkalinimo sąlygomis, bet gyventi patogiai ir turėti daugiau nei kiti. Šiam siekiui įgyventi pasitelkiamos įvairios priemonės, neapsiribojant tik palaikomomis institucijomis.

Adaptacijos tipų analizė kalėjimo aplinkoje orientuota į kelis esminius aspektus: pirma, į prisitaikymą prie įkalinimo įstaigos diktuojamų taisyklių, ištraukimo į įstaigos siūlomą veiklą ir pataisos; antra, į prisitaikymą prie kalėjimo socialinio pasaulio, tarpusavio santykių, įkalinimo kasdienybės. D. R. Van Tongeren ir K. Klebe (2010) teigimu, prisitaikymas prie kalėjimo aplinkos gali būti analizuojamas trimis kryptimis: prisitaikymą tapatinant su pataisa ir geru elgesiu įkalinimo įstaigose, prisitaikymą siejant su gyvenimo kokybe, poreikių patenkinimu ir kasdienybe, ir galiausiai nagrinėjant klausimą, kaip kriminalinės ir antisocialios nuostatos veikia nuteistųjų elgesį įkalinimo sąlygomis. Crewe (2009) teigia, kad jo etnografiniame tyrime išskirti adaptacijos tipai, kuriais ir remtasi šiame skyriuje, gali būti subendrinti į dvi pamatines prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos formas. Pirmoji apima daugiau pasyvų, ramų susitaikymą, kitaip tariant, plaukimą pasroviui, taip pat užsisklendimą ar atsiskyrimą, antroji nusako nuteistųjų bandymus strategiškai, apmąstyta ir aktyviai konstruoti patiems priimtina, palankią ir komfortišką terpę ar reformuoti esamą.

Apibendrinant adaptacijos tipus derėtų pažymėti, jog tai labiau idealūs tipai, jie nėra universalūs ar statiški. Pati adaptacija – dinamiškas procesas, o tas pats individas gali išbandyti ne vieną adaptacijos būdą. Tuo labiau adaptacijos nederėtų pririšti prie individo ir jo savybių, o į prisitaikymą reikėtų žvelgti kaip į procesą ar kaičių situacijų rezultatą. Daugelyje tyrimų sėkminga adaptacija laikoma savaime suprantamu gero elgesio įkalinimo įstaigoje pavyzdžiu, kuomet nekvėstionuojant sėkminga adaptacija prilyginama vidaus tvarkos taisyklių laikymuisi ar ištraukimui į reabilitacijos programas. Tačiau užmirštama paklausti, ar žmogus, kuris yra pavyzdinis nuteistas įkalinimo įstaigų darbuotojų akyse, jaučiasi saugiai ir patogiai tarp nuteistųjų, ar sėkmingas prisitaikymas prie kalinimo įstaigos aplinkos, žvelgiant iš administracinės ar pareigūnų perspektyvos, yra tapatus sėkmingam prisitaikymui prie kalėjimo socialinio pasaulio ir kasdienybės. Todėl, analizuojant adaptacijos taktikas ar bandant identifikuoti tam tikrus adaptacijos tipus, nepakanka atsakyti į klausimą ar apskaičiuoti, kurie iš importuotų ar įgytų (deprivacijos) veiksmų yra reikšmingi ir lemia prisitaikymą. Svarbu pažinti tai įkalinimo aplinkai būdingą kontekstą, remiantis nuteistųjų liudijimais apibrėžti, kas yra

sėkminga ar nesėkminga adaptacija, kokie pagrindiniai prisitaikymo prie įkalinimo aplinkos kriterijai galėtų būti taikomi tame kalėjimo pasaulyje.

Vadinasi, adaptacijos analizę sudaro trys tarpusavyje susiję lygmenys. Pagal bendrąją adaptacijos modelių lygmenį adaptacija įkalinimo sąlygomis aiškinama skirtingai ir akcentuojant įvairius adaptacijos veiksnius. Adaptacijos strategijų lygmuo apima tam tikras strategijas, kurių reikalauja įkalinimo aplinka pradinės adaptacijos metu, šios strategijos konceptualizuojamos pasitelkiant Goffmano (2000) savęs pateikimo koncepciją ir vyriškumo studijas. Galiausiai mikrolygmuo apima adaptacijos tipus, kuriuos sudaro kasdinių nuteistųjų adaptacijos būdų pasirinkimas ir naudojimas.

II. KALĖJIMO APLINKOS ANALIZĖS TEORINIAI ASPEKTAI

Analizuotose teorijose – tiek deprivacijos (Sykes 1958, Goffman 1961), tiek Goffmano dramaturginėje – pabrėžiama aplinkos svarba įkalintųjų adaptacijai ir savęs pateikimui. Todėl šiame skyriuje aptariama įkalinimo aplinkos specifika, pradedant nuo bendresnių įkalinimo praktikos susiformavimo, jos raidos Lietuvoje klausimų, baigiant įkalinimo įstaigų socialinės organizacijos, neformalių nuteistųjų tarpusavio santykių, savitos kalėjimo subkultūros Lietuvoje analize.

2.1. Įkalinimo permąstymas: nuo kalėjimo gimimo iki kalėjimo subkultūrų

2.1.1. Kalėjimo gimimas ir funkcionavimas

Nors kalėjimas kartu su savo techninėmis ir funkcinėmis mutacijomis, nuopuoliais ir prisikėlimais yra tapęs nuolatinių mokslinių diskusijų ir kritikos objektu, jis išlieka neatsiejama baudžiamosios kultūros ir praktikos dalis. Įkalinimo institucijų genezė yra paženklinta tiek šių institucijų triumfu, kalėjimą laikant modernios baudžiamosios sistemos simboliu, tiek fiasko, įvertinant neigiamus įkalinimo padarinius (Foucault 1998, Garland 2001). Todėl šiame skyriuje apžvelgiami kalėjimo raidos ypatumai, pasitelkiant kritinės kriminologijos įžvalgas aptariami probleminiai įkalinimo institucijų funkcionavimo klausimai.

Iki praėjusio amžiaus aštuntojo dešimtmečio manyta, jog kalėjimo virsmą pagrindine baudimo priemone lėmė Apšvietos amžius ir jį lydėjusios humanizmo idėjos. Tačiau 7–8 dešimtmečiuose pasirodžiusios kalėjimo studijos atskleidė kur kas kompleksiškesnę priežastinių ryšių spektrą (Carrabine ir kt. 2004). Teisinių principų permąstymas ir įkalinimo institucijų susiklostymas susietas su gamybinių santykių kaita, teigiama, kad kiekviena gamybine sistema siekiama sukurti tokią bausmės formą, kuri atitiktų vyraujančius gamybinius santykius (Rushe, Kirhhmeimer 2009). Industrinėje visuomenėje keičiasi ne tik gamybiniai santykiai, bet ir laiko samprata, laikas brangsta, jo vertė išauga. Kalėjimas būtent ir nusitaiko į laisvės ir laiko pasisavinimą (Pashukanis 1978, cit. iš Matthews 2009, 10). Baudimas kalėjimu ganėtinai greitai tapo savaime suprantamas ir įprastas, M. Foucault (1998) žodžiais tariant, teisingumas lengvai įsivaikina kalėjimą, nes jis atlieka keletą esminių funkcijų. Pirmiausia kalėjimas kaip atlygis tampa ekonomiškai savaime suprantamu industrinėje visuomenėje, jis pasikėsina į visiems priklausantį gėrį – laisvę. Kalėjimas, disponuodamas visokeriopa valdžia ir represijos priemonėmis, taip pat pažada pasirūpinti individo muštravimu ir transformacija, panaudodamas kruopščiai apgalvotus ir rūsčius disciplinavimo mechanizmus (Foucault 1998, 277). Todėl

kalėjimas žymi ne vien bausmių humaniškėjimo pradžią ar Apšvietos idėjų sklaidą, bet ir kuo efektyvesnio, produktyvesnio, našesnio baudimo paieškas.

Individo valdymo ir stebėjimo technikos įgyvendinamos pasitelkiant J. Benthamo architektūrinį sprendimą – panoptikumą, skirtą bausti, saugoti, perauklėti, sulaikyti, įdarbinti, išgydyti, mokyti, auklėti ir pritaikomą įvairiose pramonės šakose (Bentham 1995, 34). Panoptikumo pagrindas – nuolatinis kalinamojo stebėjimas ir jo elgesio koregavimas – laiduoja automatinį valdžios funkcionavimą ir individų, neatitinkančių visuomenės lūkesčių, reformavimą. Paties Benthamo teigimu, paprastas architektūrinis sprendimas civilizuotai visuomenei pasiūlo reformuotą moralę, sveikatos apsaugą, sustiprintą pramonę, švietimo sklaidą, palengvintą visuomenės našta, ekonomikai suteikia tvirtą kaip uola pagrindą, atlaisvina, užuot užveržęs, skurstančiųjų padėti reglamentuojančių įstatymų mazgą (Bentham 1995, 31). Vadinasi, susitelkiama į greitesnį, produktyvesnį galios panaudojimą ir daugialypę naudą nešančią, įvairiose srityse adaptuojamą valdymo priemonę.

Nors įkalinimo institucijos buvo kuriamos siekiant modernizuoti baudžiamąją sistemą, jos nuo pat pradžių buvo varstomos kritikos, kurios esmė kartu su augančiu įkalinųjų skaičiumi išliko nepakitusi. Įkalinimo institucija, į vieną vietą suburdama prasikaltusiuosius, tampa palankia terpe nusikalstamo elgesio įgūdžiams tobulinti. Ši specifinė aplinka, kurioje mokomasi nusikaltimo, o grįžimas į visuomenę tampa komplikuoatas, užuot užkirtusi tam kelią, pati gamina nusikaltėlius (Foucault 1998). Taip kalėjimas reprodukuoja pats save, užtikrindamas nuolatinį įkalinųjų papildymą.

Dabartiniai kalėjimai randa papildomų būdų nekontroliuojamai mėgautis neišsenkančia nusikaltimų pramonės žaliava, nusitaikydami į ekonomiškai neefektyvius ir nenaudingus perteklinius gyventojus (Christie 1999). Politiniai, ekonominiai ir socialiniai vėlyvosios modernybės pokyčiai prisidėjo prie negebančiųjų įsitvirtinti darbo rinkoje ir stokojančiųjų paramos skaičiaus augimo, nenumatyti šių grupių poreikiai destabilizavo gerovės valstybę. Todėl gerovės reformos, orientuotos į paramos gavėjų kontrolę, tapo neišvengiamos, o jų kriminalizavimas ir įkalinimas virto parankia kontrolės priemone (Young 2007). Taigi kalėjimas įsitvirtino kaip politinis atsakas į socialinį nesaugumą, grindžiamas iškrentančių iš darbo rinkos asmenų ar etninių mažumų kontrole, kitaip tariant, skurdo kontrole. Valstybės aprūpinimo sistemą pakeitė baudžiamoji sistema su kalėjimu priešakyje, pažadėjusiu išstumti iš visuomenės vargingus ir nenaudingus žmones (Wacquant 2001, 2010). Anot Davido Garlando, „šiandieninis kalėjimas naudojamas tarsi rezervatas ar karantino zona, kurioje neva pavojingi individai izoliuojami visuomenės saugumo vardan“ (Garland 2001, 178). Kalėjimas eliminuoja tuos, kurie atmeta šeimos, darbo, valstybės gerovės sistemos palaikomą socialinę tvarką. Perteklinių

gyventojų izoliavimas neabejotinai atneša naudos, valstybė randa būdą kontroliuoti bedarbių ir prašančiųjų paramos skaičių (Christie 1999, Garland 2001).

Taigi šių dienų kalėjimas pirmiausia nusitaiko į tuos, kurie ekonomiškai nenaudingi ir kelia pavojų nusistovėjusioms socialinėms dispozicijoms. Todėl nusikaltimų kontrolės pramonė žaliavos stoka skųstis negali, o įkalinimo institucijos jaučia jos perteklių. Kalėjimas ne tik eliminuoja iš visuomenės nepageidaujamus asmenis, bet kartu su baudžiamąja sistema padeda valstybei spręsti socialines problemas. Galiausiai įkalinimas komplikuoja grįžimą į visuomenę, palikdamas gyvenimo institucijoje pėdsakus.

Taigi ne taip svarbu, ar mes kalėjimą vadinsime Foucault (1998) disciplinarinės visuomenės, Christie (1999) nusikaltimų kontrolės kaip pramonės, Garlando (2001) kontrolės kultūros ar Wacquant (2010) skurdo kriminalizavimo ir baudimo išraiška, kur kas svarbesnis kritiškas kalėjimo vaidmens persvarstymas ir alternatyvių baudimo formų paieškos. A. Liebling (2004) analizuodama kalėjimą klausia, ar šiais laikais nuteistieji, atliekantys laisvės atėmimo bausmę įkalinimo institucijose, turėdami kur kas daugiau teisių ir privilegijų jaučiasi turintys ir daugiau galios. Ar galia disponuoja prižiūrėtojai, kurie jaučiasi begaliai būdami mažais didžiulio baudžiamojo mechanizmo sraigteliais? Ar įvairūs nauji technologiniai sprendimai yra skirti kontrolei sušvelninti, ar vis dėlto jais siekiama padaryti ją nematomą? Ar tam tikrų sričių pozicijų, pavyzdžiui, medicinos, praradimas kalėjimuose leidžia kalbėti apie silpstančias jų galios apraiškas? Ar tai tik rodo vieno žinojimo vietos užleidimą kitam, kaip kad medicina įkalinimo įstaigose užleidžia pozicijas psichologijai? Taigi seni, nauji, performuluoti ar persvarstyti klausimai turi būti keliami vėl ir vėl, kad kalėjimų ir juose kalinčiųjų skaičius neperžengtų jau ir taip kritinės ribos, o pats kalėjimas nebūtų skirtas naujoms socialinėms problemoms absorbuoti, spręsti ar net akumuliuoti.

2.1.2. Kalėjimo socialinė organizacija ir kalėjimo subkultūros

„Kalėjime susiformuoja – maža to, jis sudaro tam palankias sąlygas – solidarių, hierarchizuotų, bet kokioms sėbrystėms pasiruošusių nusikaltėlių pasaulis <...>“ (Foucault 1998, 315). Intensyvi nuolatinė kasdienė nuteistųjų sąveika skatina tam tikrų bendrų taisyklių ir normų, socialinės organizacijos formų radimąsi. Kalėjimas, suburiantis į vieną vietą prasižengusiuosius – palanki terpė formotis kalinių kodui, kalėjimo subkultūroms. Jų teorizavimui šiame skyriuje tenka pagrindinis dėmesys.

Nuolatiniai kalinamųjų tarpusavio santykiai tampa tam tikros socialinės organizacijos, grindžiamos neformaliois vertybinėmis nuostatomis, specifine kalba ir hierarchine struktūra, pamatu. Kalėjimo socialinio gyvenimo (angl. *prison social life*) ar kalinių kodo (angl. *inmates*

code) susiklostymas įkalinimo sociologijoje aiškinamas dvejopai, pasitelkiant jau aptartus deprivacijos ir importavimo modelius⁸ (Crewe 2009; Faccio, Costa 2013).

Deprivacijos modelio šalininkai (Goffman 1961; Sykes 1958) pabrėžia, jog kalinių kodas susiformuoja kaip atsakas į įkalinimo įstaigos vykdomą kontrolę ir kalinių patiriamus sunkumus. Atsakydami į rūsčią kalėjimo kasdienybę ir įstaigos apribojimus bei draudimus, nuteistieji grupuojasi, solidarizuojasi ir kuria savitas neformalias taisykles. Kalėjimas atlieka individo savojo „aš“ marinimo funkciją, todėl neformalaus nuteistųjų socialinio pasaulio kūrimas panaudojamas kaip vienas iš būdų išsaugoti savastį, individualumą, autonomiją (Goffman 1961). Šiuo požiūriu kalinių kodo susiklostymą diktuoja įkalinimo įstaigos kasdienybė, siekdami prie jos prisitaikyti ir susikurti savitą pasaulį, kalinamieji suformuoja šio pasaulio taisykles ir socialinę tvarką. Kalėjimo subkultūros neatsiejamos ir nuo geografinių, kultūrinių, politinių, teisinių kontekstų, kurie prisideda prie tam tikros įkalinimo įstaigų aplinkos formavimo. Pavyzdžiui, gaujų paplitimas Jungtinių Valstijų įkalinimo įstaigose nėra būdingas britų įkalinimo įstaigų kontekstui (Phillips 2012), o posovietinių šalių įkalinimo institucijos pasižymi itin savitais erdviniais ir organizaciniais sprendimais (Piacentini, Slade 2015).

Importavimo modelio šalininkai (Irwin, Cresley 1962) teigia, kad kalėjime susiklostantis nuteistųjų kodas, arba kalėjimo subkultūra, yra glaudžiai susiję su kriminalinio pasaulio ar gatvės subkultūromis, kursuojančiomis už kalėjimo sienų. Taip atsineštos kriminalinio pasaulio ar gaujų nuostatos tampa kalėjimo subkultūrų pamatu. Aiškindamas nusikalstamą elgesį, subkultūros terminą pirmasis pavartojo A. Cohenas (1955). Jo teigimu, subkultūra apima tam tikrų įsitikinimų visumą, kuri tam tikrais aspektais skiriasi nuo dominuojančios kultūros. Coheno darbas skatina kalbėti apie kriminaliniu elgesiu grindžiamas subkultūras ir gaujas, dažniausiai susiformuojančias neprivilegijuotoje kaimynystėje, atstovaujamas darbo klasės vyrų (cit. iš Beirne, Messerschmidt 2011, 136–137). Importavimo modelio šalininkų požiūriu, vientisa ir universali kalėjimo subkultūra neegzistuoja, todėl derėtų kalbėti apie subkultūras ar nuteistųjų kodus, grindžiamus įvairių gaujų kriminalinėmis nuostatomis, importuotomis iš gatvės ir anapus kalėjimo (Jacobs, 1977).

Atskirti importuotąsias kriminalines nuostatas nuo susiformuojančiųjų kalėjime itin sudėtinga, dėl to vienareikšmiškai teigti, kad kalinių kodo pagrindas yra iš laisvės atsinešti kriminaliniai įsitikinimai, arba atvirkščiai, kad kalėjimo subkultūros yra nulemtos tik tam tikros įkalinimo situacijos ir aplinkos, netikslinga (DeLisi ir kt. 2011). Akivaizdu, kad šių laikų įkalinimo įstaigose gali egzistuoti įvairių subkultūrų, būdingų savitiems įkalinimo įstaigų ir kriminalinėmis nuostatomis besivadovujančių gaujų, egzistuojančių anapus kalėjimo sienų,

---

⁸ Modeliai išsamiau analizuojami 1.1 skyriuje.

kontekstams. Vis dėlto galima išskirti bruožus, kurie daugelyje įkalinimo įstaigų egzistuoja ir, Crewe (2009) teigimu, yra universalūs. Tokiais bruožais laikomos tam tikros neformalios elgesio taisyklės, hierarchinė struktūra, grindžiama vienų nuteistųjų dominavimu ir kitų subordinavimu, nuteistųjų skirstymas pagal daugiau ar mažiau reikšmingus kriterijus, nuteistųjų etninis, rasinis ar regioninis susiskaidymas, specifinės kalbos – žargonų – vartojimas (Crewe 2009; Sykes 1958). Žargonas ne tik nurodo tam tikros grupės išskirtinumą ar žymi priklausomybę tai grupei, bet ir rezonuoja įkalinimo patirtis ir gyvenimo kasdienybę, prisideda prie socialinio gyvenimo bei hierarchinės struktūros organizavimo (Sykes 1958). Vyriškumas ir jo reprezentavimas taip pat yra vienas iš svarbių kriterijų, kuriuo remiantis nuteistiesiems priskiriamas statusas, vieta, pareigos ar funkcijos kalėjimo socialiniame pasaulyje (Sabo ir kt. 2001). Egzistuoja tam tikros neformalios nuteistųjų taisyklės, kurių esmė, nors ir priklauso nuo lokalaus konteksto, kardinaliai nesikeičia – ar tai būtų Didžiosios Britanijos kalėjimas (Crewe 2009, 2012), ar Jungtinių Valstijų (Sabo ir kt. 2001; Hensley ir kt. 2003), ar posovietinių šalių su itin gaja kalėjimo subkultūra (Slade 2012a ir 2012b). Universalios kalinių kodo taisyklės apima draudimą skųsti, išduoti ir vogti iš nuteistųjų, reikalavimus būti tvirtam psichologiškai, neretai ir fiziškai. Silpnumo, baimės ar pažeidžiamumo demonstravimas taip pat nėra priimtinas elgesys. Kišimasis ne į savo reikalus nepageidaujamas, nuteistasis turi rūpintis savimi ir savo baismės atlikimu, kuo mažiau matydamas tai, kas vyksta aplinkui. Itin draugiškas santykis su pareigūnais įtartinas ir dažniausiai vertinamas nepalankiai. Draugystė įkalinimo įstaigose suprantama dvejopai: viena vertus, draugystė, solidarumas ir grupavimasis padeda išgyventi, atsikratyti vienatvės, bejėgiškumo, kita vertus, draugystė laikoma rizikinga, netikra, nes besąlygiškas pasitikėjimas kitais gali turėti neigiamų pasekmių.

C. Hensley'aus ir kt. (2003) nuomone, įsiliejimą į kalėjimo subkultūrą ir tapimą jos dalimi puikiai nusako Clemmerio (1940) prizonizacijos terminas, apimantis įvairias praktikas ir taisykles, kurių išmanymas bei internalizavimas apibūdina nuteistojo prisitaikymą prie kalėjimo aplinkos ir tapimą jos dalimi. Tačiau kalėjimo kodas šiais laikais yra itin veikiamas pasikeitusio nuteistųjų požiūrio į baismės atlikimą, laisvės troškimo, daugeliui nuteistųjų prioritetu tampa lygtinis paleidimas. Noras išeiti iš įkalinimo įstaigos anksčiau laiko turi įtakos nuteistųjų elgesiui, daugumą ima sudaryti ramūs, neišsišokantys, įkalinimo įstaigos darbuotojų reikalavimus vykdančios nuteistieji. Hierarchinė sistema ir tarpusavio santykiai struktūrinami nebe griežtomis kalinių kodo ar subkultūrų taisyklėmis, bet regioninio, etninio ar ekonominio pagrindo suskirstymu (Carrabine ir kt. 2004, 378).

Apibendrinant, viena vertus, derėtų pripažinti, jog neįmanoma įsivaizduoti izoliuotos, savarankiškos kalėjimo subkultūros, nepriklausomos nuo gatvės subkultūrų ar organizuotų grupuočių, todėl kalėjimo subkultūrą reikėtų laikyti tokių darinių sudedamąja dalimi. Kita

vertus, apie kalėjimo subkultūras derėtų kalbėti jų neatsiejant nuo tam tikro lokalaus ir savito įkalinimo įstaigos konteksto, kuris gali būti esminė tam tikrų neformalių nuteistųjų santykių susiformavimo prielaida. Kalėjimas ribotoje ir izoliuotoje erdvėje, sutelkdamas nemenką grupę nuteistųjų, tarsi užprogramuoja kalinamuosius formalizuoti kasdienius tarpusavio santykius, nustatyti ir palaikyti tam tikrą socialinę tvarką. Nuolatinės kontrolės ir draudimų kupina kasdienybė skatina kurti opozicinį įkalinimo institucijos primestajam socialinį pasaulį, adaptuojant iš anapus kalėjimo atsineštas nuostatas ir įsitikinimus.

2.2. Kalėjimo formavimasis Lietuvoje

2.2.1. Lietuvos įkalinimo įstaigų raida

Lietuvos įkalinimo įstaigų raidos analizė reikšminga kontekstualizuojant kalėjimo formavimąsi ir nušviečiant dabartinę penitencinių institucijų situaciją. Todėl šiame skyriuje aptariamos kalėjimo Lietuvoje susikūrimo aplinkybės ir posūkiai, analizuojami šių dienų įkalinimo įstaigų funkcionavimo probleminiai aspektai.

Modernių penitencinių idėjų poveikis įkalinimo sistemos raidai Lietuvoje buvo menkas, o pats laisvės atėmimas svarbesnio vaidmens ne vaidino, atliko daugiau prevencinę, bet ne represinę funkciją. Kalėjimas XIX a. pirmojoje pusėje negalėjo tapti svarbiausia bausmių sistemos dalimi, nes to meto visuomenei buvo kur kas suprantamesnės ir priimtinesnės fizinės bausmės. Tam įtakos galėjo turėti tiek krikščioniškojoje etikoje dominuojantis požiūris į kūną kaip įvairių blygybių šaltinį, tiek to meto socialinių-ekonominių santykių sistema, pagrįsta neekonomine priklausomų žmonių prievarta (Sirutavičius 1995, 101). 1845 m. parengtame Rusijos imperijos bausmių statute, kuriuo naudojosi ir vietinė administracija buvusiose LDK žemėse, be mirties ir kūno bausmių, numatytos ir kitos bausmės, kurių iki tol Lietuvos baudžiamojoje teisėje nebuvo. Tai katargos darbai, tremtis, atidavimas į rekrutus, areštas, kuriam pasitarndavo kalėjimai ir tvirtovės, darbo namai, arešto kuopos. Arešto kuopos, atlikusios panašią funkciją kaip priverstinė karinė tarnyba, tapo viena iš dažniausių bausmių. Trūkstant policijos areštinių ar arešto kuopų, nuteistieji būdavo laikomi kalėjimuose, kurie ilgalaikiam įkalinimui nebuvo pritaikyti. Rusijos administraciją kalėjimų steigimas ir priežiūra mažai tedomino, nors kalėjimai ir buvo revizuojami, tačiau pokyčiai ir jų humanizavimas vyko lėtai (Sirutavičius 1995, 105–106).

Pažangesnė kalinimo sistema pradėta taikyti tik apie 1936 m., kuomet pradėtas ir nuteistųjų diferencijavimas pagal amžių, teistumų skaičių, padaryto nusikaltimo sunkumą. Po Antrojo pasaulinio karo visų valstybės institucijų veikla buvo organizuota centralizuotai, vykdamas Maskvos įsakymus. Bausmės buvo griežtinamos, o nuteistieji siunčiami atlikti bausmės

į visos Sovietų Sąjungos penitencines įstaigas (Petkus 2004, 125). Šiuo laikotarpiu sovietinio bloko šalyse įsitvirtino įkalinimo institucijų, pasižymėjusių tam tikra erdvine ir kasdienio gyvenimo struktūra, tinklas. Sovietų Sąjungai žlugus, jai priklausiusios šalys paveldėjo įkalinimo įstaigų sistemą. Sistemos reformavimas šioms šalims tapo išūkiu (Piacentini, Slade 2015).

Analizuodami posovietinių šalių įkalinimo institucijas L. Piacentini ir G. Slade'as (2015) vartoja kolektyvinio kalinimo (angl. *carceral collectivism*) terminą. Kolektyvinis kalinimas apima tris esminius elementus: abipusį stebėjimą, kalinamųjų įsitraukimą į kalėjimo valdymo struktūras ir bendruomeninį gyvenimą. Abipusiam stebėjimui pasitarnauja tam tikros fizinės erdvės formos, tačiau jos nėra Vakarų penologijoje puikiai pažįstamo ir jau aptarto ponoptikumo atitikmuo. Skirtingai nei ponoptikume, kuriame keli individai stebi daugumą, sovietiniuose ir posovietiniuose kalėjimuose, kuriems apibrėžti gali būti vartojamas polioptikono (angl. *polyoptikon*) terminas, dauguma stebi daugumą. Polioptikone ir stebėjimo vykdytojai, ir objektai yra patys kalinamieji, o institucinė tvarka palaikoma sukuriant grupinius standartus, kurių įgyvendinimą užtikrina vienas kito stebėjimas ir kontrolė. Kalinamųjų įsitraukimas į institucijos valdymą kolektyvinio kalinimo sąlygomis pasireiškia per skirtingas pozicijas, užimamas įvairiose organizacinėse struktūrose: nuo darbo gamybos ar maisto ruošos sektoriuose iki pareigybių, skirtų tvarkai įstaigoje palaikyti ar informacijai apie kitus kalinamuosius rinkti. Toks įsitraukimas pripažįstamas ir palaikomas oficialiųjų įstaigos struktūrų – darbuotojų. Galiausiai bendruomeninį gyvenimą garantuoja bendrabučio tipo patalpos, kurių miegamuosiuose apgyvendinama ne po kelis, bet po keliolika gyventojų – tokia bausmę atliekančių asmenų koncentracija užtikrina nuolatinį tarpusavio kontaktą.

Taigi Lietuvai, kaip ir kitoms posovietinėms šalims, atiteko ir fizinės įkalinimo įstaigų erdvės paveldas, ir labiau į baudimą, o ne pataisą orientuota baudžiamoji sistema. Lietuvos įkalinimo sistemoje šiuo metu dominuoja pataisos namų, atitikusių tuometinius sovietinės sistemos standartus, modelis. Šiam modeliui būdingos bendrabutinio tipo patalpos, kuriose viename gyvenamajame kambaryje laisvės atėmimo bausmę atlieka nuo 4 iki 40 nuteistųjų, o pačios kalinimo sąlygos yra skurdžios (Dobryninas, Sakalauskas 2011). Nors 2003 m. baudžiamajame kodekse numatyta griežtesnė įkalinimo sąlygų priežiūra ir kontrolė, Lietuvą galima priskirti prie valstybių, kurios vis dar mažai nuveikusios kalėjimo sąlygų vienodinimo ir gerinimo, palyginti su Europos Sąjungos kontekstu, srityje. Tai įrodo Teisės instituto ir Greifsvaldo universiteto atlikto tyrimo „Ilgalaikis įkalinimas ir žmogaus teisės“ duomenys. Pavyzdžiui, Lietuvoje daugiau kaip 40 % apklaustų kalinamųjų gyvenamąsias patalpas dalijosi daugiau kaip su 16 žmonių, o reguliariai nusiprausti duše teigė galintys 22,5 %, maždaug pusė tyrimo dalyvių prausimosi vandenį įvertino kaip pakankamai šiltą (Sakalauskas 2014a, 135–

137). Nepatenkinamas sąlygas ir kalinamųjų saugumo užtikrinimo problemas pažymi ir Europos komitetas prieš kankinimą ir kitokį žiaurų, nežmonišką ar žeminantį elgesį ir baudimą (CPT). 2012 m. vizito ataskaitoje akcentuojamas smurtinio elgesio, įprasto ne tik nuteistųjų kasdiniame gyvenime, bet ir tarp darbuotojų, paplitimas. Atkreipiamas dėmesys į renovuotą ir iš esmės ydingą bendrabutinę sistemą, kurioje menkai ribojamas kalinamųjų tarpusavio kontaktas, todėl saugumo užtikrinimas tampa itin komplikuoatas. Kaip opūs ir reikalaujantis sprendimų keliami smurto, saugumo, gyvenimo sąlygų, užimtumo klausimai. Šie pavyzdžiai signalizuoja sąlygų gerinimo ir Lietuvos įkalinimo įstaigų reformavimo poreikį.⁹

Posovietinės šalys paveldėjo ne tik jau aptartą fizinės erdvės ir organizacinį įkalinimo įstaigų modelį, bet ir tam tikrą kalinimo tradiciją. 2013 m. iš dešimties įkalinimų asmenų skaičiumi pirmaujančių šalių devynios priklausė posovietiniam blokui. Pirmaujančiųjų gretose – ir Lietuva kartu su kitomis Baltijos šalimis.¹⁰ Mokslinėse diskusijose keliamas klausimas, ar Baltijos šalys paseks Vakarų Europos ir Skandinavijos šalių pavyzdžiu, ar visgi liks orientuotos ir judės Rusijos modelio linkme (Christie 1999, 8).

Sakalauskas (2007, 2013a), analizuodamas didelį įkalinimų asmenų skaičių Lietuvoje, išskiria ir pabrėžia keletą esminių momentų. Tiek oficiali statistika, tiek viktimologiniai tyrimai rodo, jog užregistruotų nusikaltimų skaičius šalyje yra tik viena iš priežasčių, tačiau ne pagrindinė. Lietuvoje, kaip ir daugelyje kitų Rytų Europos valstybių, laisvės atėmimas tebėra dažniausiai taikoma bausmė. Vis dėlto viena iš pagrindinių priežasčių, lemiančių didelį kalinių skaičių Lietuvoje, yra ne dažnas įkalinimo bausmės taikymas, bet įkalinimo trukmė. Pavyzdžiui, kai kuriose Vakarų Europos valstybėse, kuriose 100 000 gyventojų tenka daugiau kaip triskart mažiau kalinių, laisvės atėmimo bausmė nuteisiama daugiau asmenų nei Lietuvoje. Kitaip tariant, laisvės atėmimu nuteisiama daugiau asmenų, o kalinių yra mažiau. Taip yra dėl laisvės atėmimo bausmės trukmės, kuri Lietuvoje skaičiuojama metais, o Vakarų šalyse tesudaro keletą mėnesių. Laisvės atėmimo, ir kuo ilgesnio, kaip vienintelės bausmės įvaizdis posovietinėse šalyse yra stebėtinai gajus (Sakalauskas 2007, 124). Pavyzdžiui, daugiau nei 44 % kalinamųjų 2013 m. pradžioje turėjo atlikti ilgesnę nei 5 m. bausmę, taip pat didesnė dalis suaugusiems vyrams skirtų bausmės atlikimo vietų buvo ir yra perpildytos (Sakalauskas 2014b, 200).

Keletas kitų probleminių aspektų, į kuriuos atkreipia dėmesį įkalinimo situaciją tiriantys Lietuvos mokslininkai, yra resocializacijos, integracijos (Malinauskaitė, Uscila 2010; Sakalauskas, Kalpokas 2012; Sakalauskas 2013a; Petkus 2006, Vosyliūtė ir kt. 2006),

---

⁹ Plačiau žr. Report to the Lithuanian Government on the visit to Lithuania carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT). 2014 (18). Prieiga: <http://www.cpt.coe.int/documents/ltu/2014-18-inf-eng.pdf> [Žiūrėta 2014 11 02]

¹⁰ Plačiau žr. International Centre for Prison Studies. Word Prison Population List (10th edition). Prieiga internetu: http://www.apcca.org/uploads/10th_Edition_2013.pdf [Žiūrėta 2014-06-12].

recidyvinio elgesio ir jo rizikos vertinimo (Jurgelaitienė 2006; Justickaja, Gavėnaitė 2009; Ustinavičiūtė ir kt. 2009, 2010) klausimai. Siekiant, kad įkalinimas ne atitolintų nuo visuomenės, bet skatintų nuteistųjų socializaciją ir integraciją, būtina atsižvelgti į įkalinimo įstaigų problemų kokybinės analizės rezultatus, plėtoti socialinio ugdymo paslaugas Lietuvos penitencinėse įstaigose ir sudaryti sąlygas palaikyti nuolatinį pozityvų ryšį su artimaisiais ar visuomeninėmis organizacijomis (Petkus 2006). Padėti palaikyti pozityvų ryšį ir paskatinti resocializacijos procesą gali įkalinimo atvėrimas. XX a. 8-ajame dešimtmetyje prasidėjęs įkalinimo atvėrimo procesas, apėmęs pasikeitusį požiūrį į pamatinius kalinimo tikslus bei perėjimą prie modelio, grindžiamo socialinių ar asmeninių gebėjimų lavinimu, įvairių programų taikymu ir aktyviu darbu su nuteistuoju, Lietuvoje vyksta lėtai ir vangiai. Laisvės atėmimo bausmės atlikimas Lietuvoje organizuojamas ir suprantamas pagal pasyvaus uždarymo principą, o įkalinimo atvėrimo formos taikomos labai retai dėl itin atsargios įkalinimo įstaigų administracijų pozicijos ir per siauro teisinio reguliavimo. Viena iš pagrindinių atvėrimo formų yra trumpalaikės išvykos ar atostogos. Tiek kitų šalių praktikoje, tiek tarptautiniuose standartuose nurodoma, jog trumpalaikės išvykos – svarbi įkalinto asmens resocializacijos sąlyga. Bet Lietuvoje trumpalaikės išvykos tėra reta išimtis (Sakalauskas 2013a).

Integracijos procesą veikia ir lygtinio paleidimo taikymo praktikos. 2012 m. priimtas naujas Probacijos įstatymas neužtikrino lygtinai paleidžiamų asmenų skaičiaus didėjimo, o teigiami lygtinio paleidimo aspektai vis dar nėra tinkamai įvertinti. Lygtinio paleidimo gerosios praktikos taikymas leistų sumažinti įkalintų asmenų skaičių ir bausmės trukmę. Taip pat lygtinis paleidimas sudaro sąlygas vykdyti nuoseklią ir sistemingą nuteistųjų resocializaciją, nes jis, kaip tiltas, jungiantis įkalinimo įstaigą su gyvenimu už jos ribų, prisideda prie sėkmingos nuteistųjų integracijos. Galiausiai Probacijos įstatymo taikymas atsiduria paradoksaliaje situacijoje – atsižvelgiant į nuteistojo riziką pakartotinai nusikalsti ir paliekant jį įkalinimo įstaigoje, pasmerkiamą rizikos augimui (Sakalauskas 2013b, 29–31). Taigi resocializacijos, grįžimo į visuomenę ir recidyvinio elgesio prevencijos priemonių stoka prisideda prie pakartotinio nusikalstamo elgesio (Jurgelaitienė 2006). Todėl stagnacinei Lietuvos įkalinimo kultūrai būtini pokyčiai, pradėdant nuo įkalinimo tikslų permąstymo, baigiant inovatyvios kitų valstybių gerosios praktikos taikymu ir naujų įkalinimo įstaigų, pritaikytų įkalinimo atvėrimui įgyvendinti, kūrimu.

Įkalinimo įstaigų genezė atskleidžia, jog Lietuvos istorinis kontekstas lėmė ir tam tikro kalinimo konteksto bei tradicijų susiklostymą. Sovietinio laikotarpio paveldas įkalinimo sistemą įrėmina į tam tikras architektūrines, erdvinės, organizacines ir struktūrines formas, kurioms reformuoti būtinas nemenkas materialijų ir idėjinių sąnaudų kompleksas. Lietuvos įkalinimo įstaigos sunkiai įsileidžia naujoves, susijusias su kalinimo tikslų performulavimu, o pati

baudimo sistema išlieka orientuota į ilgalaikį įkalinimą. Tai lemia vieną iš didžiausių įkalinimų asmenų skaičių Europoje. Neišplėtoti įkalinimo atvėrimo ir lygtinio paleidimo institutai komplikuoja nuteistųjų integraciją, o menkas dėmesys nuteistųjų resocializacijos bei integracijos klausimams prisideda prie recidyvinio elgesio ir grįžimo į įkalinimo įstaigas. Kalėjimas, tiksliau, ilgalaikis įkalinimas, vis dar laikomas pagrindine ir neišvengiama baudimo priemone, bijant pripažinti, kad ši priemonė ne tik neefektyvi, bet ir žalinga, prisidedanti prie kalinamųjų skaičiaus augimo. Nemenką įtaką keičiant įkalinimo įstaigų veidą ir nuteistųjų skaičių jose galėtų turėti orientacija į nuteistųjų integracijos, ne izoliavimo ir baudimo aspektus.

2.2.2. Kalėjimo subkultūra Lietuvos įkalinimo įstaigose

Lietuvos įkalinimo įstaigų specifika pasižymi Lietuvos pataisos namams būdinga ganėtinai griežta ir universalia kalėjimo subkultūra, kuri mokslinėje literatūroje menkai pažįstama ir tyrinėta menkai. Nors mokslininkai ir oficialiosios institucijos pažymi subkultūros prevencijos svarbą¹¹, tačiau išsamių kalėjimo socialinio gyvenimo tyrimų Lietuvoje ypač stokojama. Taigi šio skyriaus tikslas – aptarti kalėjimo subkultūros Lietuvoje susiklostymo ir egzistavimo aplinkybes.

Specifinių Lietuvos vyrų kalinių bendravimo normų ir hierarchinės sistemos formavimosi ištakos siekia sovietinės okupacijos metus, kuomet, kalinius perkeltiant iš vienos įkalinimo vietos į kitą, kalėjimuose atsidurdavo nuteistųjų iš visos Sovietų Sąjungos. Derėtų pažymėti, kad dar prieš šią kalinių migraciją Rusijos kalėjimuose ne vieną dešimtmetį egzistavo tam tikros bendravimo normos, tačiau jos buvo pakoreguotos migracijos metu, atvykėliams kovojant dėl valdžios su Rusijos kalėjimų valdančiaisiais (Petkus 2004, 2006).

Valdančiųjų kalinių, vadinamųjų teisėtais vagimis (rus. *вор в законе*), kitaip tariant, besilaikančių vagių pasaulio (rus. *воровской мир*) taisyklių, sluoksnis darbo kolonijų (gulagų) sistemoje, manoma, formavosi apie 1930 m. (Piacentini, Slade 2015). Gulagų sistemos mastas ir apimtis suponavo kalinamųjų valdymo mechanizmų poreikį darbo stovyklų viduje. Įkalinti recidyvistai ar profesionalūs nusikaltėliai buvo parenkami kitų kalinių, vadintų politiniais, priežiūrai ir kontrolei. Recidyvistai vertinti dėl jų patikimumo ir gebėjimo pavartoti jėgą ir žiaurumą kitų atžvilgiu. Kalinys, turintis patirties ir tvarkos palaikymo įgūdžių, galėjo vadovauti grupei gulago gyventojų, tokį vadovavimą palaimindavo oficialiosios struktūros. Taip

¹¹ Kalėjimų departamento patvirtinta Kriminalinės subkultūros apraiškų prevencijos programa. Iš 2013 m. Kalėjimo departamento prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos veiklos ataskaitos. Prieiga internetu: www.kaldep.lt/download/3934/skmbt_c28014031015080.pdf [žiūrėta 2014-06-20].

kalinamieji buvo įtraukiami į kolonijos valdymą, įgaudavo galios ir tam tikrą autoritetą (Applebaum 2003).

Gulagų sistema padėjo kolektyvinio kalinimo pamatus tiek įtvirtindama fizinę kolonijų (barakų), tiek organizacinę kalinamųjų tarpusavio priežiūros formą, išaugusią į neformalių bendravimo taisyklių ir hierarchinės sistemos struktūrą. Iki 1950 m. kalinamasis kolektyvizmas vešėjo pamažu virsdamas brutaliu masiniu baudžiamuoju aparatu, prisidėjusiu prie sovietinės sistemos ekonominių ir politinių tikslų įgyvendinimo (Piacentini, Slade 2015). Gulagų sistemos funkcionavimo pagrindu buvo priverstinis, kolektyvinis darbas, apie kurį ir sukosi darbo stovyklų gyvenimas. Prie tam tikro kalinamųjų socialinio gyvenimo ir tarpusavio santykių organizavimo prisidėjo ir A. Makarenko kolektyvinės pedagogikos idėjos, pirmiausia taikytos nepilnamečių perauklėjimo įstaigose, galiausiai oficialiai pripažintos 1936 metais. Makarenko perauklėjimo ir rehabilitacijos idėjos buvo grįstos priverstiniu perauklėjamųjų įtraukimu į viešąjį, įstaigų administracijos kontroliuojamą, gyvenimą ir kalinamųjų skirstymu į dvi grupes: aktyvius ir pasyvius. Aktyvus, bendradarbiaudami su įstaigų administracija, turėjo vykdyti pasyviųjų, atmetančių administracijos siūlomą kolektyvinę pataiso idėjas, kontrolę. Tokiu būdu klostėsi tam tikros nuteistųjų grupės ir priešprieša paremti jų santykiai, kartu klostėsi neformali vertybių sistema ir kalinamųjų stratifikacija, kurios pamatiniais įkalintųjų skirstymo elementais buvo bausmę atliekančių požiūris į priversitinį darbą ir bendradarbiavimą su administracija. Kalinamųjų susiskaidymas ir priešprieša vienas kito atžvilgiu įstaigų administracijai atrodė itin naudinga, todėl, kad leido sumažinti teisėtų vagių įtaką ir padidinti administracijos kontrolės laipsnį. Toks nuteistųjų susiskaidymas padėjo pamatus hierarchinės sistemos ir joje esančių grupių susiformavimui ir apibrėžimui. (Vavokhine 2004).

Nors kalinimo mastas po Stalino mirties sumažėjo, sudėtingos įkalinimo įstaigų sąlygos ir kalinamųjų socialinis gyvenimas iš esmės nesikeitė (Piacentini, Slade 2015). Kalėjimo subkultūra kaip socialinio pasaulio organizavimo mechanizmas, kartu su griežta kalinių hierarchija, galutinai įsitvirtino praėjusio amžiaus 6 dešimtmečio pradžioje. Susiformavo kelios pagrindinės grupės, į kurias nuteistieji buvo skirstomi remiantis jų požiūriu į priversitinį darbą ir bendradarbiavimą su administracija. Pirmą grupę sudarė, jau minėti *teisėti vagys*, profesionalūs nusikaltėliai, darbą ir bendradarbiavimą laikantys negarbingu ir draužiamu elgesiu. Antra grupė- *tikrų vyrų* arba *vyrیشkių* (rus. мужики), šios grupės atstovai nebuvo nusiteikę prieš darbą, tačiau buvo griežtai atsisakantys bendradarbiauti. Trečia *ožių* (rus. козлы) grupė buvo glaudžiai susijusi su įstaigų darbuotojais, *ožių* tikslas informacijos darbuotojam teikimas. Galiausiai ketvirtoji, žemiausia grupė hierarchinėje sistemoje formuota „išaiškintiems“ ožiams taikant simbolinio pažemino bausmes ir paverčiant juos nuleistaisiais (rus. опущенные)

ar neliečiamaisiais, į šią grupę patekdavo pažeidę neformalias nuteistųjų taisykles arba turėję kontaktą su nuleistaisiais (Vavokhine 2004).

Tokia hierarchinė sistema iš esmės nekito viso sovietinio laikotarpio metu ir galutinai įsitvirtino, įtraukdama ir kalinamuosius iš kitų sovietinio bloko šalių (Piacentini, Slade 2015). Taigi visose sovietinio bloko respublikose egzistavusi analogiška bausmių vykdymo sistema ir migracijos politika, sudariusi sąlygas kalinamųjų iš Lietuvos susidūrimams su Rusijoje egzistavusiais neformaliais nuteistųjų įstatymais, leidžia kalbėti apie Lietuvos įkalinimo įstaigoms būdingą rusiško tipo subkultūrą (Petkus 2006). Taip Lietuvos įkalinimo institucijose įsitvirtino neformalūs įstatymai, vadinami *paniatijomis*, *zakonais*, kurie vis dar aiškiai matomi dabartiniuose Lietuvos kalėjimuose.

Atgavus nepriklausomybę, šios subkultūros sistema tapo autonomiškesnė ir pradėjo kisti savitu būdu, o kai kurios skolintos žargonybės įgavo reikšmių, kurių nėra dabartiniame rusų kalbos kriminaliniame ir kalėjimo žargone (Kudirka 2014, 5). Dabar Lietuvos vyrų pataisos namuose egzistuojančiai subkultūrai būdingi bruožai – elgesio, bendravimo taisyklės bei normos, organizacinė struktūra (hierarchija), išskirtinumo kūrimas (žargonas, taturuotės). Kalėjimo hierarchija ir skirstymas į kastas – savitas kalėjimo subkultūros bruožas, kuris taikliai reprezentuoja pačią subkultūrą. Nuteistųjų hierarchijoje sutinkamos šios pagrindinės grupės: valdantieji ir priklausantieji šiai aplinkai; pavaldieji ir valdomieji, atliekantys valdančiųjų pavestas užduotis; vidurinė grandis, apimanti didžiausią dalį nuteistųjų, neretai – dirbančiųjų pataisos namuose; engiamieji, priklausantys nuskriaustųjų kastai. Nuteistieji negali atsakyti dalyvauti hierarchinėje sistemoje, tam tikras statusas priskiriamas kiekvienam (Kudirka 2014, Petkevičiūtė 2010, Petkus 2006, Piškinaite-Kazlauskienė 2001). Pagrindinės subkultūros taisyklės, nuteistųjų teigimu, apima reikalavimus neskųsti, atiduoti skolas, nebendradarbiauti su įkalinimo įstaigų darbuotojais, apginti savo garbę, nesekti kitų nuteistųjų (Petkus 2006, 41). Taip pat reikalaujama nevogti iš kitų kalinčiųjų, vengti kontaktų su žemiausios kastos atstovais, esant būtinybei paremti kitus nuteistuosius, atsakyti už savo žodžius (Kudirka 2014, 186). Kalėjimo subkultūra – darinys, reglamentuojantis nuteistųjų bendravimą, elgesį, tarpusavio sąveiką, galios santykius, aiškiai apibrėžiantis norminio elgesio formas ir draudimus. Tačiau subkultūra, kaip socialinių santykių darinys, nėra statiška. Lietuvos pataisos namuose galima išvysti subkultūros pokyčių. Subkultūrą modifikuoja materialinės padėties svarba tarp nuteistųjų, tai yra hierarchinė sistema gali būti koreguojama priklausomai nuo nuteistųjų finansinės padėties. Kita vertus, galima pastebėti, jog kalėjimo subkultūros reikšmė Lietuvos pataisos namuose šiek tiek blanksta. Keičiantis bendram įstaigų kontekstui, pareigūnų ir nuteistųjų santykiams, performuluojant baudimo tikslus ir sėkmingai vykdant įvairias

programas, kalėjimo subkultūra transformuojasi, tampa lankstesnė arba praranda svarbą (Petkevičiūtė 2010).

Lietuvos įkalinimo įstaigoms būdinga Sovietų Sąjungos laikotarpiu perimta kalėjimo subkultūra dabar transformuojama, tačiau svarbos nepraranda. Subkultūros sėkmingo egzistavimo prielaida galima laikyti išlaikytą sovietinį įkalinimo įstaigų architektūrinį paveldą, kuris užtikrina kolektyvinio kalinimo organizacinius principus ir yra palanki terpė nuolatiniam ir menkai kontroliuojamam kalinčių kontaktui, solidarumo formoms ir neformalioms taisyklėms palaikyti. Todėl subkultūra išlieka bendru Lietuvos įkalinimo įstaigų bruožu, reguliuojančiu kasdienes nuteistųjų sąveikas ir organizuojančiu įkalinimo socialinį pasaulį ir kasdienybę.

2.3. Pristatymo prie kalėjimo aplinkos teorinių prieigų apibendrinimas

Apibendrinant įkalinimų vyrų adaptacijos ir kalėjimo aplinkos analizės teorinius požiūrius šiame darbe formuluojamos pagrindinės teorinės prieigos, sudarančios empirinio tyrimo metodologinį pamatą.

- Lietuvos įkalinimo įstaigoms būdinga iš Sovietų Sąjungos paveldėta bausmių vykdymo sistema pasižymi fizinės aplinkos ir organizaciniais laisvės atėmimo bausmės vykdymo sprendimais, kuriems apibrėžti vartojamas kolektyvinio kalinimo terminas. Kartu su kolektyvinio kalinimo tradicija Lietuvos įkalinimo institucijos paveldėjo tam tikrą įkalinimų tarpusavio santykių formą, vadinamą kalėjimo, arba kriminaline, subkultūra. Minėti laisvės atėmimo bausmės vykdymo elementai ir neformalių nuteistųjų bendravimo normų egzistavimas leidžia kalbėti apie savitą įkalinimo įstaigų aplinką, kuri neabejotinai veikia Lietuvos pataisos namuose įkalinimų vyrų adaptaciją.
- Aptartas bausmės atlikimo ir įkalinimo sąlygų kontekstas inspiruoja analizuoti Lietuvos pataisos namuose kalinčių vyrų adaptaciją pasitelkiant teorinius požiūrius, kuriuose akcentuojama kalėjimo aplinkos svarba. Todėl pagrindinis dėmesys skiriamas adaptacijos modelių, ypač deprivacijos modelio, pagal kurį adaptacija aiškinama per socialinės aplinkos prizmę, analizei. Laikomasi nuostatos, kad kalėjimo aplinka kartu su ją lydintiais įkalinimo skausmais ir sunkumais verčia ieškoti tam tikrų išgyvenimo ir pristatymo būdų, solidarumo formų, tampančių neformalių nuteistųjų taisyklių pagrindu. Pristatymo prie kalėjimo aplinkos analizė papildoma įtraukiant importavimo ir situacinio modelio veiknius.
- Socialinės organizacijos ir laisvės atėmimo bausmę atliekančių nuteistųjų kasdinių sąveikų tyrimui pasitelkiama Goffmano (2000) dramaturginė teorija ir

savęs pateikimo analizė. Siekdami adaptuotis nuteistieji privalo suderinti savo poziciją su gyvenimo pataisos namuose definicijomis, o per sąveiką su kitais nuteistaisiais save pateikti taip, kaip reikalauja kalėjimo aplinka. Remiantis šiomis teorinėmis prielaidomis, tinkamas savęs pateikimas ir tam tikro vaidmens atlikimas prisideda prie sėkmingos nuteistųjų adaptacijos ir yra laikomas adaptacijos strategija.

- Kalėjimas – hipervyriška aplinka, kurioje vyriškumo formų patvirtinimas yra reikšminga kasdienė praktika. Išoriškas vyriškumo demonstravimas – vienas iš svarbiausių nuteistųjų uždavinių, kurio sėkmingas įgyvendinimas atlyginamas pritapimu prie grupės, įsiliejimu į nuteistųjų socialinį gyvenimą, kitaip tariant, sėkmingu prisitaikymu tarp įkalintųjų. Todėl vyriškumas šiame darbe taip pat laikomas viena iš adaptacijos strategijų, reikšmingų pradinės adaptacijos etape.

III. ADAPTACIJOS LIETUVOS PATAISOS NAMUOSE TYRIMO METODOLOGIJA

Šiame disertacijos skyriuje pristatoma nuteistųjų adaptacijos Lietuvos pataisos namuose tyrimo metodologija, pagrindžiamas kokybinės tyrimo prieigos ir atvejo tyrimo strategijos pasirinkimas, pateikiamas nuteistųjų adaptacijos tyrimo dizainas, aprašomas tyrimo organizavimas ir procesas, trumpai aptariamas tyrimo laukas ir pristatomi jo dalyviai, pateikiami duomenų rinkimo ir analizės metodai. Galiausiai aptariami tyrimo kokybės kriterijai ir atlikto tyrimo ribotumai.

3.1. Kokybinės tyrimo prieigos pasirinkimo pagrindimas

Kalėjimo tyrimai patenka į kriminologijos, psichiatrijos, psichologijos, sociologijos ir teisės mokslų akiratį, todėl kalėjimų tyrimų tematikos įvairovė varijuoja priklausomai nuo mokslinių ir metodologinių prieigų. Tačiau kalėjimo tyrėjai pripažįsta (Wacquant 2002, Rhodes 2001), jog kalėjimų tyrimai vis dar tebėra mokslinių tyrimų periferijoje, nes ypač stinga kokybine metodologija pagrįstos analizės. Liebling pažymi (1999), kad kiekybiniai tyrimai pasitarnauja tiriant ir lyginant individualias įkalintųjų arba pataisos namų charakteristikas, tačiau kalėjimo, kaip ir bet kokios kitos žmogaus aplinkos, tyrimas be subjektyvių jausmų ir potyrių neįmanomas. Todėl siekiant pažinti įkalinimo sukeltus skausmus ir sunkumus būtina naudoti kokybinės metodologijos prieigas, kad tuos skausmus būtų galima reprezentuoti pasitelkiant žmonių balsus. Pažinti, suprasti ir analizuoti kalėjimo aplinką galima tik per santykį su ta aplinka. Todėl kokybinės metodologijos kalėjimo tyrimuose atgimsta giliose ir išsamiose tyrėjų etnografinėse studijose (pavyzdžiui, Crewe 2009; Jewkes 2002; Liebling 2004; Piacentini 2004; Ugelvik 2014). L. Piacentini (2004, 2005), atlikusi tyrimą Rusijos įkalinimo įstaigose, akcentuoja, jog Vakarų kalėjimų tyrimų patirties negalima adaptuoti skirtingose kultūrose ir kontekstuose. Kalbėdama apie savo tyrimą, autorė pabrėžia, kad jos patirtis savita ne Rusijos įkalinimo įstaigų, bet Rusijos kultūros, lemiančios ir įkalinimo įstaigų bruožus, atžvilgiu. Kultūros, kurioje kursuoja kalinio herojaus, išpažįstančio tam tikrą garbės kodeksą, vaizdiny. Todėl autoriai pabrėžia (Faccio, Costa 2013; Piacentini 2005) kalėjimo tyrimų savituose kultūrinuose kontekstuose svarbą ir akcentuoja šių kontekstų pažinimo galimybes pasitelkiant kokybinę metodologiją.

Išvardyti kalėjimo tyrėjų argumentai lėmė ir disertacijos tyrimo dizainą. Todėl, siekiant išsamios ir detalios adaptacijos analizės, iliustruojamos nuteistųjų balsais ir istorijomis, tyrimui pasirinkta kokybinės metodologijos perspektyva. Kokybinės metodologijos taikymas leidžia

nuodugniau ir giliau pažvelgti į nuteistųjų istorijose išryškėjančius prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos būdus ir pažinti aplinką, prie kurios nuteistieji siekia prisitaikyti ir išgyventi. Kartu, akcentuojant tyrimų, grindžiamų kokybine metodologija, trūkumą, įvertinant tiriamosios grupės specifiškumą, lokalų kontekstą ir gvildenant nuteistųjų adaptacijos Lietuvos pataisos namuose klausimą, šiuo tyrimu pretenduojama bent iš dalies užpildyti tiek Lietuvos, tiek užsienio tyrimų spragas.

3.2. Tyrimo strategija – atvejo tyrimas

3.2.1. Atvejo tyrimo apibrėžtis

Atvejo tyrimo pagrindas yra atvejo pasirinkimas ir koncentruotas dėmesys jam. Atvejo tyrimas – tai empirinis tyrimas, skirtas dabarties fenomenui realiame kontekste tirti ir ypač naudojamas tuomet, kuomet ribos tarp fenomeno ir konteksto nėra aiškios. Atvejo tyrimas atliekamas siekiant atskleisti konteksto sąlygas, kurios reikšmingai prisideda prie fenomeno pažinimo (Yin 2003, 13). Yin teigimu (2003), apimdamas platesnį kontekstą atvejo tyrimas leidžia formuluoti papildomus tyrimo klausimus, taip pat naudotis įvairiais duomenų šaltiniais, galiausiai tyrimo dizainą konstruoti remiantis atliktais tyrimais ar teorinėmis perspektyvomis. Scholzas ir Tetje (2004) pabrėžia, kad atvejo tyrimas, kaip realaus pasaulio ir jo pažinimo dalis, yra neatsiejamas nuo kokybinės metodologijos taikymo.

Stake'as (1994, 237–238) išskiria tris atvejo tyrimo tipus. Pirmas – vidinis (angl. *intrinsic*) atvejo tyrimas, sutelktas į tam tikro atvejo unikalumą ir išskirtinumą, kai pats atvejis yra interesų objektas. Tokia atvejo analize nesiekama tam tikros platesnės problemos, susijusios su analizuojamu atveju, pažinimo, taip pat nepretenduojama į teorinį konceptualizavimą ar generalizavimą. Vidinės atvejo analizės tikslas – kuo nuodugnesnis atvejo specifiškumo ir neįprastumo atskleidimas. Antrasis atvejo tyrimo tipas – instrumentinis – orientuotas į platesnės problemos analizę; pats atvejis tampa antraeilis arba iliustruojantis, rezonuojantis problema. Atvejis panaudojamas kaip problemos papildymo ar atskleidimo esminis komponentas. Galiausiai kolektyvinis atvejo tyrimas taip pat skirtas tam tikrai problemai pažinti, tačiau siekiant šio pažinimo pasitelkiama keletas atvejų, galinčių papildyti dominuojančios problematikos analizę. Analizuojami atvejai gali būti panašūs arba skirtingi, pasitelkiami siekiant platesnio atvejo supratimo ir teorizavimo. Yin (2003) išskiria keturis tyrimų dizaino tipus, kurie iš esmės siejasi su jau aptartais ir pasiūlytais Stake'o (1994). Pirmasis, vieno atvejo holistinis tipas, orientuotas į vieno atvejo ir analizės vieneto tyrimą, pasižymi susitelkimu į vieną aiškią problemą, fenomeną ir jo raišką viename atvejyje. Antrasis – vieno atvejo įterptinis tipas – taip pat koncentruotas į vieno atvejo analizę, tačiau apima daugiau nei vieną analizės vienetą,

kitaip variant, analizuojamas vienas atvejis, bet daugiau nei vienas klausimas. Trečiasis tipas, holistinis daugialypis, orientuotas daugiau nei į vieno atvejo analizę. Skirtingi atvejai tiriami pasitelkiant vieną analizės vienetą, tad skirtingus atvejus jungia viena bendra problematika. Galiausiai paskutinis, įterptinis daugialypis, tipas apima tiek skirtingus atvejus, tiek daugiau nei vieną analizės vienetą. Skirtingi atvejai analizuojami remiantis keliais probleminiais klausimais (Yin 2003, 39–40).

Atvejo tyrimas iš kitų kokybinio tyrimo strategijų išsiskiria kuo įvairesnių tyrimo duomenų poreikiu. Todėl siekiant pažinti ir išanalizuoti atvejį privalu naudoti kuo įvairesnių duomenų masyvą, duomenų gausą ir įvairovę galima laikyti vienu iš atvejo tyrimo privalumų. Atvejo tyrimo trūkumas – jo komplikuotas taikymas dėl sunkumų atvejį apibrėžiant ir nusakant jo ribas. Taikant atvejo tyrimo strategiją apibrėžti ribas ypač svarbu. Todėl privalu preciziškai atsakyti į klausimą, kur prasideda ir baigiasi su nagrinėjamu atveju susiję klausimai (Stake 1994).

3.2.2. Nuteistųjų adaptacijos Lietuvos pataisos namuose atvejo tyrimo dizainas

Tyrimo objektas – nuteistųjų adaptacija – skatina ieškoti metodologinių priegų, leidžiančių kuo įvairiapusiškiau pažinti, apibrėžti, apibūdinti ir išanalizuoti tiriamą objektą. Nuteistųjų adaptacija neatsiejama nuo aplinkos, prie kurios nuteistieji ir siekia prisitaikyti. Ši analizuojamo objekto ir konteksto sąjunga nulemia ir pagrindžia atvejo tyrimo strategijos pasirinkimą. Būtent atvejo tyrimo strategija lemia įvairialypį, detalių ir daugiasluoksnį adaptacijos Lietuvos pataisos namuose atvejo pažinimą. Analizuojamo objekto ir konteksto sąsajų tyrimui galėtų pasitarnauti ir etnografinis tyrimas. Šio darbo tyrimo siekis – atlikti nuteistųjų adaptacijos skirtinguose Lietuvos pataisos namuose analizę, todėl etnografinio tyrimo strategija atmesta dėl koncentracijos į vieną aplinką.

Nuteistųjų adaptacijos atvejo tyrimo tipą galima laikyti, kaip vadina Stake'as (1994), kolektyviniu arba, pagal Yin (2003), daugialypiu įterptiniu. Nuteistųjų adaptacija analizuojama trijuose skirtinguose saituose (atvejuose) Alytaus, Pravieniškių ir Vilniaus pataisos namuose. Todėl galima teigti, kad institucijos pasirinkimo požiūriu analizuojamą atvejį sudaro trys skirtingų įkalinimo institucijų atvejai. Nuteistųjų adaptacija – kompleksiškas atvejis, apimantis skirtingus klausimus ir problematiką, todėl adaptacijos problema neišvengiamai yra susijusi su papildomais šios problemos pažinimą lemiančiais aspektais. Vadinasi, disertacijoje analizuojamas atvejis susideda iš trijų įkalinimo institucijų atvejų, o adaptacijos problematiką apima ne vienas analizės vienetas.

Šiame atvejo tyrime, atliepiant trianguliacijos svarbą, naudojami skirtingi duomenų rinkimo metodai: pusiau struktūruoti interviu su nuteistaisiais ir dokumentų, nuteistųjų bylų, analizė. O siekiant apibrėžti atvejo studijos ribas naudojamos adaptaciją conceptualizuojančios teorinės perspektyvos ir jau atliktų tyrimų rezultatai. Pagrindinis dėmesys tenka skirtingų teorinių modelių apčiuotiems nuteistųjų adaptacijos klausimams. Tokiu atveju adaptacijos atvejo tyrimą susiaurina susitelkimas į kelis esminius klausimus, lemiančius nuteistųjų prisitaikymą prie kalėjimo aplinkos. Šie klausimai, prisidedantys prie nagrinėjamo atvejo ribų apibrėžimo, yra įkalinimo aplinkos ir jai būdingos kalėjimo subkultūros, nuteistųjų importuotų ir dinaminių veiksnių, pradinės nuteistųjų adaptacijos stadijos aspektai.

Taigi nuteistųjų adaptacijos atvejo tyrimas yra kompleksinio (daugialypio įterptinio) tipo dėl skirtingų įkalinimo institucijų įtraukimo ir adaptacijos klausimą sudarančių kelių analizės vienetų. Tyrimo duomenys rinkti naudojant pusiau struktūruoto interviu ir dokumentų analizės metodus, o tyrimo ribos apibrėžtos pasitelkiant teorijas, kuriose analizuojama adaptacijos problematika.

Tyrimo dizainas atskleidžia teorinių konstruktyvų, analizės kategorijų ir interviu klausimų sąsajas ir padeda atsakyti į klausimus, kas yra tiriama, kokie empirinio tyrimo klausimai keliami ir kokie duomenų rinkimo metodai naudojami. Tyrimo dizaino logika vaizduojama toliau lentelėje.

1 lentelė. Tyrimo dizainas

Teorinė prieiga	Analininės kategorijos (kas tiriama)	Metodas	Interviu klausimai
Prisitaikymas prie kalėjimo aplinkos, adaptacijos būdų ir tipų konceptualizavimas	Adaptacijos būdai ir tipai	Interviu, Bylų duomenų analizė	Klausimų blokas: Adaptacijos ir elgesio būdai Kriminalinės nuostatos ir subkultūra
Deprivacijos modelio veiksniai	Kalėjimo subkultūros reikšmė	Interviu	1. Klausimų blokas: Kriminalinės nuostatos ir subkultūra 2. Bylų duomenų analizė: Elgesys pataisos namuose ir drausminės nuobaudos
	Aplinka (pataisos namų lokalinių sektorių pobūdis, nuteistųjų ir pareigūnų santykiai)	Interviu	Klausimų blokas: Adaptacijos ir elgesio būdai Kriminalinės nuostatos ir subkultūra
Importavimo ir situacinio modelio	Pažintys ir finansiniai ištekliai	Interviu	Klausimų blokas: Adaptacijos ir elgesio būdai

Teorinė prieiga	Analitinės kategorijos (kas tiriama)	Metodas	Interviu klausimai
veiksniai			Kriminalinės nuostatos ir subkultūra
	Amžius ir įkalinimo trukmė	Interviu, Bylų duomenų analizė	Klausimų blokas: Adaptacijos ir elgesio būdai Amžius Įkalinimo trukmė
	Reikšmingi įvykiai, žmonės, kaitai (ne)palankios sąlygos	Interviu, Bylų duomenų analizė	1. Klausimų blokas: Adaptacijos ir elgesio būdai 2. Bylų duomenų analizė: Elgesys pataisos namuose ir drausminės nuobaudos
Pradinės adaptacijos strategijos: savęs pateikimas ir vyriškumas	Savęs pateikimas	Interviu	Klausimų blokas: Adaptacijos ir elgesio būdai Vyriškumas
	Vyriškumas		

3.3. Tyrimo metodai ir tyrimo organizavimas

Pristatant tyrimą būtina pažymėti, jog disertacinis tyrimas atliktas įgyvendinant projektą „Kriminalinis vyriškumas Lietuvos pataisos namuose: formos, kaita, alternatyvų paieškos“¹². Tačiau tyrimas nedubliuoja projekto tikslo. Projekte susitelkiama į vyriškumo analizę ir su ja susijusius klausimus – analizuotos vyriškumo ir kalėjimo subkultūros sąsajos, nuteistų vyrų gero gyvenimo trajektorijos¹³, vyriškumo ir tėvo vaidmens klausimai, o disertaciniame darbe vyriškumo klausimas nėra pagrindinis ir pats vyriškumas analizuojamas kiek kitokiu, pradinės adaptacijos stadijos strategijų rakursu.

3.3.1. Tyrimo metodai

Atliekant tyrimą taikyti du tyrimo metodai: pusiau struktūruoti interviu su nuteistaisiais ir tyrime dalyvavusių nuteistųjų bylų analizė. Pusiau struktūruotus interviu galima laikyti pagrindiniu, o nuteistųjų bylų analizę – pagalbinio metodu, leidusiu patikslinti ir papildyti duomenis, surinktus taikant pagrindinį metodą.

¹² Tyrimas finansuotas Lietuvos mokslo tarybos (MIP-019/2012).

¹³ Plačiau žr. Tereškinas, Petkevičiūtė 2013.

- Pusiau struktūruoti interviu. Vykdamas tyrimas atlikti 67 pusiau struktūruoti interviu, iš jų 60 atrinkta analizei, o kiti atmesti dėl informacijos tyrimui svarbiais klausimais trūkumo. Analizuojamų interviu skaičius skirtinguose pataisos namuose pasiskirstė taip: Alytaus – 20, Pravieniškių – 21, Vilniaus – 19. Interviu trukmė svyravo nuo 41 min. iki 2 val. 59 min.; vidutinė interviu trukmė 1 val. 06 min. Kaip jau minėta, disertacinis tyrimas buvo atliekamas pagal projektą „Kriminalinis vyriškumas Lietuvos pataisos namuose: formos, raiška, alternatyvų paieška“, todėl disertacijoje naudojamus interviu atliko ne vienas tyrėjas, disertantė atliko pusę darbe analizuojamų interviu. Interviu buvo atliekami dalyvaujant tyrėjui ir nuteistajam, pataisos namų administracija interviu skirdavo atskirą patalpą. Pataisos namų darbuotojai suteikė galimybę per interviu su nuteistaisiais bendrauti neribotai ir be priežiūros. Visi analizėje naudojami interviu buvo įrašyti į diktofoną, vėliau transkribuoti. Tyrime dalyvavusių nuteistųjų charakteristikos pateikiamos prieduose (1 priedas).
- Dokumentų (nuteistųjų bylų) analizė. Siekiant patikslinti ir papildyti per interviu gautus duomenis atlikta nuteistųjų bylų analizė. Bylų duomenys analizuoti remiantis iš anksto numatytais kriterijais, kurie apėmė bendrosios nuteistųjų charakteristikos ir kriminalinės istorijos klausimus. Ši analizė reikšminga keletu aspektų. Pirmiausia ji leido patikslinti jau surinktus interviu duomenis. Pavyzdžiui, kai kurie nuteistieji akcentavo pavyzdinį elgesį pataisos namuose, jį argumentuodami pataisos namuose įgytu išsilavinimu ar drausminių nuobaudų neturėjimu, o nuteistųjų bylų analizė leido patikrinti tam tikrus analizei svarbius aspektus. Taip pat ši analizė leido per interviu koncentruotis tik į esminius tyrimo klausimus, negaištant laiko bendriesiems ir kriminalinės charakteristikos klausimams. Taigi nuteistųjų bylų analizė reikšmingai papildė bendrą duomenų masę, leidžiantį susidaryti išsamesnę ir kompleksiškesnę kiekvieno nuteistojo atvejo vaizdą.

3.3.2. Tyrimo organizavimas ir tyrimo etika

Nors disertacijos pavadinime vartojama apibendrinanti Lietuvos pataisos namų sąvoka, tyrimu nepretenduojama reprezentuoti visos Lietuvos įkalinimo įstaigoms būdingos situacijos. Kaip minėta, tyrimas atliktas trejuose Lietuvos pataisos namuose: Alytaus, Vilniaus ir Pravieniškių. Jis vykdytas nuo 2012 m. liepos 1 d. iki 2013 m. vasario 1 d. Alytaus ir Vilniaus pataisos namuose laisvės atėmimo bausmę atlieka pilnamečiai vyrai, laisvės atėmimu nubausti

nebe pirmą kartą, o Pravieniškių pataisos namuose-atvirojoje kolonijoje¹⁴ laisvės atėmimo bausmę atlieka asmenys, įkalininti pirmą kartą (išskyrus nedidelę dalį nuteistųjų, atliekančių bausmę iki gyvos galvos ar arešto bausmę). Pataisos namų pasirinkimą lėmė tyrimo dalyvių įvairovės ir skirtingos pataisos namų aplinkos pažinimo siekis, todėl vienais pataisos namais neapsiribota. Bandant atskleisti įvairovę ir apčiuopti skirtumus, į tyrimą įtraukti tiek pirmą kartą teisti, tiek ilgą įkalinimo patirtį turintys nuteistieji. Vyriškoji tyrimo populiacija pasirinkta dėl ryškaus atotrūkio tarp įkalintų vyrų bei moterų ir absoliutaus vyrų dominavimo nusikaltimų ir laisvės atėmimo kontekste.¹⁵

Tyrimas atliktas gavus Kalėjimų departamento prie Lietuvos teisingumo ministerijos leidimą ir pataisos namų direktorių sutikimus. Tyrimo dalyviai parinkti atsitiktine tvarka iš įstaigos nuteistųjų, kurie įgyja teisę į lygtinį paleidimą, sąrašo. Tokie sąrašai naudoti dėl to, kad lygtinis paleidimas – pakankamai motyvuojanti aplinkybė, skatinanti nuteistąjį ateiti pas įstaigos darbuotoją. Taip įgyta galimybė pakalbinti nuteistąjį, pristatyti tyrimą ir pakviesti jame dalyvauti. Kartu buvo siekiama išvengti įkalinimo įstaigos darbuotojų kontrolės parenkant tyrimo dalyvius. Nuteistuosius kviečiant atsitiktine tvarka iš sąrašo, stengtasi užtikrinti didesnę tyrimo dalyvių įvairovę ir išvengti atrankos tendencingumo. Įgyjančiųjų teisę į lygtinį paleidimą sąrašas nereiškia, kad šie nuteistieji bus paleisti lygtinai. Nuteistieji įstatymais numatyta tvarka, kadangi yra atlikę dalį bausmės, įgyja teisę teikti prašymą dėl lygtinio paleidimo, tačiau prašymo pateikimas negarantuoja, kad nuteistasis atitiks lygtinio paleidimo reikalavimus ir jo prašymas bus patenkintas. Teisę pateikti prašymą lygtinio paleidimo svarstymui vienu ar kitu bausmės atlikimo momentu įgyja kiekvienas nuteistasis. Todėl įgyjančiųjų teisę į lygtinį paleidimą sąrašas naudotas ne kaip atrankos kriterijus, bet kaip priemonė vykdyti atsitiktinę atranką.

Kiekvienas tyrimo dalyvis buvo supažindintas su tyrimo tikslu ir procedūra. Sutikęs dalyvauti informantas pasirašė sutikimą, kad leidžia įrašyti pokalbį į diktofoną ir susipažinti su jo asmens byla. Tyrimo dalyviai buvo informuoti, kad jų duomenys bus naudojami anonimiškai, apibendrintai, tyrėjas nuteistojo sutikime dalyvauti pasirašydavo, jog garantuoja asmeninių duomenų apsaugą ir anonimiškumą. Tyrimo analizėje duomenys, pagal kuriuos galima identifikuoti tyrimo dalyvius, nenaudojami. Nenorą dalyvauti pareiškė arba nesutiko, kad pokalbis būtų įrašomas į diktofoną, vos keletas iš kviestų dalyvauti tyrime nuteistųjų, neįrašyti interviu į tyrimo duomenų analizę neįtraukti.

---

¹⁴ Pravieniškių pataisos namai suskirstyti į tris sektorius (tyrimo metu vadintus valdybomis), tyrimas buvo atliekamas visuose trijuose sektoriuose.

¹⁵ Šį pasirinkimą patvirtina absoliutus vyrų dominavimas nusikaltimų ir laisvės atėmimo kontekste. Plačiau žiūrėti „Nusikalstamumas ir teisėsaugos institucijų veikla“ (2012 m. katalogas). Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės

3.4. Tyrimo duomenų analizės metodai

Atliekant duomenų analizę naudotas kokybinės turinio analizės metodas. Didžiulis duomenų masyvas, sukauptas iš pusiau struktūrizuotų interviu, apdorotas MAXQDA programine įranga. Pusiau struktūrizuoti interviu koduoti indukcinio būdu, kodavimo pavyzdys pateikiamas 2 lentelėje.

2 lentelė. Duomenų analizė – kodavimo pavyzdys

Kategorija	Subkategorija	Citatos ¹⁶
Adaptacijos būdai	Laikytis subkultūros	<p><i>Kaip ir čia vis tiek yra lageris ir, kas be ko, va čianais yra, gyvena, yra kažkokios taisyklės, kurių laikosi, tenais laikytis kažkokių taisyklių. Vat, pavyzdžiui, negerai yra, kada eina, skundžiasi administracijai ten, čia yra negerai, nekenčia tokių. Tokio žmogaus niekada nekęs, atstums, vat tokiam bus sunku gyventi pataisos namuose. Ne tai, kad jisai neišgyvens, jisai išgyvens, jam bus sunku.</i></p> <p>(Nuteistasis Nr. 16, Alytaus pataisos namai)</p> <p><i>Nu, vis tiek čia atvažiavus nei pažįstamų, nieko, reikėjo apsiprasti, čia irgi gyvenimas pas mus, tie įstatymai, kaip sakant, ką galima daryti, ko negalima daryt, reikėjo prie visko, nu, prisitaikyt.</i></p> <p>(Nuteistasis Nr. 25, Pravieniškių pataisos namai)</p>
Vyriškumas	Pastovėti už save ¹⁷	<p><i>O vyriška – reikia už save pastovėt, aš aplamai kalbu apie pataisos namus.</i></p> <p>(Nuteistasis Nr. 55, Vilniaus pataisos namai)</p> <p><i>Nu, vyras turi būti vyras, o ne boba, turi už save pastovėt.</i></p> <p>(Nuteistasis Nr. 44, Vilniaus pataisos namai)</p>
Santykiai su pareigūnais	Pareigūnai dirba savo darbą	<p><i>Normaliai visi. Kokie ten santykiai. Pas pareigūmus kreiptis nereikia, pas būrio viršininką, nu, prašymas, jei visokie tvarkymai, o šiaip tai ką, jie dirba savo darbą. Ateina, kratos ten būna ar kas. Ten uždraustų daiktų ieško arba taip ateina. Nu, vis tiek, nu, patruliuoja, galima sakyti, darbo metu. Jie dirba savo darbą. Tu savo veiki, o jie savo darbą dirba ir viskas. Pasižiūri, kaip gyvenam, ir išeina, nesėdi ir atsistoję šone nežiūri, ką veiki. Tokie ir santykiai.</i></p> <p>(Nuteistasis Nr. 2, Alytaus pataisos namai)</p> <p><i>Ką, jie savo darbą dirba, savo darbą dirba ir viskas, mūsų auklėja.</i></p> <p>[Tyrėja: Kaip jus auklėja?]</p> <p><i>Prižiūri mūsų, kaip pasakyt.</i></p> <p>(Nuteistasis Nr. 53, Vilniaus pataisos namai)</p>

Atliekant tyrimo duomenų analizę sukoduota 11 kategorijų ir 98 subkategorijos. Kategorijoms ir subkategorijoms priskirta daugiau kaip tūkstantis analizės vienetų

¹⁶ Respondentų kalba visame darbe netaisyta.

¹⁷ In- vivo (pačių nuteistųjų) suformuluota subkategorija

3.5. Tyrimo kokybės kriterijai

Kokybinio tyrimo kokybės vertinimas, tapęs nuolatiniu mokslinių diskusijų objektu, šiais laikais yra nebeatsiejama kokybinio tyrimo dalis. Dėl kokybinių tyrimų kritikos ir pozityvistinės paradigmos įtakos kiekybinio tyrimo vertinimo kriterijai „pagrįstumas“ ir „patikimumas“ pradėti taikyti ir kokybiniuose tyrimuose. Tačiau postpozityvistinės paradigmos atstovai nesutinka su šių kriterijų adaptavimu ir siūlo konceptualiai permąstyti kriterijų taikymą atsižvelgiant į kokybinių tyrimų specifika (Denzin, Lincoln 1994, 480). Autorių teigimu (Seale 1999, Hammersley 2007), metodologinė kokybinių tyrimų įvairovė implikuoja kokybinių tyrimų vertinimo kriterijų formulavimą atsižvelgiant į tyrime naudojamas teorines ir metodologines priegas, tyrimo dizainą ir tyrimo savitumą. Vis dėlto egzistuoja nusistovėjusios kokybinio tyrimo kokybės vertinimo tradicijos, apimančios keturis bazinius kriterijus: 1) įtikimumas (angl. *credibility*), kuriam įgyvendinti naudojami patikrinti duomenų rinkimo bei analizės metodai ir kitų tyrimų apžvalga, atsitiktinė tyrimo dalyvių atranka, trianguliacija, ilgalaikis įsitraukimas į tyrimą ir tiriamos temos išmanymas, konsultacijos su kolegomis, tyrėjo refleksyvumas; 2) perkeliamumas (angl. *transferability*), kurį atspindi detalus ir išsamus tyrimo konteksto pristatymas ir aprašymas, kad jis galėtų būti perkeliamas, adaptuojamas; 3) patikimumas (angl. *dependability*), pasiekiamas pasitelkiant išsamų duomenų rinkimo ir analizės metodų ir procedūrų pristatymą ir aprašymą; 4) patvirtinamumas (angl. *confirmability*), įgyvendinamas pasitelkiant trianguliacijos, metodologinio ir teorinio audito, vertinimo priemones (Lincoln, Guba 1985; Shenton 2004). Šių kriterijų įgyvendinimo procedūros persidengia, todėl apibendrintai išvardytus kriterijus tyrime bandoma užtikrinti šiomis procedūromis:

- Ilgalaikis įsitraukimas ir patirtis tyrimo lauke. Kalėjimo aplinkos tyrimas disertantei nebuvo pirmasis. Ji yra anksčiau atlikusi tyrimus (2010 m. Vilniaus ir 2010–2011 m. Lenkijos *Zakład Karny w Zytkowice*) įkalinimo įstaigose.
- Pusiau struktūrizuotus interviu atliko net trys projekte dalyvavę tyrėjai, siekiant išvengti vieno tyrėjo tendencingumo ar subjektyvumo. Tyrėjai nuolat bendradarbiavo, konsultavosi, diskutavo tiek dėl tyrimo koncepcijos, eigos, kylančių problemų, tiek dėl tyrimo rezultatų.
- Trianguliacija. Davies (2011) teigimu, metodų trianguliacija kalėjimo tyrime gali būti grindžiama skirtingų metodų – parengiamojo ir tolesnio stebėjimo, interviu, dokumentų analizės, baigiamojo klausimyno – kombinavimu. Atliktame tyrime metodų trianguliacija apėmė du skirtingus metodus: pusiau struktūrizuotus interviu ir dokumentų, tai yra nuteistųjų bylų, analizę. Tyrėjų pasirengimas buvo pagrįstas ankstesnių kalėjimo aplinkos tyrimų ar darbo su nuteistaisiais patirtimi. Baigiamąjį tyrimo etapą sudarė tyrimo rezultatų pristatymas tyrime dalyvavusių įstaigų darbuotojams. Tyrimo rezultatai, kurie buvo susiję

su tyrimo dalimi esančiu projektu, buvo pristatyti ekspertams – tiek tyrime dalyvavusių įstaigų, tiek bausmių vykdymo sistemos darbuotojams. Visuose trejuose pataisos namuose ir Kalėjimų departamente surengti rezultatų viešinimo seminarai. Ekspertų pastabos leido apsvarstyti tyrimo rezultatų ir ekspertų matomos tikrovės santykį, diskutuoti tyrimo rezultatus ir apsvarstyti tolimesnių tyrimų gaires.

- Duomenų patikimumą siekta užtikrinti remiantis aiškiais ir apibrėžtomis tyrimo duomenų rinkimo, apdorojimo, analizės ir kodavimo procedūromis. Visas šias procedūras darbe siekta aiškiai ir išsamiai aprašyti.
- Tyrėjo vaidmuo. Tyrėjo refleksyvumas laikomas tam tikru tyrimo kokybės vardikliu, kuris gali kilstelėti tyrimo aiškumo ir skaidrumo lygmenį (Bosworth 2005; Davies 2011). Jewkes (2012) teigimu, daugelis kalėjimo tyrimų taip ir lieka anonimiški, neįlytinti, o tuos, kurie orientuoti į nuteistųjų emocinio, socialinio pasaulio pažinimą, dažniausiai atlieka moterys. Atsakydami į Jewkes pastabas, Crewe (2014) ir T. Ugelvikas (2014) savo etnografinius tyrimus bando įlytinti reflektuodami su lytimi susijusius ar kasdienių praktikų patyrimus. Įlytinant šio tyrimo duomenų rinkimo procesą ir patyrimus tyrimo lauke reikšminga paminėti, kad didžiąją dalį interviu atliko moterys. Lyties veiksnys pasitarnavo kaip nuteistuosius dalyvauti tyrime pakankamai motyvuojanti sąlyga. Neretai nuteistieji ir akcentuodavo, kad jų apsisprendimą dalyvauti nulėmė tyrėjų lytis. Tačiau tyrėjoms per interviu reikėjo įrodyti kalėjimo aplinkos išmanymą, kuris galėdavo šiek tiek pakoreguoti nuteistųjų nuostatas. Tyrėjų charakteristikos leido suformuoti nuteistiesiems grėsmės nekeliančio tyrėjo vaizdą. Tačiau tos pačios charakteristikos galėjo nulemti ir kelių ne itin saugių situacijų susiklostymą, pavyzdžiui, vienas nuteistasis ryžosi nusimauti kelnes. Vis dėlto tyrėjams suteikta laisvė ir bendravimo su nuteistaisiais galimybės atpirko ne visai jaukias situacijas.
- Tyrimo ribotumų apibrėžimas. Dėl tyrimo metodologijos pasirinkimo šis tyrimas reprezentuoja gana nedidelę nuteistųjų populiacijos dalį ir nepretenduoja perteikti visos Lietuvos įkalinimų įstaigų situacijos. Tyrimas apima trejuose pataisos namuose kalinčių vyrų laiko ir erdvės atžvilgiu fiksuotus subjektyvius patyrimus. Tyrimo specifika taip pat neleido apčiuopti nuteistųjų adaptacijos kaip kaitaus proceso ir identifikuoti skirtingų nuteistųjų adaptacijos etapų. Todėl tolesnių tyrimų gairėmis galėtų būti laikomas longitudinalinis nuteistųjų adaptacijos tyrimas. Tai, kad tyrimas buvo atliekamas pagal minėtą projektą, galima laikyti ir privalumu, ir trūkumu. Projektas garantavo kitų tyrėjų įsitraukimą, kuris tyrimą praturtino įvairesnėmis žiniomis ir patirtimi. Tyrime dalyvavo ir interviu atliko buvusi pataisos namų darbuotoja, kuriai psichologinis darbas su nuteistaisiais ne vienus metus buvo kasdienybė. Todėl tiek kuriant tyrimo koncepciją ar organizuojant

patį tyrimą, tiek jį atliekant bei analizuojant duomenis padėjo patirtis ir nuolatinės diskusijos. Kitų tyrėjų įsitraukimas taip pat leido suvaldyti vieno tyrėjo subjektyvumo ir šališkumo riziką. Kita vertus, pusiau struktūruoti interviu turėjo apimti ir kitus, disertaciniam tyrimui mažiau aktualius klausimus, todėl interviu nebuvo koncentruoti vien į šiame darbe analizuojamą problematiką. Vis dėlto didžioji dalis pusiau struktūrizuotų interviu klausimų atspindėjo nuteistųjų adaptacijos, kalėjimo subkultūros ir nuteistųjų vyriškumo aspektus.

IV. LAISVĖS ATĖMIMO BAUSME NUTEISTŲ VYRŲ ADAPTACIJA LIETUVOS PATAISOS NAMUOSE. EMPIRINIO TYRIMO REZULTATAI

4.1. Kolektyvinis kalinimas: nuteistųjų paskirstymas, bausmės atlikimo sąlygos, kalėjimo subkultūra

Empirinio tyrimo rezultatų pristatymą vertėtų pradėti nuo įkalinimo aplinkos, prie kurios siekiama prisitaikyti, analizės. Įkalinimo sąlygos ir kasdienio gyvenimo organizavimas sudaro visumą elementų, kurie reikšmingai prisideda prie nuteistųjų pasirinkimo variantų, lemiančių adaptaciją. Todėl šiame skyriuje aptariama įkalinimo kasdienybė pradedant nuteistųjų paskirstymu ir gyvenamosios vietos priskyrimu, sąlygomis gyvenamojoje erdvėje, baigiant neformaliais nuteistųjų kasdienio gyvenimo ir tarpusavio santykių reguliavimo mechanizmais ir juos apibrėžiančia kalėjimo subkultūra.

4.1.1. Bausmę atliekančių nuteistųjų skirstymas ir įkalinimo sąlygos

Naujai atvykusio prisitaikymas prie kalėjimo aplinkos prasideda nuo jo **paskyrimo į gyvenamąsias patalpas**. Be jau aptarto laisvės atėmimo bausmė nuteistų vyrų paskirstymo į skirtingas įkalinimo įstaigas (žr. 3.3.2 skyrių), kalintieji pataisos namuose skirstomi į tris grupes: paprastąją, lengvąją ir drausminę. Pataisos namų lengvajai grupei priskiriami nuteistieji, atlikę bausmę paprastąjoje grupėje, atlikę ne mažesnę nei vienų metų bausmės dalį, neturintys galiojančių nuobaudų, aktyviai dalyvaujantys socialinės reabilitacijos bei užimtumo programose, taip pat dirbantys arba besimokantys, atsižvelgiant į rodomą iniciatyvą atlyginti nusikaltimu padarytą žalą. Pataisos namų drausminei grupei priskiriami paprastosios grupės nuteistieji, nuolat pažeidinėjantys arba itin piktybiškai pažeidę režimą. Paprastajai grupei priskiriami visi likusieji nuteistieji, taip pat naujai atvykę atlikti bausmės į pataisos namus.¹⁸ Taigi didžiausia dalis nuteistųjų priskiriama paprastajai grupei ir tik iš paprastosios grupės, elgiantis pavyzdinčiai arba priešingai – elgiantis netinkamai, nuteistasis patenka į kitas grupes. Drausminės ir lengvosios grupės bausmės atlikimo sąlygos dažniausiai skiriasi režimo griežtumu ir įvairiais drausminėje grupėje taikomais apribojimais, šios grupės dažniausiai atskiriamos nuo kitų joms skirtais lokaliniais sektoriais.

---

¹⁸ Pagal Kalėjimų departamento prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos direktoriaus įsakymą „Dėl laisvės atėmimo bausmę atliekančių nuteistųjų priskyrimo pataisos įstaigų paprastajai, lengvajai ir drausmės grupėms kriterijų patvirtinimo“. 2003 m. balandžio 18 d. Nr. 4/07-68.

Lokalinių sektorių (lokalizacijos) politika, pasak darbuotojų, Lietuvos pataisos namuose, tuometinėse darbo kolonijose, pradėta vykdyti 7 deš. pab.–8 deš. pr. Iki tol bendrabučių tipo patalpose gyvenantys nuteistieji nebuvo skirstomi, o jų judėjimas ir kontaktas įstaigos viduje – ribojamas ir reguliuojamas. Didinant nuteistųjų kontrolę, pataisos namų teritorija ir pastatai pradėti skirstyti į lokalinius sektorius, atskirus pastatus ar pastato dalis kartu su tai daliai priklausančiu aptvertu kiemu. Šiuo metu lokaliniai sektoriai skirti vieniems nuteistiesiems nuo kitų izoliuoti, nuteistiesiems suskirstyti į mažesnes grupes, nuteistųjų tarpusavio kontaktui sumažinti, tvarkai palaikyti. Lokalinių sektorių skaičius ir jų paskirtis varijuoja priklausomai nuo pataisos namų, tačiau dažniausiai skirtingi lokaliniai sektoriai skirti dirbantiems, reabilitacijos ar kitose pataisos programose dalyvaujantiems, drausminei grupei priklausantiems, už organizuotą nusikalstamą veiką kalintiems nuteistiesiems.¹⁹ Kitaip tariant, lokaliniai sektoriai naudojami nuteistiesiems diferencijuoti, izoliuoti, tarpusavio santykiams apriboti.

Nuteistųjų diferenciacija numatoma pataisos įstaigų vidaus tvarkos taisyklėse. Jose pažymima, kad su naujai atvykusiais nuteistaisiais karantino patalpose pataisos įstaigos psichologas, būrio viršininkas, vidaus tyrimų, priežiūros, asmens sveikatos priežiūros, įskaitos ir kitų tarnybų darbuotojai dirba tiriamąjį ir aiškinamąjį darbą. Įstaigų direktoriaus įsakymu yra sudaromos komisijos, kurios nuteistuosius, jiems dalyvaujant, priskiria paprastosioms grupėms, taip pat suskirsto į būrius, skyrius ir kameras. Nuteistuosius skirstant į būrius, skyrius, kameras atsižvelgiama į jų neigiamos įtakos kitiems nuteistiesiems riziką, sveikatos būklę, amžių, gebėjimus užsiimti darbine veikla, kitas asmenines savybes, pataisos įstaigos psichologinės tarnybos rekomendacijas.²⁰

Taigi skirstydami nuteistuosius įvairių sričių specialistai bando išsiaiškinti, į kurį lokalinį sektorių (gyvenamąjį pastatą ar pastato dalį), būrį (mažesnę nei lokalinis sektorius administracinį vienetą, kuris turi priskirtą socialinį darbuotoją – būrio viršininką), sekciją (gyvenamąjį kambarį) jis turėtų būti paskirtas. Šiame procese dalyvauja ir pats nuteistasis, jis turi teisę išsakyti savo pageidavimus, pasidalinti su darbuotojais, ką ir kaip norėtų veikti pataisos namuose ir kaip žada bausmės atlikimo metu elgtis. Pačių nuteistųjų požiūriu, į tokius pageidavimus atsižvelgiama dažnai:

Tu nueini ten kalbėti pas psichologę, kalbi, kaip tu kalbi, kaip tu save pastatai, taip ir eini. Tu atvažiuojes kalbi, kas tu buvai laisvėj. Viskas, nei pagal bylą žiūri, nei kas. Nu vat, pasižiūri į ką tu kalbi, ką tu nori čia veikti, viskas, nu, ir eini, kur tave nukreipia. Atveža į karantiną, paskui pas psichologus, paskui eini į viršų – į drausminę komisiją, ir paskiria, kur tu eisi. <...> Ne, nu, aš atėjau, manęs paklausė, ką aš veikiu. Vaikas iš

¹⁹ Užrašai iš pokalbio su Alytaus pataisos namų darbuotoju.

²⁰ Pagal Kalėjimų departamento prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos direktoriaus įsakymą „Dėl Pataisos įstaigų vidaus tvarkos taisyklių patvirtinimo“. 2003 m. liepos 2 d. Nr. 194.

kaimo, esu ūkininkavęs, čia taip ir taip, nu, sako, gerai, sako, va, eisi pas sportininkus, jeigu ramiai sėdėsi, būsi kaip, nu, paprastas nuteistasis, nekelsi problemų, nieko. Sako, ir gyvensi kaip žmogus.

(Nuteistasis Nr. 28, Pravieniškių pataisos namai)

Atrodytų, kad nuteistųjų paskirstymo į lokalius sektorius, būrius ir sekcijas procese lemiamą vaidmenį atlieka pataisos namų administracija, priimanti sprendimą dėl gyvenamosios vietos paskyrimo. Tačiau nuteistieji randa įvairiausių būdų apeiti esamą tvarką. Kaip teigia patys nuteistieji: *Administracija skirsto ir nuteistieji skirsto kitaip, kaip buvo, taip buvo, taip yra, tokia įstaiga* (nuteistasis Nr. 34, Pravieniškių pataisos namai). Taigi matyti, kad egzistuoja dvejopas skirstymas: įstaigos darbuotojų ir pačių nuteistųjų. Įstaigos darbuotojų sprendimą nuteistieji pakoreguoja jiems prieinamais būdais, pavyzdžiui, vienas iš tokių būdų, pačių nuteistųjų žodžiais tariant, yra pastatymas ar buvimas *ant slidžių*:

Nežinau, daugiau veiklos duot, daugiau darbų, nes pusė, pusė lokalinio sektoriaus, visi vaikšto, visiems slidės yra sustatytos. Visi vaikšto, ryte atsikelia, pavalgo pusryčius ir visą dieną vaikšto, dešimt penkiolika eina miegot.

Tyrėja: O kodėl taip?

Nes todėl, kad niekas neleidžia į sekcijas [gyvenamuosius kambarius] eit ten pabūt.

(Nuteistasis Nr. 28, Pravieniškių pataisos namai)

Tai reiškia, kad nors nuteistieji formaliai gyvena jiems paskirtose vietose, tačiau dienos metu neturi teisės būti gyvenamosiose patalpose. Jiems ten leidžiama miegoti, bet ne gyventi, todėl didžiąją laiko dalį jie praleidžia lauke. Galimas ir kitas variantas, kai nuteistieji miega vienoje sekcijoje, o gyvena ir laiką leidžia kitoje. Tokios erdvės dalybos dažnai yra nulemtos regioninio pasiskirstymo:

Atvažiuoji, iš karantino tave paskiria, nueini į bendrabutį ir gyveni, bet ten gyvendavo Kaunas su Kaunu, Vilnius su Vilnius, Panevėžys su Panevėžiu, aš, kadangi esu iš Panevėžio, tai turėjau eit. Eini permiegot ten, kur esi paskirtas, o eini dieną gyvent ten, su savo vadinamais žimliaikais [žemiečiais], ir viskas.

(Nuteistasis Nr. 33, Pravieniškių pataisos namai)

Viena iš priežasčių, kodėl nuteistieji vieni kitų nepriima į gyvenamuosius kambarius, yra pasitikėjimo stoka ir baimė būti apskųstam. Kitaip tariant, nuteistieji laiką nori leisti tik su tais, kuriuos patys gerai pažįsta arba už kuriuos laiduoja kiti.

<...> o visi kiti, yra, būdavo toks pavadinimas, ten jau vietinis, garažas ir aikštelė, tai tos jau aikštelėse jau gyvendavo po keturiasdešimt žmonių, po trisdešimt penkis, dvidešimt, va taip va, susigrūdę ant tos sekcijos. Nu, tokie, kur jau, žinot, kaip pasakyti, nei kažkas paskambina, nei ten už juos kažkas, žinot. Gal jie ten kažkokie... Žinot, labai vengia kalinukai tokių. Žinot, norisi gal turi kokį draudžiamą daiktą, su šeimyna gal pasiskambint, žinot, ten kažkaip nusiperka, įsivaro jie, nori pasišnekėti su šeimyna ir, pavyzdžiui, atvažiuoja kažkoks nežinomas žmogus, nu, jam į galvą neįlįsi, kas jis per žmogus. Jo taigi neskriaudi, jam tik sakai, va šičia va gyvensi, vis tiek priimi jį, čia

miegosi, bet išeisi va čia, kur visi miega, ten dvidešimt, trisdešimt žmonių. Ten niekas jų neišvaro, nieks jų neskriaudžia, bet va, jis atėjo, jis miegos savo vietoj, kur jo nuotrauka, bet jis nueis, visą dieną būna tenais iki vienuolikos. O jau tenai, žinot, gyvena, kažkas turi tuos vadinamus draudžiamus daiktus – ragelius, ir šnekasi, pasitiki, kažkas skambina, žino, kad jisai tikrai nėra toks, kai vadinamas, žinot, koziolas, tai ir gyvena, nu, gyvenė.

(Nuteistasis Nr. 3 Alytaus pataisos namai)

Taigi ne visuomet nuteistiesiems pasiseka gauti tą gyvenamąją vietą, kurios jie pageidauja. Su paskirstymo problemomis dažniausiai susiduria žemesnio statuso nuteistieji, kurių kiti nenori priimti į savo gyvenamąsias patalpas, arba nuteistieji, turintys vadinamųjų priešų. Apie komplikotą paskirstymo situaciją kalba ir Vilniaus pataisos namuose kalintis nuteistasis (Nr. 46)

<...> iš karantino čia, būna, tam kabinete susirenka drausminė komisija, drausminės visokios. Vyko komisija, mane pakėlė į 401, ir aš ten, tie žmonės mane nepriėmė: „Dink iš čia, tu nereikalingas čia“. Tai sakau: „Kur tu man siūlai miegot, koridoriuj?“ Nu, gerai, aš vėl atgal, drausminė nesibaigė, komisija ten neišsiskirstė, sakau: „Gerbiama komisija, manęs nepriima į sekciją, ką man daryti? Aš taigi tiesiog koridoriuj nesiruošiu miegoti, kas man belieka – užsidaryti? [Turimas omenyje persikėlimas į baudos izoliatorių] Prašau, pakelkit mane į 413 sekciją“. „Pakelsim“. Tai kas man belieka – užsidaryti, kitur negaliu būti, su kitais nesugyvenu nuteistaisiais. Visa komisija juokiasi, juokiasi, pasijuokė, sako: „Ha, jeigu nori, eik užsidaryk, išspręsim tau“. Nu, nuėjau užsidariau, užsidariau septyniom parom, tai dabar, kol svarsto, įsivaizduojat, užsidarai ant septynių parų, jei žmogus problemų turi – izoliuoja, dar jie galvoja man nuobaudą duot už tai, tai įsivaizduojat, tai kas čia daroma <...>.

Šis nuteistojo pasakojimas iliustruoja paradoksalią situaciją, kai drausmine nuobauda baudžiamas tas nuteistasis, kuris atsisako gyventi jam paskirtoje vietoje, nors į įstaigos pareigūnų paskirtą vietą jo nepriima kiti nuteistieji. Tokiu atveju nuteistajam, kaip matyti iš pasakojimo, lieka *užsidaryti*, tai yra atsisakyti gyventi paskirtoje vietoje ir dėl to gauti drausminę nuobaudą – uždarymą į baudos izoliatorių. Nuteistasis laikinai išsprendžia ar atitolina gyvenamosios vietos problemą, gaudamas vietą baudos izoliatoriuje, taip atsiribodamas nuo kitų nuteistųjų.

Iš nuteistųjų liudijimų matyti, kad jie sugeba apeiti formalią tvarką, tarsi jai nenusižengtų, tačiau kartu reguliuoja kasdienį gyvenimą taip, kad daliai nuteistųjų jis būtų ypač patogus ir saugus. Nuteistieji paskirstymo į gyvenamąsias patalpas procese dalyvauja tiek formaliai turėdami teisę išreikšti savo pageidavimus, tiek neformaliai – administracijos sprendimus pakoreguodami ir padarydami sau palankius. Jei pareigūnų sprendimas nuteistiesiems atrodo netinkamas, jie gali tarti lemiamą žodį jį persvarstant.

Nuteistųjų prisitaikymas prie kalėjimo aplinkos ir gyvenimo kokybė priklauso nuo jam suteikiamų **gyvenimo sąlygų**. Pataisos namų vidaus taisyklėmis reglamentuojama, kad kiekvienam nuteistajam priklauso 3,1 kv. m bendrabučio tipo patalpose.²¹ Tačiau pastatų plotų ir tūrių skaičiavimo tvarkos apraše nurodyta, kad gyvenamųjų patalpų plotas skaičiuojamas kaip aritmetinė atskirų kambarių ir bendro naudojimo patalpų plotų suma.²² Todėl nuteistojo gyvenamasis plotas – ne tik vieta miegamajame kambaryje, bet ir atskiri kambariai su bendro naudojimo patalpomis. Toks skaičiavimas iš esmės neatspindi nei didelio nuteistųjų skaičiaus vienoje sekcijoje (gyvenamojoje patalpoje), nei vienam nuteistajam joje tenkančio ploto.

Siekiant sudaryti detalesnę įkalinimo sąlygų paveikslą, pateikiami keli pataisos namų vaizdinių aprašymai iš empirinio tyrimo užrašų.

Pirmiausia į akis krenta lokaliųjų sektorių kiemeliai. Kiekviena iš „lakalkių“, taip jas vadina nuteistieji, turi savo atskirą ir izoliuotą kiemelį tam, kad viename sektoriuje gyvenantys kuo mažiau susitiktų su esančiais kitame. Kiemeliuose nuteistieji dažniausiai keliauja nuo vienos tvoros iki kitos ir taip pirmyn atgal, pirmyn atgal – taip atrodo nuteistųjų pasivaikščiojimas. Tokioje ribotoje erdvėje turbūt kitaip atrodyt ir negali. Neįprastą akiai vaizdą užgožia neįprastas ausiai. Užėjus į kiemelį jame esantys suaugę vyrai pradeda šūkauti, taip signalizuodami, kad darbuotojai, kitaip tariant, pavojus, kažkur netoliese. Tuomet įeinant į gyvenamąsias patalpas pasitinka sunkiai apibūdinamas kvapas: cigarečių dūmų, gaminamo maisto, drėgmės, žmonių. Kalėjimo kvapas. Jis pirmasis išduoda, kad braunamės į žmonių kasdienybę ir privatumą.

Įeiname į didžiulį prirūkytą, atsilupusiomis sienomis koridorių, kuriame stoviniuoja nuteistieji. Abiejose koridoriaus pusėse – durys į kambarius, šalia durų – avalynės lentynos, kuriose vėdinasi kambarių gyventojų batai. Apžiūrėję koridorių einame į pirmą pasitaikiusį kambarį, žinoma, mus lydi pareigūnas. Įeiname, pasisveikiname. Kai kurie nuteistieji šoka iš lovų ir pradeda pokalbį. Kiti guli užklotais apsikloję galvas ir nereaguoja. Kambaryje, rodos, 12 lovų, nuteistasis patikslina, kad gyvena 24 asmenys. Beveik visą stačiakampio formos kambario plotą užima dviaukštės lovos, iš vienos ir iš kitos pusės, per vidurį – praėjimas, tarp lovų – spintelės. Ant antro aukšto lovos apačios pririšti rankšluosčiai ar kitokie užtiesalai, kurie pasitarnauja kaip pirmo aukšto lovos užuolaidos. Taip miegantis pirmame aukšte gali iš abiejų pusių pasikabinti užuolaidas ir atsiverti, didelis privalumas kuriant privačią erdvę, nors pataisos namų vidaus tvarkos taisyklės ir draudžia tokį atsivėrimą. Kai kurie taip užsidengę žiūrėjo televizorių, savo asmeninį, kurį ir yra pasistatę savo lovos – gyvenamosios erdvės teritorijoje.

Vėliau išsiaiškiname, kad užimantys žemesnį statusą gyvena, tiksliau, miega, prie durų, tam skiriamos pirmos dvi lovų eilės. Miegantys prie durų nereaguoja į drumsčiančius jų ramybę ir dažniausiai užėjus net nenusikloja pažiūrėti, kas vyksta.

(Užrašai, Alytaus pataisos namai)

²¹ Pagal Kalėjimų departamento prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos direktoriaus įsakymą „Dėl Pataisos įstaigų vidaus tvarkos taisyklių patvirtinimo“. 2003 m. liepos 2 d. Nr. 194.

²² Pagal aplinkos ministro 1999 m. rugsėjo 30 d. įsakymu Nr. 310 patvirtintą statybos techninį reglamentą STR 1.14.01:1999 „Pastatų plotų ir tūrių skaičiavimo tvarka“.

Gyvenimo sąlygų vaizdas pirmiausia byloja apie erdvės deprivaciją, privatumo ir savos vietos stoką, kuomet vieną kambarį tenka dalytis su dar 15 ar 20 nuteistųjų, o vieną kiemelį, priklausomai nuo lokalinio sektoriaus ir kiemelio dydžio, su šimtu ar keliais šimtais kitų nuteistųjų. Privati erdvė kuriama savos lovos teritorijoje, bandant kiek įmanoma atsiskirti ir atsiriboti. Nuteistiesiems tenka prisitaikyti ne tik prie tam tikrų ne pačių geriausių fizinių sąlygų, bet ir prie žmonių, 24 valandas per parą esančių šalia. Todėl autonomiškumo, privatumo, savos vietos kūrimo klausimai tampa itin opūs.

Gyvenimo sąlygos priklauso ir nuo to, kiek patys nuteistieji gali į jas investuoti ir kokiais finansiniais ištekliais jie disponuoja. Nuteistieji turi teisę savo lėšomis tvarkyti gyvenamąsias patalpas ir įsigyti technikos (tik tos, kuri nėra draudžiama). Todėl gyvenimo sąlygų skirtumai kai kuriose gyvenamosiose patalpose itin ryškūs. Apie tai byloja užrašai iš Pravieniškių pataisos namų:

Pravieniškių pataisos namų antroje valdyboje lankėmės pirmame lokaliniame sektoriuje, kitaip tariant, pas „bachūrus“ (nuteistuosius, užimančius aukštą statusą). Televizorių ir šaldytuvų įvairovė, kai kurie šaldytuvai tiesiog milžiniški. Išdažytos sienos, mediniai didžiuliai stalai su suolais kambario viduryje, kai kuriuose kambariuose nuteistieji prie tokių stalų susėdę gėrė arbatą. Nuteistieji suskubdavo paaiškinti, kad tik jų dėka viskas taip gražu ir išpuoselėta, ir šaldytuvai milžinai irgi pirkti už jų pinigus.

(Užrašai, Pravieniškių pataisos namai)

Įkalinimo sąlygos Lietuvos pataisos namuose liudija mažai ribojamą nuteistųjų kontaktą, menkai varžomą nuteistųjų judėjimą ir tarpusavio bendravimą, šią situaciją iliustruoja ir Alytaus pataisos namų darbuotojos mintys:

Na, šitos izoliacijos visiškai nėra iš tikrųjų. Tai yra tik tai, kad jie neišeina į laisvę. Visuomenė nuo jų izoliuota, tarpusavyje jie neizoliuoti. Jie, va, vaikšto po visą teritoriją, kuri čia kelis hektarus siekia. Dieną naktį praktiškai jie laisvi, neužrakinami, jie gyvena tuose lokaliniuose sektoriuose [rakinami tik lokaliniai sektoriai (gyvenamieji pastatai), ne sekcijos – kambariai]. Didžiausiam lokaliniame sektoriuje yra keturi šimtai, penki šimtai jų. Ir toj masėj yra visų: ir narkomanų, ir vagių, ir žmogžudžių, ir po metus atsivežusių, ir po dešimt metų atsivežusių, ir turinčių asmenybės sutrikimų, ir turinčių diagnozių, ir visi jie ten vienoj, tokioj košėj verda. Ir naktį, kai pasilieka su 1400 nuteistųjų šešiolika prižiūrėtojų, geriausiu atveju, tai tiesiog mes nuostabiai susitvarkome, kad čia dar mūsų nenunešė. Taip, šešiolika, bet čia dar geru atveju, jei viskas tvarkoj, bet jei kas nors susergera, atostogauja, mokosi ar taip toliau... Nu, dar mažiau susirenka į pamainą ir nakčiai lieka iš viso čia gal keturiolika, gal, prižiūrėtojų. Budintis atsakingas. Ir viskas. Ir jie turi sukontroliuoti 1400 neužrakinėtų, vaikstančių iš vienos sekcijos į kitą, cirkuliuojančių iš vieno aukšto į kitą žmonių. Ir tai įmanoma? Tai nesuvokiama.

Tokia menka pareigūnų kontrolė ir bendrabutinio tipo įkalinimo forma, kuomet gyvenamosios patalpos negali būti rakinamos (nuteistieji turi galėti patekti į tualetus, esančius koridoriuje), rodo, jog tvarkos palaikymo funkcijos perduodamos patiems nuteistiesiems. Tokios

sąlygos neabejotinai prisideda prie pačių nuteistųjų kasdienio gyvenimo ir tarpusavio santykių reguliavimo, valdymo mechanizmų kūrimo, kurie įgauna nerašytų nuteistųjų įstatymų – kalėjimo subkultūros – formą.

4.1.2. Kalėjimo subkultūra Lietuvos pataisos namuose

Kalėjimo subkultūra nėra statiškas darinys, **subkultūra kinta** priklausomai nuo kaičių nuteistųjų tarpusavio santykių ar procesų vykstančių už kalėjimo ribų. Todėl šiame skyriuje ne tik apibrėžiami svarbiausi subkultūros elementai, bet ir bandoma identifikuoti subkultūros pokyčius.

Kaip jau minėta, Sovietų Sąjungos vykdyta bausmių politika, kurią lydėjo nuteistųjų migracija po visą Sovietų Sąjungos teritoriją, lėmė kriminalinės subkultūros, būdingos Rusijos įkalinimo įstaigoms, įsitvirtinimą Lietuvos pataisos namuose (Kudirka 2014; Petkus 2004). Patys nuteistieji nerašytas nuteistųjų taisykles vadina *paniatijomis* (rus. *понятия*, liet. *supratimai*). *Panijatijos*, *paniatkės* – neformalių nuteistųjų įstatymų sistema, būdinga Lietuvos įkalinimo įstaigoms. Šalia *paniatijų* termino plačiai vartojamas subkultūros terminas – jį vartoja ir nuteistieji, ir visos įkalinimo sistemos darbuotojai. Subkultūros, arba *paniatijų*, pagrindas yra hierarchinė sistema ir nuteistųjų skirstymas į kastas, nuteistųjų garbės kodeksas, apimantis reikalavimus nebendradarbiauti su pareigūnais, neišduoti bendrininkų ar nesižeminti, ir taisyklių, kuriomis reguliuojamas kasdienis gyvenimas ir santykiai pataisos namuose, rinkinys. Pačių nuteistųjų teigimu, *paniatijos* – ganėtinai ryškus ir universalus reiškinys, pasireiškiantis visose Lietuvos įkalinimo įstaigose, ir, priklausomai nuo tam tikrų pataisos namų specifikos, gali egzistuoti tik nedidelės subkultūros korekcijos. Neformalių nuteistųjų taisyklių laikymasis nėra savanoriškas apsisprendimas dalyvauti kriminalinio pasaulio užkulisiuose ar priklausyti tam tikrai grupei. Veikiau tai priverstinis ir neišvengiamas bandymas surasti savo vietą tam tikroje bendruomenėje ir perimti bei įsisavinti tai bendruomenei būdingus elgesio modelius. Kiekvienam, nori jis to ar ne, turi būti priskirta vieta, statusas. Vietos ar nišos nuteistųjų bendruomenėje atitikmuo – kasta. Vertinant supaprastintai, kastų sistemoje pagrindinį vaidmenį vaidina trys kastų grupės²³:

- *Normalūs*. Šiai grupei priklauso valdantieji, jais gali būti ir vadinamieji *verchai*, *šustriakai*, kitaip tariant tie, kurie turi aukščiausią statusą bei autoritetą, ir tie, kurie, nors ir neužima pačios aukščiausios pozicijos, turi sprendimų priėmimo galią, vadinamieji

²³ Sudaryta autorės, remiantis apibendrintais empirinio tyrimo duomenimis.

bachūrai arba *normalūs bachūrai*. Šiandien Lietuvos pataisos namuose valdančiųjų grupę sudaro vadinami *bachūrai*.

Šiai kastai taip pat priklauso nuteistieji, kurie atlieka tam tikras konkrečias funkcijas, pavyzdžiui, *torpedos*, vykdančios aukštesniųjų pavedimus, dažniausiai susijusius su fizinės jėgos vartojimu; dar žemesni hierarchijoje *dūchai*, kitaip tariant, tarnai, atliekantys įvairius buitines ir namų ruošos darbus. Normaliųjų kastai priskiriami ir pataisos namuose dažniausiai dirbantys nuteistieji, vadinami *mužikais* ar *rabotiagomis*. Nors jie laikomi normaliaisiais, tačiau autoriteto nusikalstamame pasaulyje ar sprendžiamojo balso *bachūrų* sambūriuose neturi.

- *Ožiai*. Viena iš pagrindinių nuteistųjų taisyklių yra nebendradarbiauti su įkalinimo įstaigos administracija, neskūsti ar neišduoti. Todėl ypač svarbu atskirti tuos, kuriais negalima pasitikėti. Būtent todėl *ožiai*, priskiriami prie žemesnės kastos, kai kuriose įkalinimo įstaigose gyvena atskiruose lokalinuose sektoriuose. Kartais *ožiams* priskiriama pastarąjį dešimtmetį susiformavusi *dramblių*, atsisakančių laikytis subkultūros taisyklių, kasta. Kitais atvejais *dramblių* nusiejant su *ožiais*, šiai kastai priklausantys nuteistieji laikomi atskira kasta.
- *Nuskriaustieji*, arba vadinamieji *gaidžiai*, – žemiausia kasta, kurios kontaktas su normaliųjų kasta yra ribojamas. Pažeidęs neleistino kontakto reikalavimus, kurie yra įvairūs, priklausomai nuo pataisos namų, normaliųjų kastos atstovas keliauja į nuskriaustųjų kastą. Nuskriaustųjų kastoje nuteistieji taip pat yra ranguojami. Aukščiausią nuskriaustųjų kastos laiptelį užima *normalūs gaidžiai*, nuskriaustųjų kastoje atsidūrę dėl vienokių ar kitokių priežasčių, *paniatijų* neišmanymo ar išsiskolinimo. Tie, kurie, pavyzdžiui, dėl šurkščių subkultūros pažeidimų ar didelių konfliktų buvo pažeminti apipilant šlapimu, išmatomis ar pan., vadinami *faršmakais*. Galiausiai žemiausią laiptelį užima *šliapos*, teikiantys seksualines paslaugas kitiems nuteistiesiems.

Nors hierarchinė sistema lyginant ją su Rusijos įkalinimo įstaigomis yra išlaikiusi savo sandarą (Žr. Vavokhine 2004), kartu ji yra papildoma naujomis grupėmis, taip pat yra transformuojama keičiantis nuteistųjų skaičiui kastų viduje. Pavyzdžiui, šiandien Lietuvos pataisos namuose vis ryškesne tampa *dramblių*, nuteistųjų kurie deklaruoja nesilaikantys neformalių taisyklių ir nesidomintys subkultūros paremtu gyvenimu, kasta. Pokyčius galima matyti ir vertinant tam tikrai kastai priskiriamų nuteistųjų skaičių. Didžiąją dalį pataisos namų gyventojų sudaro vadinami *paprasti* nuteistieji, *mužikai*. Šie nuteistieji laikosi subkultūros taisyklių, tačiau taip stipriai jų nesureikšmina. Subkultūros taisyklės reikšmingiausias *bachūrams*, šioje grupėje išlieka vis mažiau ir mažiau nuteistųjų. Tai pastebi ir patys nuteistieji teigdami, kad ankčiau *bachūrams* reikėdavo didesnių ar daugiau lokaliųjų sektorių. Nuteistieji

pažymi, kad vis daugiau nuteistųjų bendradarbiauja su pareigūnais, kai kurie nuteistieji *dramblių* kastą taip pat priskiria bendradarbiaujantiems, kitaip tariant *ožiams*. Tačiau besikeičiantys nuteistųjų ir pareigūnų santykiai ir išaugusi lygtinio paleidimo vertė, nuteistuosius skatina permąstyti bendradarbiavimo sąvoka ir šiek tiek švelninti neigiamą tokio elgesio vertinimą. *Nuskriaustųjų* kastai priklausančių engimas ir aiški skirtis tarp *normaliųjų* ir *nuskriaustųjų* vis dar sudaro hierarchijos esmę, pabrėžiant ir demonstruojant, kokį statusą ir su šiuo statusu susijusį gyvenimą pataisos namuose nuteistasis turės, bandydamas dalyvauti subkultūros „žaidime“, tačiau pažeisdamas šio „žaidimo“ taisykles.

Taigi skirstant į kastas svarbu įvairūs aspektai ir momentai. Pirmiausia – pažinčių ratas įkalinimo įstaigoje. Jeigu naujai atvykusįjį pasitinka ir užtaria kiti vietą ir vardą užsitarnavę nuteistieji, jam pavyksta išvengti tam tikrų išbandymų. Kitu atveju nauji nuteistieji testuojami tikrinant subkultūros išmanymą ar vidinę tvirtybę. Pravieniškių pataisos namuose bausmę atliekančio nuteistojo (Nr. 29) teigimu, kiekvienas turi pasirinkimą ir galimybes išsikovoti tą vietą, kuri jam pačiam atrodo tinkama:

Tyrėja: *O ką daryti su tuo, ar ne, bendruomenė galvoja, kad tu geras kojinių skalbėjas, bet aš taip negalvoju, kad aš geras kojinių skalbėjas, aš galvoju, kad aš aukščiau ir daugiau vertas?*

Informantas: *Jis pakliūna, ne vienas žmogus pas mus, aš vėlgi apie save galiu šnekėt, aplink save esančius žmones, nepakliuvo skalbti kojinių, nedavęs tam sutikimo.*

Tyrėja: *O jis turi pasirinkimą?*

Informantas: *Taip. Jis visados turi pasirinkimą. Kaip bebūtų paradoksalu...*

Tyrėja: *Bet kokį jis turi, tarkim, kokią aš turiu dar alternatyvą nuo kojinių skalbimo?*

Informantas: *Neiti.*

Tyrėja: *Ir kas tada bus?*

Informantas: *Blogiausiu atveju, imam blogiausią atvejį, jeigu ten yra kažkas tai, blogiausiu atveju jis gaus į nosį. <...> jis nuvalys tą nosį ir pasakys: aš neisiu. Jis nuvalys nosį ir neis skalbti kojinių. Ir jis nepaklius daugiau niekadoms jų skalbti. Kodėl? Todėl, kad jis parodė, kad jis turi kažkokį viduje... stiprybę. Jeigu jis ją turi, jis neis niekadoms gyvenime skalbti kojinių. Tada žiūrėsis, kur jis gali būti naudingesnis, nes jis turi savyje kažkokią stiprybę, suprantat...*

Iš nuteistojo pasakojimo matyti, jog stresinės situacijos ir išbandymai reikalingi tam, kad būtų įmanoma pažinti žmogų ir priskirti jam statusą. Reguluojant nuteistųjų skirstymą svarbus ir regioninis nuteistųjų susiskaldymas, priklausymas tam tikroms *mastiūchoms*, *mostims*, kurių pagrindinėmis laikomi *portugalai* (Vilnius), *kavenski* (Kaunas) ir t. t. Todėl ir gyvenamoji vieta gali būti koreguojama remiantis regionine arba kastine priklausomybe. Pavyzdžiui, kiekvieni pataisos namai turi tam tikrus lokalius sektorius ar būrius, kuriuose gyvena aukštą statusą turintys nuteistieji: Pravieniškių valdantieji turi *pirmą lokalinį sektorių*, Alytaus – *Ozą*, o

Vilniaus – *antrą aukštą*. Šiuose sektoriuose neformalūs ir neoficialūs pataisos namų vadovai kuria komfortišką, aprūpintą gyvenimą kalėjimo viduje.

Nors kalėjimo subkultūrą, kuri yra sovietinis palikimas, saugo kalėjimo sienos ir izoliuota, ganėtinai uždara nuteistųjų bendruomenė, galima identifikuoti tam tikras subkultūros ir jos reikšmės transformacijas. Pats reikšmingiausias pokytis yra finansinė nuteistųjų padėtis pataisos namuose. Finansinė nuteistojo padėtis tampa viena iš svarbiausių priemonių, padedančių užimti aukštesnę padėtį tarp nuteistųjų: *Čia pagrindinis dalykas tai turėtų, turėt pinigų, nes čia pinigai svarbiausi, o jeigu čia atvažiuoja vagis – visiškas liaušis, bet jeigu jis turi pinigų, tai jie pasiima jį pas save, tie bachūrai normalūs, ir vaikšto jis kakarinę pakėlęs“* (nuteistasis Nr. 37, Pravieniškių pataisos namai).

Finansinė svarba ne tik koreguoja kastų sistemą, nuteistųjų santykius, bet ir keičia pataisos namų, kuriuose kiekvienas gali gyventi taip, kaip leidžia finansinės galimybės, ir kuriuose atliekant bausmę gali tekti susimokėti už lovą, veidą:

<...> dabar įsivaizduokit, jūs ateinat pas mane į būrį, jūs randat, ką randat? – randat plytelę naują nupirktą, teisingai, puodų belenkiek, keptuves randat, spintutes susidėt, drabužiam, dar kažkam – spintą kokią, batų dėžę. Teisingai, kažkas gal tą lovą padažė, kažkas gal laminatą sudėjęs sekcijoje iš savų pinigų, nes nieks čia neremontuoj, patys remontuojamės. Dabar jūs ateinat ir jūs norit iš karto naudotis keptuvėm, puodais, plytele, gult į tą lovą, kuri padažyta, ant laminato vaikščioti. Mes už tai pinigus mokėjom, teisingai, aš ten, Arūns, Petras ir dar ten mūsų kokį penkiolik, visi metėmės, skambinom mamom, tėvam, draugam – atsiųsk pinigų, derinamės per „Senukus“, kad išrašytų mum tokį lapą, kad tipo dovanoja, nu, kaip yra – atiduoda, tipo, išskiria labdarą, tada administracija priima, mes susiremontuojam, aišku, jie parodys departamentui, kad jie patys padarė remontą, bet mes visą šitą suorganizuojam. Dabar jūs ateinat ir jūs norit nachaliavai atsigult ir gulėt, susidėt daiktus ir naudotis visom keptuvėm, mes už viską mokėjom pinigus, tai tam ir yra bendri pinigai, kad kiekvieni atėjęs naujas turi susimokėt tiek ir tiek pinigų ir jie kažkur neprapuol, yra perkamos užuolaidos, yra perkams kabelis, dar kažkas, yra akvariume žuvis, reikalingi „Fairy“, kad virtuvėj būtų, nes labai daug žmonių naudojas. <...> ir yra tokia tvarka įvesta, čia yra mažai, čia pas mus yra mažai 500 Lt, čia pirmas lokalinis sektorius moka po 30 000, po 50 000 už tai, kad gyventų...

(Nuteistasis Nr. 35, Pravieniškių pataisos namai)

Tačiau įkalinimo įstaigų socialinį pasaulį keičia ne tik finansinės svarbos aktualumas, bet ir kintantis pataisos namų kontrolės pobūdis. Nuteistieji akcentuoja vis didesnį pareigūnų kontrolės laipsnį: *Dabar gal daugiau, nu, patys pareigūnai kontroliuoja situaciją, seniau tai čia išvis buvo tas pats* (nuteistasis Nr. 45, Vilniaus pataisos namai). Bausmių vykdymo sistema, kartu ir įkalinimo įstaigų darbuotojai, anot nuteistųjų, kontroliuoja nuteistuosius ir manipuliuoja vienu iš skaudžiausių klausimų – laisve ir lygtiniu paleidimu. Lygtinis paleidimas tampa svarbiu argumentu, priverčiančiu nuteistuosius susimąstyti ir koreguoti savo elgesį, taip pat nuolatinių

diskusijų objektu ir nesutarimų šaltiniu. Taigi, nuteistųjų teigimu, pataisos namai ir juose egzistuojantys nuteistųjų santykiai vis dažniau atsiduria pareigūnų, įstaigos darbuotojų gniaužtuose.

Kaitus subkultūros veidas lemia ir kintantį bei nehomogenišką **nuteistųjų požiūrį į subkultūrą**. Egzistuoja skirtingi subkultūros paskirties ir funkcijų aiškinimai ir vertinimai. Pati subkultūra, arba *paniatijos*, nuteistųjų teigimu, sukurta siekiant palaikyti tvarką pataisos namuose, reguliuoti santykius tarp nuteistųjų, įtvirtinti neformalius ir universalius įkalinimo įstaigų įstatymus, kurių išmanymas privalomas visiems, o nusizengimas baudžiamas. Remiantis tyrimo dalyvavusių nuteistųjų nuomone, galima išskirti tris dominuojančias subkultūros paskirties aiškinimo linijas. Didžiosios dalies tyrimo dalyvavusių nuteistųjų manymu, subkultūros paskirtis – reguliuoti ir tvarkyti kasdienį nuteistųjų gyvenimą ir santykius, nuteistųjų žodžiais tariant, subkultūra reikalinga tam, kad būtų tvarka, kad patiems nuteistiesiems taptų lengviau gyventi. Kita vertus, nuteistieji pažymi, kad subkultūra gali būti naudinga ir įkalinimo įstaigų administracijai: *Jos naudingos zekams, aišku, bet galbūt, manau, ir administracijai naudingos, aišku, administracijai galbūt geriausia būtų, jeigu visi būtų geri ir draugiški ir panašiai, bet kadangi čia taip neįmanoma, galbūt jiems irgi naudinga, kad čia yra kažkokios tos visur paniatkės* (nuteistasis Nr. 21, Pravieniškių pataisos namai). Subkultūros nauda įstaigų darbuotojams aiškinama keletu pagrindinių argumentų. Subkultūra leidžia nuteistiesiems kilusius konfliktus spręsti patiems, be darbuotojų įsikišimo, ir taip sumažina pareigūnų darbo krūvį ir probleminių situacijų skaičių. Antra vertus, pasiskirstymas į kastas skaldo ir priešina nuteistuosius, o vieningumo ir solidarumo trūkumas taip pat naudingas pataisos namų darbuotojams. Galiausiai, kai kurių nuteistųjų teigimu, subkultūra tarnauja dominuojančiųjų ar galingųjų interesams, išnaudojant silpnesnius ir žemesnių kastų atstovus. Skirtingi subkultūros funkcijų vertinimai suponuoja ir nuteistųjų susiskirstymą į tuos, kurie *paniatijas* laiko prasmingu ir būtinu tvarkos palaikymo mechanizmu, ir tuos, kurie neįžvelgia neformalių taisyklių prasmės ar net laiko jas absurdiškomis:

Man asmeniškai jinai išvis nereikalinga. Jos galėtų ir nebūt. Man čia iš tikro tokia nesąmonė, kad aš net žodžių neturiu apie tai. Čia nesąmonių nesąmonė.

(Nuteistasis Nr. 22, Pravieniškių pataisos namai)

Neformalūs nuteistųjų įstatymai grindžiami ne tik kasdienio pataisos namų gyvenimo, santykių ar hierarchinės sistemos reguliavimu, bet ir tam tikro nuteistųjų garbės kodekso pažinimu, išmanymu ir jo laikymusi. Nuteistųjų garbės kodeksą sudaro taisyklės, apimančios draudimus bendradarbiauti su pareigūnais ar dirbti pataisos namuose. Šiame kontekste kyla klausimas, ar įkalinimo įstaigose egzistuojančios *paniatijos* skatina nusikalstamą elgesį. Nuteistųjų nuomonė šiuo klausimu per tyrimą išsiskyrė į tris grupes. Trečdalis tyrimo

dalyvavusių nuteistųjų manymu, subkultūra skatina pažeisti pataisos namų vidaus tvarkos taisykles, nes prioritetas teikiamas neformaliems, ne oficialiems įstatymams:

Informantas: *Tai vidaus tvarkos taisyklės ir žėidi visada, visada... turi laikytis nuteistųjų taisyklių, prie kokios esi tos grupės, ta prasme, jeigu į valgyklą nueik, tas bliudelis nukris ant žemės, jo irgi negali kelt.*

Tyrėja: O kas tada bus, jei pakelsi?

Informantas: *Nu, ir prieš pareigūns pasakyt – pakelk. Nekelsiu... Nu, ir gaumi tarnybinį raportą.*

Tyrėja: Dėl ko negalima pakelti?

Informantas: *Nu, būsi gaidys...*

(Nuteistasis Nr. 32, Pravieniškių pataisos namai)

Subkultūra, nuteistųjų požiūriu, ne tik skatina vidaus tvarkos pažeidimus ar nulemia poelgius pačioje įkalinimo įstaigoje, bet ir gali turėti įtakos elgesiui už pataisos namų ribų. Nuteistieji internalizuoja ir išsineša neformalius įstatymus išeidami iš pataisos namų. Pamišti ir išstumti taisyklės, kuriomis atlikdami bausmę vadovaujasi ilgą laiką, jiems nėra lengva. Todėl, kai kurių nuteistųjų teigimu, subkultūra skatina arba moko nusikalstamo elgesio. Kai kurie pabrėžia, kad egzistuoja tiesioginis ryšys tarp neformalių įstatymų laikymosi ir agresijos: *Jeigu laikantis iš tikrųjų, laikui bėgant nuvažiuoja stogas ir iš tikrųjų tai pramuša ant agresijos* (nuteistasis Nr. 33, Pravieniškių pataisos namai).

Kita vertus, tiek pat nuteistųjų neįžvelgia subkultūros ir nusikalstamo elgesio sąsajų. Šie nuteistieji oponuoja nuostatai, kad neformalių taisyklių laikymasis gali tapti recidyvinio elgesio priežastimi. Jie, išreikšdami teigiamą požiūrį į subkultūrą, ją laiko tvarkos palaikymo šaltiniu ir aiškia nuoroda į tinkamą elgesį:

<...> jeigu normalios paniatijos, visi normalūs, tai kaip tik didesnė tvarka, tada yra tvarka, stabilumas. <...> nes visi tokie žmonės, kurie laikosi, tikrai, laikosi tų paniatijų, jie tokie protaujantys daugiau, tų nesąmonių nedaro ar belinko, viskas normaliau.

(Nuteistasis Nr. 58, Vilniaus pataisos namai)

Kiek mažesnė dalis nuteistųjų teigė, kad paties žmogaus pasirinkimas kur kas svarbesnis nei neformalios taisyklės ir tik nuo nuteistojo ar tam tikrų specifinių situacijų priklauso, ar jį gali paskatinti prasižengti ir nusikalsti.

Vadinasi, egzistuoja heterogeniškas subkultūros vertinimas, identifikuojant ir pripažįstant tiek subkultūros egzistavimo įkalinimo įtaigose privalumus, tiek trūkumus. Viena vertus, subkultūra gali būti laikoma nusikalstamo ar agresyvaus elgesio stimulatoriumi, kita vertus, stabilumo ir tvarkos pamatu. Atlikdama socialinės tvarkos palaikymo funkciją, subkultūra apriboja ir reikalauja paaukoti dalį individualumo, įsitikinimų ir pasirinkimo laisvę:

<...> iš vienos pusės, yra vienur tvarka ir yra gal ir gerai, iš vienos pusės, kad jos yra tos taisyklės, nieks nevaikšto, beleką nesuka to judesio visokio, yra ten tos taisyklės, iš kitos

pusės, yra blogai, <...> kad visi pagal vieną turi gyvent, negali belekas savo gyvenimo gyvent, turi būtina...

(Nuteistasis Nr. 13, Alytaus pataisos namai)

Neigiamas požiūris į subkultūrą susiklosto dėl griežto pasiskirstymo į kastas. Ypač kenčia stovintieji ant žemiausio hierarchijos laiptelio – išnaudojami ir engiami beteisiai. Jie neturi jokios galimybės apsiginti ar pakilti hierarchijos laiptais, o išnaudojimas maskuojamas bendruomenės gerove. Milžiniškas atotrūkis tarp valdančių, dominuojančių ir pavaldžių, engiamų asmenų yra neigiamas subkultūros veidas. Nepaisant to, subkultūra suteikia saugumo pojūtį, palaikydama nusistovėjusių ir pažįstamą tvarką, kurioje kiekvienas užima tam tikrą nišą, ir aiškiai apibrėždama kiekvieno socialinio statuso pareigas ir atsakomybę. Taip subkultūra tampa stabilumo, konsensuso ir pataisos namų socialinio organizmo funkcionavimo garantija. Todėl nuteistųjų pasakojimuose galima užčiuopti nerimą dėl subkultūros nykimo ir nežinomybės bei chaoso, kuris, jų manymu, įsivyratų subkultūrai apleidus pozicijas:

Patiem nuteistiesiems tai jo, naudingos jos yra, nes jeigu nebūtų tų paniatkių, čia paprasčiausiai eitų belen kas, belen ką darytų, palaida bala būtų paprasčiausiai, niekas nieko neprisižiūrėtų, viskas griūtų, nu, vapsšie bala palaida būtų.

(Nuteistasis Nr. 27, Pravieniškių pataisos namai)

Kaip jau minėta, vis reikšmingesnę vaidmenį nuteistųjų hierarchinėje sistemoje ir pačioje subkultūroje užima finansinė nuteistųjų padėtis. Didėjanti disponavimo finansiniais ištekliais reikšmė, suteikiant galimybę juos demonstruoti, gali tapti ryškėjančios atskirties tarp nuteistųjų priežastimi, kai vieni, atlikdami bausmę, mėgaujasi prabanga ir patogumais, o kiti tik stebi ir paslapčia svajoja apie organizuotų grupuočių autoritetų gyvenimą:

<...> užėitumėt į pirmą lokalinį sektorių, jūs pamatytumėt, kaip ten gyven žmonės, ten dėdės gyven tikrai, ten mafijozai, dar kažką, laisvėj buvę ir čia lygiai taip gyvena, ir pas juos viskas, kas geriausia, ir taip toliau. Nu, mes, pavyzdžiui, aš, dirbu dvidešimtam būry statybininku, aš remontavau pats sekciją, tokią kamorą, kur gyven tie jau išrinktieji, vadinami, ji kaip dvi tokios patalpos. Mes pagal medžiagas tik suskaičiavom, pagal medžiagas, tai paprasts remontėlis skaitės už 30 000, dažai ten lubom aksominiai, penkių litrų bankė ten 700 litų su kainom, su viskuo, su svarovskio kristalais lempa kab, qžuolinės durys įstatytos, laminatas padaryts ne taip, kad laminats iš plastmasės, o medinis padaryts su visais pribumbasais, lovos auksine spalva nudažyta, litras dažų 70 litų, teptukai visokie nepigūs ir taip toliau.

(Nuteistasis Nr. 35, Pravieniškių pataisos namai)

Šio nuteistojo pasakojimas signalizuoja apie tokios prabangos demonstravimo pataisos namuose pavojų, kuomet kiti nuteistieji, matydami tokias nusikalstamo elgesio pasekmes, gali pradėti idealizuoti kriminalinį gyvenimą ir jo siekti. Be to, finansinių išteklių reprezentavimas nuteistiesiems, kurie jais nedisponuoja, gali sukelti nusivylimą teisingumu ir teisėsaugos sistema, kuri šioje situacijoje yra tarsi bejėgė ne tik pažaboti šių žmonių nusikalstamą elgesį ir iš

jo gaunamą finansinę naudą, bet ir apriboti, deprivuoti prabangų ir perteklinį gyvenimą pataisos namuose.

Apibendrinant galima teigti, kad *paniatijos* vienu ar kitu pavidalu išlieka nuteistųjų kasdienio gyvenimo ir santykių pamatu, tačiau subkultūros fasadas perdažomas naujais atspalviais. Nuteistųjų nuomonė apie subkultūrą pasidalija į dvi grupes: pasisakančius už subkultūros išlaikymą ir pabrėžiamančius jos būtinybę ir akcentuojančius subkultūros žalą ir besidžiaugiančius jos reikšmės nykimu. Neabejotinai ir greičiausiai neišvengiamai pati subkultūra modifikuojama, įgauna naujų formų. Subkultūros pokyčiai gali būti vertinami dvejopai: įkalinimo įstaigų be subkultūros vizija žada sugrąžinti pasirinkimo laisvę ir išvaduoti iš griežto susiskirstymo, įpareigojančio žeminti, engti, susitaikyti ar paklusti. Tačiau ta pati vizija grasina nuteistųjų socialinį pasaulį palikti be aiškios struktūros, kuriame kiekvienas savo vietos turės ieškoti naujais būdais.

3.2. Nuteistųjų adaptacija: būdai, tipai ir modeliai

4.2.1. Nuteistųjų prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos būdai

Analizuojant nuteistųjų adaptaciją bandoma išsiaiškinti, koks kasdienis nuteistųjų elgesys, darbe įvardijamas kaip adaptacijos būdas, gelbsti išgyvenant ir prisitaikant prie pataisos namų aplinkos. Nuteistųjų buvo klausama, kaip jie organizuoja savo gyvenimą pataisos namuose, kokia veikla užsiima, kaip atrodo jų kasdienybė, koks nuteistasis turėtų būti ir kaip jis turėtų elgtis siekdamas prisitaikyti prie pataisos namų aplinkos, galiausiai – kokie elgesio būdai jiems patiems atrodo priimtini. Remiantis indukcine turinio analize išskirta 18 dažniausiai nuteistųjų minėtų prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos būdų. Jie pateikiami lentelėje kartu su būdą iliustruojančiomis nuteistųjų citatomis.

3 lentelė. Adaptacijos būdai

Adaptacijos būdas (šį būdą akcentavusių nuteistųjų skaičius)	Būdą charakterizuojanti citata
1. Laikytis subkultūros (35)	<p><i>Bet yra tokių taisyklių, kaip pas mus ten yra gaidžiai visokie, o čia nori padaryt, kad visi būtų vienodi. Jie nepadarys taip niekada gyvenime, todėl kad jei tu normalus, tai nevalgysi prie vieno stalo. Nieko čia nepadarysi. <...>Nu, čia jau, kaip pasakyt... nuteistieji gyvena tokiom taisyklėm jau daug metų. Kiek aš žinau, apie 100, gal mažiau... nu, beveik 100 metų taip gyvena.</i></p> <p style="text-align: right;">(Nr. 13, Alytaus pataisos namai)</p>
2. Užsiimti sportu arba savišvieta (35)	<p><i><...> mokslus, viskas, man tik poilsis liko, atostogos. Įgijau čia keturias specialybes, nors dvi jau iš laisvės turėjau, betėjau taip iš neturėjimo kas veikt, kelis mėnesius padirbau, mokyklą pabaigiau, lankiau socialinius užsiėmimus, čia buvo visokios sportinės varžybos. Iš tikro čia liūdna, mažai</i></p>

Adaptacijos būdas (šį būdą akcentavusių nuteistųjų skaičius)	Būdą charakterizuojanti citata
	<i>galimybės kuo užsiimti.</i> (Nr. 48, Vilniaus pataisos namai)
3. Būti savo vietoje, niekur nelįsti, gyventi savo gyvenimą (32)	<i>Būk savo vietoj, nelįsk, kur tau nereikia, gyvenk savo gyvenimą. Nėra čia taip, kaip galbūt yra kalbama daug, kad kaliniai ne žmonės, ne – mes tokie patys žmonės kaip ir visi. Būk savo vietoj, niekur nelįsk, niekas prie tavęs nelįs. Dėl Dievo meilės, tikrai nekišk nosies, kur nereikia, ir viskas. Gyvenk savo gyvenimą ir visą laiką gyvensi, visur pragyvent galima. Patikėkit manim.</i> (Nr. 1, Alytaus pataisos namai)
4. Pasirinkti grupę žmonių, bendrauti, turėti draugų (29)	<...> nu, suprantat, čia reikia prie kažko pritapti, reikia pasirinkt žmones, su kuom bendraut. (Nr. 22, Pravieniškių pataisos namai)
5. Pastovėti už save, nenusileisti (20)	<...> nu, turi pirmoj eilėj už save mokėt pastovėt, ne taip, kai kiti pasako, ką nors padaryt – ir daro iš karto, čia taip nepratėmsi ilgai, o paskui ir lipa ant galvos, reikia mokėt už save pastovėt. (Nr. 55, Vilniaus pataisos namai)
6. Nevartoti narkotikų (13)	<i>Čia visos bėdos pas visus dėl narkotikų. Kas nevaratoja, tas gyvena ramiai ir viskas gerai čia.</i> (Nr. 4, Alytaus pataisos namai)
7. Dirbti (13)	<...> mane gelbėja darbas, aš dirbu... daugiau čia nėra kuom užsiimt. (Nr. 34, Pravieniškių pataisos namai)
8. Neskųsti (12)	<i>Tai čia priklauso, kaip jis save praeity vedė – kuo jis buvo, kuo kvėpavo, ar jis su administracija bendradarbiaudavo, suprantat, ką turiu omenį, ar jis, kaip sako zekai, pravilną gyvenimą gyveno <...> Nu, koks jis, tas teisingas, nu, nėjau, neskundžiau, kaip sakant, nu, nesiskųsk.</i> (Nr. 57, Vilniaus pataisos namai)
9. Būti psichologiškai stipriam (10)	<i>Iš tikrųjų – labai stiprūs ir, nežinau, psichologiškai labai turi būt pasikaustęs žmogus.</i> (Nr. 12, Alytaus pataisos namai)
10. Palaikyti santykius su šeima (10)	<i>O kada turi artimą žmogų, jeigu dar pas tave mažas vaikas ir išvis vaikų. Ir tai daug ką sulaiko, jeigu jisai tikrai nori to, galvoja apie tą, tai labai yra, labai rankinis, į kurį atsiremia žmogus, kad, nu, nedaryti kažkokių tai čia.</i> (Nr. 50, Vilniaus pataisos namai)
11. Išeiti lygtinai (10)	<...> aš nesidomiu, dabar, žinai, kai turiu šeimą, dukra vat laukia, man svarbiausiai – išeit namo greičiau. (Nr. 53, Vilniaus pataisos namai)
12. Neskolinti, nesiskolinti (10)	<i>Pirmas dalyks – neprisiskolink ir nedaryk nesąmonių. Vienintelis dalyks čia atvažiuavus, įsiskolint negalima.</i> (Nr. 32, Pravieniškių pataisos namai)
13. Turėti žodį, nuomonę, atsakyti už savo žodžius (8)	<...> nu, nenusileidžia, jeigu turi žodį, jeigu pasakei, kad taip yra, tai taip ir yra, ir nenusileidi. (Nr. 41, Pravieniškių pataisos namai)

Adaptacijos būdas (šį būdą akcentavusių nuteistųjų skaičius)	Būdą charakterizuojanti citata
14. Būti savimi (7)	<i>Jo, nu, nereikia ten vaidinti kažką iš savęs. Reikia būt savimi.</i> (Nr. 17, Alytaus pataisos namai)
15. Neturėti reikalų su nepatinkančiais žmonėmis (6)	<i>Tu nežinai, kas pas kiekvieną darosi galvoj, nepaklaus, ką tu galvoji, paprasčiausiai reikia saugotis, atsirinkti kolektyvą, su kuriuo bendraut, su kuriuo nebendraut, ir vengti paprasčiausiai.</i> (Nr. 42, Vilniaus pataisos namai)
16. Nemeluoti, neapgauinėti (6)	<i>Jo, jeigu viskas grįsta melu, tada jau, tada kvepia tuom, jeigu nepadarei taip, kaip susitarėm, tada – viskas. Tada, vadinas, tu – ne žodžio žmogus ir tau kelias pas policininkus eit, ten į tą namuką baltą vadinamą.</i> (Nr. 14, Alytaus pataisos namai)
17. Dalintis (6)	<i>Tai va ta pagrindinė taisyklė – čia elkis taip, kaip tu nori su tavim taip elgtųsi, vat, ir niekad neatsisakyk, padėk, patark, pasakyk kažką tai, paprašė – duok, pasidalink, nu.</i> (Nr. 24, Pravieniškių pataisos namai)
18. Nepsitikėti, neatvirauti (5)	<i><...> čia negalima atviraut, nes aš atvažiauvau į šitą lagerį 18 metų, aš iš pat pradžių buvau atviras, labai daug kas norėjo pasinaudot, bet pastebėjau savo tą klaidą ir dabar aš uždaras.</i> (Nr. 59, Vilniaus pataisos namai)

Kaip matyti, vienas iš svarbiausių adaptacijos Lietuvos pataisos namuose būdų, kurį akcentavo didžioji dalis nuteistųjų, yra neformalių nuteistųjų taisyklių laikymasis ar prisilaikymas. Pasak Kudirkos (2014), pačios svarbiausios nuteistųjų nerašytos taisyklės apima draudimus vogti iš kitų nuteistųjų, bendradarbiauti su administracija, skųsti, artimai kontaktuoti su žemesnės kastos atstovais, taip pat reikalavimus ginti savo garbę, apmąstyti ir suvaldyti kalbą, paremti savus. Subkultūrai būdinga savita vertybių sistema, kurią iliustruoja trys žodžiai: netikėk, neprašyk, nebijok. Kalbėdami apie elgesį, kurio reikalauja prisitaikymas pataisos namuose, nuteistieji ne tik akcentavo, kad privalu išmanyti nerašytus nuteistųjų įstatymus, bet ir išskyrė tam tikras elgesio taisykles, kurios glaudžiai susijusias su kalėjimo subkultūra. Nuteistieji pabrėžė, kad ne mažiau svarbu gebėti apsiginti ir nenusileisti, neskųsti, būti psichologiškai stipriam, neskolinti ir nesiskolinti, turėti žodį, nuomonę ir atsakyti už savo žodžius, nemeluoti ir neapgauinėti kitų nuteistųjų, dalintis, nepsitikėti ir neatvirauti. Toks nuteistųjų dėmesys subkultūrai aiškiai byloja apie jos svarbą ir aktualumą šių dienų Lietuvos pataisos namuose. Net ir nuteistieji, kurie teigė subkultūros nesilaikantys, neretai prisipažindavo galintys jos atsisakyti tik dėl suteiktų specifinių sąlygų: pavyzdžiui, todėl, kad gyvena atskirai nuo kitų nuteistųjų darbo būriuose. Dalis akcentavo, kad nors pačios *paniatijos* jiems ir neatrodo priimtinos, jų laikosi tiek, kiek būtina siekiant išvengti nemalonumų. Tokios tendencijos, viena vertus, liudija išliekančią subkultūros svarbą, kita vertus, signalizuoja apie transformacijas ir didėjančią nuteistųjų abejingumą subkultūrai.

Nuteistųjų adaptacijos taktikas santykinai galima suskirstyti į dvi grupes: susijusias su neformaliais pataisos namų įstatymais ir nesusijusias arba daugiau bendrasias elgesio normas, tokias kaip būti savimi ar neturėti reikalų su nepatinkančiais žmonėmis. Lygiai taip, kaip ir laikytis subkultūros, nuteistiesiems svarbu turėti užsiėmimą. Šis poreikis dažniausiai realizuojamas per darbą, sportą ir savišvietą. Dienos planas, kasdienė darbotvarkė nuteistiesiems leidžia kuo naudingiau išnaudoti ar greičiau, jų žodžiais tariant, *prastumti* baumės laiką. Kasdienis užimtumas ir rutina padeda užsimiršti, padaryti gyvenimą įkalinimo įstaigoje panašų į gyvenimą už jos ribų. Sportas ir mokymosi programos, organizuojamos įkalinimo įstaigos, arba savišvieta skaitant įvairią literatūrą – populiariausi nuteistųjų užsiėmimai. Sportiniai, edukaciniai ar darbiniai pasiekimai tampa įrodymu, kad laikas pataisos namuose nėra išnaudotas veltui ir kad fizinė izoliacija nebūtinai lemia ir dvasinę degradaciją ar milžinišką atotrūkį nuo visuomenės. O televizija ir draudžiami, bet vis tiek naudojami mobiliojo ryšio įrenginiai ir internetas tampa svarbia ryšio su pasauliu anapus kalėjimo palaikymo priemone.

Nuteistiesiems būtinas ne tik užimtumas, bet ir socialinių ryšių bei aplinkos, kurioje saugu ir patogu gyventi, kūrimas. Todėl, pusės tyrime dalyvavusių nuteistųjų manymu, privalu būti savo vietoje, niekur nelįsti ir gyventi savo gyvenimą, taip pat pasirinkti, suburti grupę žmonių, bendrauti, turėti draugų ar bendraminčių. Esant tokiai intensyviai žmonių ir santykių koncentracijai svarbu sukurti socialinių santykių tinklą, rasti savo vietą ir gyvenimo būdą apribotoje, suspenduotoje ir kontroliuojamoje kalnimo kasdienybėje.

Dalies nuteistųjų išgyvenimas įkalinimo sąlygomis susijęs ne su bandymu prisitaikyti prie pataisos namų, bet su minčių ir ryšių su laisve palaikymu. Tokie nuteistieji suinteresuoti palaikyti santykius su šeima ar išeiti lygtinai. Jų elgesys orientuotas į tikslus, susijusius su gyvenimu už kalėjimo ribų, ne jame. Todėl akcentuojamos pastangos niekur nelįsti, nesikišti, atsiriboti nuo kitų nuteistųjų ir galimo jų blogo poveikio, neturėti reikalų su nepatinkančiais ar nepatikimais žmonėmis.

Vis opesne problema, nuteistųjų požiūriu, tampa narkotinių medžiagų vartojimas pataisos namuose. Kalinamieji pabrėžia, kad tie, kurie vartoja, jų žodžiais tariant, *kaifuoja*, tampa priversti veltis į konfliktines ar problemines situacijas dėl nuolatinio finansinių išteklių stygiaus ir desperatiško bandymo jų gauti. Todėl, norint pataisos namuose gyventi ramiai ir kiek įmanoma patogiai, būtina nevartoti narkotikų.

Nuteistųjų adaptacijos kasdinių taktikų analizė leidžia manyti, kad, viena vertus, nuteistiesiems svarbu laikytis kalėjimo subkultūros elgesio standartų, antra vertus, rūpintis, kad laikas, praleistas pataisos namuose, būtų kiek įmanoma naudingesnis, o gyvenimas juose – komfortiškesnis. Paisydami subkultūros taisyklių nuteistieji tikisi įsilieti į bendruomenės įgyvenimą, užsitikrinti tam tikrą statusą ir kitų nuteistųjų pagarbą. Kartu nuteistieji susitelkia į

savo pačių gyvenimą ir individualius poreikius, ieško naudingų laiko leidimo būdų per sportą, savišvietą ar darbą. Įkalinimo sąlygomis jie kuria savo socialinį pasaulį, mėgindami rasti bendraminčių, žmonių, su kuriais galėtų pasidalyti kasdienybės rūpesčiais ar sunkumais, taip pat vengia gyvenimą kartinančių situacijų, bando nepasiduoti ir nepalūžti. Nuteistieji kuria ateities planus, palaikydami kuo glaudesnius santykius su šeima, arba koreguoja elgesį, kad galėtų kuo greičiau atsidurti kitoje patalpos namų tvoros pusėje. Pasirinkdami ar įgyvendindami kasdienybės taktikas kalinamieji suformuoja tam tikrą taktikų kompleksą, kuris gali būti apibendrinamas ir konceptualizuojamas išskiriant skirtingus adaptacijos tipus. Šių tipų formulavimas ir yra tolesnės adaptacijos analizės ašis.

4.2.2. Nuteistųjų adaptacijos tipai

Gausi empirinė medžiaga leidžia tipologizuoti nuteistųjų adaptacijos taktikas, todėl indukcinio būdu buvo siekiama nustatyti tam tikrus nuteistųjų adaptacijos panašumus, skirtumus ir juos sugrupuoti. Taip buvo išskirtos penkios grupės, kurios atliekant analizę įgavo tam tikrą prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos profilį. Nuteistųjų adaptacijos taktikų grupavimas padėjo išgryninti penkias nuteistuosius diferencijuojančias kategorijas: požiūrio į subkultūrą, santykio su pareigūnais, konfliktinių situacijų sprendimo, požiūrio į pataisą ir požiūrio į darbą patalpose. Šios kategorijos leido apibrėžti adaptacijos tipus, aiškiai atskiriant juos vieną nuo kito. Nors sudarant tipus minėtos kategorijos buvo pagrindinis analizės instrumentas, atsižvelgta ir į bendrą interviu kontekstą, toną, motyvą. Kategorijų ir tipų santykis vaizduojamas toliau lentelėje.

4 lentelė. Adaptacijos tipų daryba

	Požiūris į subkultūrą ¹	Santykiai su pareigūnais ²	Konfliktų sprendimas ³	Požiūris į pataisą ⁴	Požiūris į darbą ⁵
Laviruojantis	+/-	+/-	+/-	+/-	+/-
Nematomas	-	+	-	-	+
Dominojantis	+	-	+	+/-	-
Pavyzdingas	-	+	-	+	+
Neprisitaikantis atsiskyręs	-	-	+/-	-	-

- (+) laikosi subkultūros; (-) nesilaiko subkultūros; (+/-) prisilaiko tik tiek, kiek yra būtina, kad neišsiskirtų iš kitų.
- (+) geras santykis su pareigūnais laikomas prioritetu; (-) požiūris į pareigūnus neigiamas; (+/-) palaiko kontaktą tiek, kiek yra būtina, nes pareigūnai tiesiog atlieka savo darbą.
- (+) konfliktai turi būti sprendžiami kovojant už save ar naudojant agresiją; (-) konfliktų vengia, stengiasi nesivelti; (+/-) konfliktai sprendžiami pokalbiais, vyksta retai.

- 4 (+) pataisą vertina kaip siekiamybę ir tiki, kad įkalinimo įstaigose ji įmanoma; (-) pataisa įkalinimo įstaigose neįmanoma; (+/-); pataisa priklauso nuo žmogaus, jo noro keistis.
- 5 (+) dirba arba siekia įsidarbinti; (-) neigiamai vertina darbą pataisos namuose; (+/-) darbą vertina priklausomai nuo jo pobūdžio.

Nors tipų darybos pagrindas yra penkios nuteistuosius diferencijuojančios kategorijos, tipų sudarymo atskaitos tašku derėtų laikyti orientaciją į subkultūrą arba į santykį su pataisos namų administracija ir gerą elgesį. Pagal tai, kurią iš pusių – neformalią nuteistųjų organizaciją ar formalią administracijos tvarką – palaiko nuteistasis, galima numatyti, kokį adaptacijos tipą ir elgesio būdus jis rinksis. Pristačius adaptacijos tipų sudarymo principus ir kategorijas, vertėtų kiekvieną iš jų aptarti išsamiau:

1. Laviruojantis prisitaikymas (šiam tipui priskirti 22 nuteistieji). Didžioji dalis tyrime dalyvavusių nuteistųjų pagal prisitaikymo būdus priskiriami laviruojantiems. Šis tipas taip vadinamas dėl to, kad jam priskirti nuteistieji geba laviruoti tarp nuteistųjų ir pareigūnų taisyklių, atiduodami duoklę tiek vienai, tiek kitai pusei, kitaip tariant, laikydamiesi ir pataisos namų vidaus tvarkos, ir neformalių nuteistųjų taisyklių. Gebėjimas laviruoti ir nepakliūti į nė vienos pusės nemalonę šių nuteistųjų gyvenimą įkalinimo įstaigoje daro patogesnę ir saugesnę. Laviruojantieji santykius su pareigūnais ir pačius pareigūnus dažniausiai vertina teigiamai ir supranta, kad pareigūnai tiesiog atlieka savo darbą:

Bendrauja, nėra taip, kad anksčiau, kad vo su pareigūnu šneki, reiškia, tu kažką jam sakai, dabar kažkaip laisviau viskas, tu pajuokauji kažką ten su pareigūnu, paskui, žiūrėk, jeigu pagauna su režimo pažeidimu, atleidžia kažkaip pažiūri. Pareigūnas nėra antžmogis kažkoks tai, kaip anksčiau būdavo pareigūnas – antžmogis, mentas, dabar persivertė kažkaip kitaip. Jie dirba savo darbą ir viskas.

(Nuteistasis Nr. 45, Vilniaus pataisos namai)

Nuteistieji, kurie prisitaiko laviruodami, pažymi, jog kuriant pareigūnų ir nuteistųjų santykius dalyvauja dvi pusės, todėl ir santykis priklauso ne tik nuo nuteistojo, bet ir nuo pareigūno požiūrio ar asmeninių savybių. Anot šios grupės nuteistųjų, pareigūnų yra įvairių, o su tais, kurių požiūris į nuteistuosius nėra toks neigiamas bendrauti kur paprasčiau ir maloniau.

Šios grupės nuteistųjų prioritetas – geri santykiai ir su pareigūnais, ir su kitais nuteistaisiais. Tad subkultūros taisyklių prisilaikymas yra saugiklis, apsaugantis nuo neigiamo kitų nuteistųjų požiūrio ar nereikalingų konfliktų. Pati subkultūra jiems nėra sektinas pavyzdys, o jos laikymasis – labiau strateginis žingsnis patogesnio ir mažiau komplikuo to gyvenimo įkalinimo sąlygomis link:

Man asmeniškai – ne. Man jos nėra reikalingos, bet aš tam būry, kur esu, pas mus yra tos paniatkės vadinamos, mes jų laikomės, bet man jos nereikalingos. <..> Ne tai aš laikau, bet aš jų nesureikšminu.

(Nuteistasis Nr. 25, Pravieniškių pataisos namai)

Taigi nors laviruojantieji ir laikosi subkultūros, jų požiūris į ją skirtingas, kur kas įvairesnis negu kitiems tipams priskirtų nuteistųjų, pavyzdžiui, dominuojančių ar nematomų. Vieniems atrodo, kad subkultūra skatina nusikalstamą elgesį, kitiems – kad ji skirta tvarkai pataisos namuose palaikyti, todėl su kriminaline karjera nesusijusi, tretį mano, kad šių dienų subkultūrą transformuoja auganti įkalinimo įstaigų administracijos galia ar finansinės padėties svarba tarp nuteistųjų, todėl neformalios nuteistųjų taisyklės pasmerktos išnykti. Tokia nuomonių įvairovė nekliaudo šiam adaptacijos tipui priskirtiems nuteistiesiems pritarti, jog dabartinėse Lietuvos įkalinimo įstaigose prisilaikyti subkultūros taisyklių išlieka privalu, kad netektų prarasti statuso ar gyvenamosios vietos. Šį požiūrį iliustruoja ir Vilniaus pataisos namuose kalinčio nuteistojo (Nr. 44) mintys: *Nu, tai turiu aš prisilaikyti, tai aš pats keliausiu kažkur tai į kitą sekciją, o kam man reikia to dalyko.*

Analizuojamam adaptacijos tipui priskirti nuteistieji išskiria vieną iš esminių taisyklių, kuri, nepaisant požiūrio į subkultūrą, išlieka reikšminga. Tai draudimas skūsti ir bendradarbiauti su pareigūnais:

Pagrindinė taisyklė dabar tai – nebėgiok pas administraciją. Nu, nekenk kitiem. Va čia pagrindinė taisyklė.

(Nuteistasis Nr. 19, Alytaus pataisos namai)

<...> pirmam aukšte, turi pilietinę pareigą atlikt, kaip man paaiškino, žiūrėt, kas kitas blogai daro – čia jau skaitos pilietinė pareiga, nu, absurdas kažkoks, o jeigu aš nueisiu, pasakysiu, kad jis telefoną turi, o paskui jis mane nusmeigs, tai kas paskui augins, operai [pareigūnai], mano vaikus?

(Nuteistasis Nr. 47, Vilniaus pataisos namai)

Iš nuteistųjų pasakymų matyti, kad skundimas yra nepageidaujamas ir nepateisinimas, galintis ne tik sugadinti santykius, bet ir įžiebtį konfliktą. Konfliktų laviruojantys nuteistieji vengia, konfliktinėse situacijose mieliau renkasi draugiškus sprendimo būdus, tokius kaip pokalbis ar kompromisas, nevartoja ir nepateisina smurto:

Pokalbiais paprasčiausiai, kaip čia daugiau gali išspręsti, nepradėsi gi ten su kardais lakstyti, kaip sakant [juokiasi], ar dar su kuom, nežinau, tai čia absurdas, reikia gyventi, vis tiek gi vienam kieme, kaip sakant, gyvenam, vienam name ir visi, kaip kaimynai, turi sutarti, aš galvoju. Taip ir gyvena visi.

(Nuteistasis Nr. 23, Pravieniškių pataisos namai)

Kalbėdami apie pataisą, šiam tipui priskirti nuteistieji pabrėžia, kad ji būtų įmanoma, jeigu pataisos namus pasiektų daugiau išteklių, pastangų ar įvairiausių pokyčių. Šių nuteistųjų nuomone, pataisai trūksta sąlygų. Darbo vietų, taip pat vietų įvairiuose užsiėmimuose skaičius ribotas, juose gali dalyvauti ne visi norintieji. Nuteistiesiems trūksta veiklos, tad pokyčiai šiose srityse teigiamai veiktų nuteistųjų pataisą ir plėstų jos priemones. Nuteistieji taip pat pabrėžia, kad bausmės Lietuvoje itin ilgos, o tai menkina jų integracijos į visuomenę galimybes. Ilga

izoliacija sukelia nuteistųjų atotrūkį nuo pasaulio už kalėjimo ribų, apie tai kalba ir nuteistasis (Nr. 2), bausmę atliekantis Alytaus pataisos namuose:

Ne, nu, šiaip informacijos trūksta, nu, norėtusi daugiau. Ten, pavyzdžiui, nu, kad ir... nu, aš, kaip bernas, nu, kaip vyras, vis tiek, pavyzdžiui, gal įdomu, nu, apie automobilius kažką ten domėtis. Nu, kad ten ir kokiom statybom, naujos technologijos kažkokios. Nes čia, pavyzdžiui, net, nu, vis tiek kažkur tai dirbsi, nu, ar statybų sektoriuj, ar dar ten kažkur išėjęs. Keičiasi ten technologijos, kaip kokiam internete, tai ten gali pasižiūrėt kažką tai. O čia dabar, daleiskim, kas prieš penkis metus buvo, kai buvau, tai užsišaldo ta informacija, kurią turėjai. Ir su tokia ir lieki. Naujos informacijos, galima sakyti, nepatenka. Jei ten lieka dešimt metų sėdėt, tai, galima sakyti, dar pamirši kiek per tą dešimt metų, o naujos informacijos jokios negausi. Čia nieks iš tikrųjų neduoda tos informacijos.

Taigi, šios nuteistųjų grupės teigimu, sėkmingai pataisai, o vėliau ir integracijai į visuomenę kliudo tam tikrų sąlygų, susijusių su nuteistųjų įvairialypio santykio su išoriniu pasauliu palaikymu, trūkumas.

Laviruojančiųjų dažniausiai naudojamas kasdienius prisitaikymo būdus galima suskirstyti į dvi grupes. Pirmoji grupė orientuojasi į užsiėmimą, veiklą ir laiko leidimą pataisos namuose. Šiems nuteistiesiems ypač svarbu laiką leisti naudingai, todėl jie ieško veiklos ir naujų užimtumo galimybių. Dalis nuteistųjų dirba (vadinasi, nėra nusistatę prieš darbą įkalinimo įstaigoje), taip pat mokosi ar dalyvauja įvairiose programose. Didžioji dalis sportuoja, žaidžia sportinius ar kitokius žaidimus, skaito. Pavyzdingas šių nuteistųjų elgesys ar veikla gali būti susijusi ir su siekiu pasinaudoti lyginio paleidimo galimybe. Kita grupė, sudaranti laviruojančiųjų prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos tipą, pasižymi santykių su kitais nuteistaisiais modeliavimu. Pagrindinės šios grupės kasdienės taktikos, pačių nuteistųjų žodžiais, yra buvimas savo vietoje, nesikišimas, kur nereikia, dvasios stiprybė ir gebėjimas apsiginti. Tad, viena vertus, šie nuteistieji kiek vengia dėmesio ir nėra itin aktyvūs nuteistųjų sambūrių dalyviai ar iniciatoriai, kita vertus, prireikus gina savo statusą ir garbę, geba išreikšti poziciją ar pakovoti dėl savo gerovės. Šiam tipui priskirtiems nuteistiesiems taip pat svarbu suburti bendraminčių, su kuriais galėtų leisti laiką, ratą. Būtent šią strategiją akcentuoja ir Vilniaus pataisos namuose bausmę atliekantis nuteistasis (Nr. 50): *Turi tokį mažytį ratą, su kuriems tu gali pašnekėti kažką tai, pasijuokt, kažkuo tai užsiimti, nu, ir viskas.*

Vadinasi, laviruojančiam prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos tipui priskirti nuteistieji geba išlaikyti pozityvų kontaktą tiek su kitais nuteistaisiais, tiek su įstaigos darbuotojais. Šie nuteistieji koreguoja elgesį ir permąsto prioritetus atsižvelgdami į kaičias aplinkybes, taip pat prireikus aktyviai veikia siekdami pademonstruoti savo lojalumą kiekvienai iš minėtų pusių.

2. Nematomas prisitaikymas (17). Šio tipo įkalintieji nematomais vadinami dėl to, kad siekia išlikti nepastebėti, sulaukti kuo mažiau kitų nuteistųjų dėmesio, kai kurie sąmoningai riboja kontaktus ir nėra linkę atvirauti. Pagrindiniais principais, kuriais vadovaujasi tokį prisitaikymo tipą pasirinkę nuteistieji, galima laikyti, jų pačių žodžiais tariant, paprastumą, dėmesio į nieką nekreipimą, bandymą kuo ramiau atbūti skirtą bausmės laiką, nieko nematyti ir į nieką nesikišti. Būtent tai akcentuoja ir Pravieniškių pataisos namuose kalintys nuteistieji: *gyvenimas teka savo vaga, kai niekur nelendi, kur nereikia, įpranti* (Nr. 31); *viskuom palikau savy, užsidariau kaip tas vėžlys, įlindau ir laikiu, kada galėsiu vėl išlįst* (Nr. 38).

Šie nuteistieji pirmenybę teikia ramiam gyvenimui, kurio esminis komponentas yra dėmesys įstaigos, bet ne nuteistųjų taisyklėms. Todėl daugelio pagrindinė veikla yra darbas pataisos namuose, garantuojantis ne tik užimtumą, uždarbį, bet ir kitokias gyvenimo sąlygas, tai yra atskiras gyvenamasis patalpas ir minimalų kontaktą su kitais nuteistaisiais. Vilniaus pataisos namų nuteistasis (Nr. 56) prisipažino, jog vengdamas nepriimtinių santykių ar išnaudojimo išeitį atrado pereidamas į darbo dalinį: *Mažų mažiausiai būtų reikėję kažką jiem darbuotis, tipo kaip pastumdėlis – atnešk, paduok, kažką padaryk. Aš nenorėjau tokio gyvenimo, tai perėjau į darbo zoną.*

Kiti nuteistieji visas savo jėgas sutelkia ne darbui, bet lygtinio paleidimo, kuris tampa pagrindiniu gyvenimo pataisos namuose motyvu, siekiui. Troškimas sutrumpinti bausmę nuteistuosius priverčia permąstyti gyvenimo įkalinimo įstaigose strategijas ir pasirinkti tik tuos būdus, kurie gali pagelbėti siekiant užsibrėžto tikslo:

Dabar aš gyvenu tam, kad kuo greičiau išeičiau namo. Man visiškai neįdomu tai, kas vyksta čia. Manęs visiškai nežavi tas kalinio nusikaltėlio gyvenimas. Aš noriu namo pas šeimą. Viskas.

(Nuteistasis Nr. 28, Pravieniškių pataisos namai)

Kadangi analizuojamos grupės nuteistieji stengiasi laikytis įstaigos taisyklių, jie suinteresuoti palaikyti pagarbius santykius su pareigūnais, todėl ir santykius su jais vertina teigiamai. Šių nuteistųjų požiūriu, pareigūnai tiesiog dirba savo darbą, todėl priešiška nusiteikimas būti kvaila. Kai kurie prisipažino kilus problemų besikreipiantys pagalbos ir jos sulaukiantys:

Aš žinau, kad jeigu aš kreipsiuos į darbuotojus įstaigos, man padės. Tas ir yra, kad tu padarai gera ir tau padar.

(Nuteistasis Nr. 42, Vilniaus pataisos namai)

Nematomą prisitaikymo tipą pasirinkę nuteistieji konfliktų įkarštyje atsiduria itin retai. Galima daryti prielaidą, kad jų elgesys susijęs su taisyklėmis, pvz., niekur nesikišti, nieko nematyti. Pasak pačių nuteistųjų, konfliktinės situacijos išvengiamos į jas tiesiog nepakliūnant, laikantis atokiau. Perfrazuojant nuteistųjų mintis galima teigti, kad konfliktas yra paties apsisprendimas ir tam tikromis pastangomis net ir įkalinimo įstaigose, esant prasikaltusių vyrų

trinčiai, galima gyventi ramiai, nekonfliktuojant. Daugelis šios grupės nuteistųjų sako neturėję konfliktų:

Iš tikrųjų tai pas mane tokios konfliktinės situacijos ir nebuvo, aš nekonfliktuoju, aš toks žmogus, man neįdomu, jūs ten nors ir suvalgykit vienas kitą, aš gyvenu savo gyvenimą <...>

(Nuteistasis Nr. 51, Vilniaus pataisos namai)

Kaip minėta, ši adaptacijos tipą pasirinkę nuteistieji pirmenybę teikia pataisos namų, o ne neformalioms nuteistųjų taisyklėms. Subkultūrą analizuojamos grupės nuteistieji vertina neigiamai, kai kurie tvirtino, jog ji nėra jiems reikšminga, kiti net nenorėjo prisiminti subkultūros taisyklių dėl to, kad jos visiškai jiems nepriimtinos. Galiausiai dalis džiaugėsi, kad atskirai nuo subkultūros besilaikančių nuteistųjų galima gyventi taip, kaip jiems patiems atrodo tinkama, be veidmainystės ar baimės būti nesuprastiems:

Drambliai, kurie nesilaiko tokių įstatymų, tai va, aš prie dramblių, yra tenai, mes turim atskirą ratuką sau, tokie kaip aš, bent jau palei mane – normaliausi žmonės tie drambliai, kurie nesilaiko ten visokių įstatymų.

(Nuteistasis Nr. 37, Pravieniškių pataisos namai)

Dauguma pritarė, kad subkultūros laikymasis yra kelias, vedantis link pataisos namų vidaus tvarkos taisyklių pažeidimų, kitų nuteistųjų žeminimo ar net tolesnės kriminalinės karjeros.

Nors analizuojamo adaptacijos tipo nuteistieji savo pavyzdingu elgesiu ir orientacija į pataisos namų, o ne nuteistųjų taisyklių laikymąsi gali priminti pavyzdingus nuteistuosius, derėtų pabrėžti esminį šių dviejų tipų skirtumą. Kitaip nei pavyzdingi nuteistieji, nematomam adaptacijos tipui priskirtineakcentuoja asmenybės kaitos ir pataisos arba tai daro tik epizodiškai, nepateikdami aiškių ir apčiuopiamų nuorodų į patirtus pokyčius. Atvirkščiai – daugelis nematomo tipo nuteistųjų nemato galimybių keistis pataisos namuose. Šių nuteistųjų teigimu, įkalinimo įstaigose kur kas greičiau išmokstama blogo elgesio, o gero elgesio pavyzdžiai nuteistųjų beveik nepasiekia. Taigi, nors nematomam tipui priskirti nuteistieji susitelkia į formalias vidaus tvarkos taisykles ir jų laikymąsi, jie labiau orientuojasi į ramų, greitai prabėgantį gyvenimą pataisos namuose ar tam tikrų tikslų formulavimą, bet ne bendresnes ar esmines asmenybės transformacijas.

3. Dominavimu paremtas prisitaikymas (12). Dvylikos tyrime dalyvavusių nuteistųjų prisitaikymo tipas pagrįstas subkultūros taisyklių laikymusi, fizinio smurto pateisinimu ir vartojimu, gebėjimo *pastovėti už save* akcentavimu. Dominuojantiems įkalinimo įstaigų aplinka puikiai pažįstama, joje jie jaučiasi patogiai. Neretai jie užima aukštą statusą hierarchinėje sistemoje ir dalyvauja priimant sprendimus. Šie nuteistieji subkultūros taisykles laiko teisingomis, reikalingomis ir būtinomis siekiant palaikyti tvarką pataisos namuose.

Dominuojantieji pabrėžia subkultūros taisyklių laikymosi svarbą, jų teigimu, kiekvieno atliekančiojo bausmę pareiga – mokytis nuteistųjų taisykles ir išmanyti jų subtilybes:

Tai vat čia ir yra visa esmė. Čia yra sistema. Čia va tą sistemą reikia nuo pirmų, kaip sakoma, dainos akordų: pirmą kartą sėdai – ir mokykis to gyvenimo, nes kalėjimo, lazdos ir terbos atsisakyt negalima. Teisingai? Šita patarlė yra nuo senų senovės ir tegul po 10, po 15 metų – vis tiek gali papulti, vis tiek. Ir tu, va, turi derintis prie šitos vat mūsų. Tave atvežė, paleido šičia – viskas. Tu esi nesaugomas pareigūnų, nesi saugomas kažko tai. Tu va – tarp zekų, tokių pačių kaip ir tu. Čia ir žmogžudžiai, čia ir žulikai, čia ir vagys, čia ir prievartautojai, čia visi, visi, visi va.

(Nuteistasis Nr. 14, Alytaus pataisos namai)

Neformalios nuteistųjų taisyklės, dominuojančiųjų teigimu, neskatina ir nepropaguoja kriminalinio elgesio:

Ne, jos nusikalsti neskatina, kodėl? Tiesiog yra čia savos taisyklės – ko galima, ko negalima, ir tos taisyklės yra labai teisingos, nu, ir aš tom taisyklėm visą laiką gyvenu, aš jų laikausi, man tai yra gerai. Man tai yra gerai, čia tikrai nėra, kad nusikalsti tų taisyklių laikydamasis ir panašiai, ten sau kažką blogo padarai ar kitam, taip tikrai nėra.

(Nuteistasis Nr. 26, Pravieniškių pataisos namai)

Šių nuteistųjų požiūriu, subkultūros taisyklės ir hierarchinė struktūra – teisinga, o kiekvienas priskirtasis tam tikrai kastai užima vietą, kuri jam priklauso ir kuri suteikiama pagal nuteistojo gebėjimus ir kalinamųjų bendruomenei nešamą naudą. Dominuojantieji tiki neformalios nuteistųjų organizacinės sistemos teisingumu ir reikalingumu.

Šios grupės nuteistieji pagrindine taktika laiko gebėjimą *pastovėti už save*, nenusileisti atsikirsti, turėti savo nuomonę ir ją aiškiai pozicionuoti. Norint išgyventi įkalinimo sąlygomis, anot jų, privalu kovoti už savo būvį, baimės ir silpnumo apraiškoms vietos čia būti negali. Todėl ir konfliktinėse situacijose dominuojantieji nelinkę atsitraukti ar ieškoti kompromisų. Kur kas svarbiau yra savo nuomonę išsakyti, išreikšti ir apginti:

<...> kada tau padaro kas nors skauda, nieka nelaukęs ploji į galvą, viskas. Kada tave kas nors užgava, turi tuo pačiu atsakyti iš karto, kada ant tavęs ką nors pasakė, tu turi keturis kartus atgal tą patį pasakyti jam, kad jis daugiau net nieka prieš tave nebe pasakytų. Tu turi būt toks, jeigu ant tavęs pasakysiu, tu tylėsi, ant tavęs visa sroka, nu, visą bausmės laiką, ant tavęs kalbės ir tu turėsi tylėt.

(Nuteistasis Nr. 35, Pravieniškių pataisos namai)

Agresija, jėgos demonstravimas, šiam tipui priskiriamų nuteistųjų požiūriu, tėra nuolatinė kasdienio išgyvenimo taktikos dalis. Gyvenime, kuriame kova tampa rutina, o nepagarbus veiksmas būtinai susilaukia atoveiksmio, nuolatos deramasi ir varžomasi dėl galios ir rungtyniaujama dėl pripažinimo ir palaikymo:

<...> nu, kaip mes susimušėm, gerai, dabar jis ramus ir visa sekcija palaiko mane, nes patys matė. Visi jam sako, kad tu valdyk tą savo liežuvį, nes tu per daug sau leidi, tu nieko

nevertini. Tai gerai, kad aš dar, man nėra tiek užtrumpinęs, kad aš dabaigčiau jį, bet gali man taip gautis, kad aš galiu nesusivaldyti, nes aš dabar esu tokioj stadijoj, kad aš nevertinu žmogaus gyvybės, nes aš pats sėdžiu už žmogžudystę, tai man žmogų nužudyti nėra sunku.

(Nuteistasis Nr. 59, Vilniaus pataisos namai)

Įsitikinimai nulemia ir dominuojančių nuteistųjų užsiėmimus ar veiklą pataisos namuose. Daugelis jų negali dirbti ar imtis, jų pačių manymu, negarbingos veiklos, kuri galėtų tapti grėsme jų savigarbai ir statusui:

Čia aš pavyzdį sakysiu ne apie pataisos namus. Save gerbiantis žmogus, jis paprasčiausiai nepaims šluotos ir neis šluoti lauko, nes tai yra žema. Laisvėj čia yra visai normaliai, bet pataisos namuose čia yra žemina. Čia, kaip pareigūnai sako, eik, šluok, ten gausi tą paskatinimą, čia yra žeminantis.

(Nuteistasis Nr. 16, Alytaus pataisos namai)

Dominuojantiems nuteistiesiems pataisos namuose svarbus komfortas ir materialinė gerovė, todėl jų uždaviniu tampa geresnių gyvenimo sąlygų užsitikrinimas. Šių nuteistųjų darbas – tai ne įkalinimo įstaigos darbuotojų siūlomas uždarbis, bet įvairūs kiti, legalūs ar draudžiami, būdai, padedantys šiems nuteistiesiems užsitikrinti finansinį stabilumą.

Dominuojančiųjų požiūris į pareigūnus neigiamas, didžioji dalis šių nuteistųjų yra nusiteikę itin priešiški, todėl pareigūnų reikalavimų vykdymas ir pataisos namų vidaus tvarkos taisyklių laikymasis tampa komplikuoatas:

Tyrėja: Kaip jūs vertinat nuteistųjų ir pareigūnų santykius?

Informantas: *Su pareigūnais? Vertinimas tas toks, iš tikrųjų, čia blogas vertinimas, blogas yra, tai yra blogas, nes mes, nuteistieji, jų nemėgstam, nes yra pasakymas „mentas – šuo“, o šunų nemėgsta, šuo kanda. Mentas – šuo, o šuo kanda, jų nemėgstam. Va taip – yra paprastas pasakymas, iš to pasakymo galima žiūrėt įvairiai, nu, šiaip mes vienareikšmiškai žiūrim, nu, mum jie netinka, nei mes jų nei gerbt nei kaip žmogaus negalim, nei kaip pareigūno, gal kaip žmogų gerbtum, bet ne visi irgi, bet kaip pareigūnas jis yra šuo, šiukšlė jis, viskas. Ne, reiškias, ne, visas tas yra nusistatymas, ooo, jie mūs irgi nemyl.*

(Nuteistasis Nr. 32, Pravieniškių pataisos namai)

Informacijos pareigūnams teikimas, kartais net paprastas bendravimas su pareigūnais, gali būti laikomas skundimu, už kurį nuteistieji gali būti ne tik priskiriami ožių kastai, bet ir susilaukti smurto protrūkio. Smurtas vartojamas ne tik kaip pelnyta bausmė ar prevencinė priemonė, bet ir kaip nuteistojo išbandymo mechanizmas, pavyzdžiui, nuteistasis gali būti sumuštas, siekiant patikrinti, ar jis pasiskųs pareigūnams.

Pas administraciją nevaikštau, nes jau yra minusas bausis, nes jau neišeisi namo. Vat to dalyko negalima, todėl, kad neleidžia supratimai. Nes nubėgai ir viskas, ant savęs jau

minusą užsidėjai. Gali tau ir užpakaliuką subadyti peiliuku, ir taip gali rankutė lūžti ar kojytė.

(Nuteistasis Nr. 14, Alytaus pataisos namai)

Vertindami pataisos įkalinimo įstaigose galimybes, šie nuteistieji teigė, kad pataisa priklauso nuo paties žmogaus, jo noro, pasiryžimo. Ne pataisos namuose vykdomų programų skaičius, bet nuteistojo noras ir apsisprendimas gali būti pagrindinis pataisos ir pasikeitimų stimulatorius. Dominuojantieji akcentuoja individo tvirtybę ir ištikimybę savo įsitikinimams. Galbūt todėl dauguma jų mano, kad tik paties individo tvirtas apsisprendimas gali lemti jo pokyčius.

Apibendrinant galima teigti, jog šios grupės nuteistųjų vizitinė kortelė – hipervyriška laikysena, kurios pamatas – neformalios nuteistųjų taisyklės, o karkasas – noras dominuoti ir vadovauti, sutvirtintas nuolatinės kovos ir įvairių jos formų atramomis. Dominuojantieji, subkultūros taisyklės laikantys teisingais ir išmintingais kalinamųjų gyvenimo reguliavimo pataisos namuose principais, jaučiasi tarsi atsakingi už subkultūros taisyklių palaikymą ir propagavimą, kad sumažėtų kalėjimo subkultūros nykimo pavojus. Simpatizavimas kasdienį kalėjimo gyvenimą persmelkusiai subkultūrai garantuoja šiems nuteistiesiems komfortiško, saugaus ir pažįstamo gyvenimo pataisos namuose pojūtį.

4. Pavyzdingu elgesiu paremtas prisitaikymas (6). Pagrindinis šio adaptacijos tipo bruožas – nuteistojo susitelkimas į pokyčius ir pataisą. Šiam tipui priskiriami tie nuteistieji, kurie ne tik įžvelgia ir akcentuoja patirtas transformacijas, bet ir įrodo jas poelgiais ir pasirinkimais. Transformacijos procese reikšmingą vaidmenį atlieka įvairios švietimo, rehabilitacijos, integracijos ir visuomenę programos. Pasikeitimai įgauna tokias išraiškas kaip mokyklos ar programos baigimas, žalingų įpročių atsisakymas ar požiūrio į gyvenimą pokyčiai. Pavyzdingi nuteistieji optimistiškai vertina ateities perspektyvas, su entuziazmu kalba apie būsimą gyvenimą už pataisos namų ribų, užtikrintai ir drąsiai konstatuoja savo pokyčius, jais didžiuojasi. Galiausiai jie kuria ateities planus ir vizijas, kuriose nusikalstamam elgesiui vietos nebėra. Tyrimu identifikuoti panašūs šešių nuteistųjų adaptacijos būdai, pagal kuriuos ir suformuotas pavyzdingųjų prisitaikymo tipas. Kaip jau minėta, esminiu šio tipo skiriamuoju bruožu galima laikyti nuteistųjų akcentuojamus pasikeitimus, pagrįstus gero elgesio pavyzdžiais, ir galimybę gyvenimą kalėjimo aplinkoje padaryti naudingą. Įkalinimo patirtis tampa lūžio tašku, lemiančiu pataisą:

Bet ir aš nieko nesigailiu, aš netgi iš tikro džiaugiuosi, kad čia papuoliau, nes galbūt čia nepapuolęs aš nebūčiau taip pasikeitęs, kaip aš dabar iš tikro pasikeitęs esu, ir būčiau tikriausiai rūkęs labai daug tos žolės ir nusirūkęs. O dabar aš atsėdau, rūkau tiktais labai retai, o laisvėj, būdavo, ryte parūkai, dieną parūkai, kaip kad cigaretės kiti rūko,

šiokia tokia priklausomybė buvo išsivysčiusi, o čia dabar aš tiesiog sustiprėjau, aš sportuot pradėjau, aš į viską kitaip pradėjau žiūrėt, visai kitokie dalykai pradėjo rūpėt ir vertinti, ko anksčiau galbūt nevertinau.

(Nuteistasis Nr. 21, Pravieniškių pataisos namai)

Atsikračiau visų žalingų įpročių iš karto, nes šį kartą, kai mane uždarė, aš jau tada, tą kamerą užėjau pirmas minutes, gulėjo ten knyga tokia, vienintelė knyga kameroj, išverst bus „Naujas kelias“, nu, aš pagalvojau, kad čia vat ne šiaip sau, ir pasakiau sau – viskas. Atsikračiau visų įpročių, ten arbatų tų, nesveiką maistą, viskas, tobulai dabar gyvenu, žolelės visokios. Susisuko, sako, sveikuolis, tegul šneka, tegul juokiasi, aš iš jų, jie iš mane, visiškai atsisakiau visko ir sveikai gyvent bandau, turiu planų laisvėj.

(Nuteistasis Nr. 7, Alytaus pataisos namai)

Pavyzdinių nuteistųjų pasikeitimai ir pasiekimai įvairūs – nuo vidinių, simbolinių iki apčiuopiamų, turinčių fizinę išraišką. Pavyzdžiui, nuteistasis iš Alytaus pataisos namų (Nr. 11) įvardija vidinius pokyčius, kuriuos jam pavyko pasiekti dirbant su savimi:

Nuolankesnis, atlaidesnis, pripažįstu teisę kito žmogaus, paprasčiausiai teisę tokia, kad jisai gali būt toksai, koksai yra, paprasčiausiai, o šiaip buvau labai kritiškas: taip, taip ir taip, buvo arba juoda, arba balta. Aišku, ta juoda, balta buvo iškreipta – kas buvo balta, tai ne visąlaik būdavo balta iš tikrųjų.

Vilniaus pataisos namuose bausmę atliekantis nuteistasis (Nr. 49) džiaugėsi ir didžiavosi brandos atestatu ir išlaikytais valstybiniais egzaminais:

Aš tiesiog kažkaip paėmiau tuos keturis valstybinius egzaminus ir vienu metu visiems keturiems ruošiaus, būtinai įstosiu mokytis į nemokamą, gavau gerus pažymius – 76, 7, 56, pagal išlaikytus egzaminus žinau, kad man bus nemokama, tai ir stosis.

Pavyzdingi nuteistieji linkę, jų požiūriu, kiek įmanoma labiau laikytis pataisos namų vidaus tvarkos taisyklių, vengti drausminių nuobaudų ir konfliktų su įkalinimo įstaigų darbuotojais. Pareigūnų ir nuteistųjų santykius šios grupės nuteistieji vertina palankiai, teigia, jog pareigūnai tiesiog atlieka savo darbą, tačiau kartu pažymi, kad tikėtusi daugiau empatijos iš pareigūnų, taip pat akcentuoja, kad tik nedidelė dalis pareigūnų yra žmonės, su kuriais malonu bendrauti:

Jo, čia va yra irgi grupių policininkų, prižiūrėtojų, yra kur malačiai tokie ir kalinukai gerai elgiasi su juo irgi. O kur ateina, patys mentai kabinėjasi, tas kalinuks... eeee... irgi ten puola akis išvertęs.

(Nuteistasis Nr. 10, Alytaus pataisos namai)

Pavyzdingi nuteistieji prisipažįsta retai patenkantys į konfliktines situacijas, sako vengiantys jų, o tokioms situacijoms susiklosčius reaguoja ramiai ir ieško kompromisų. Kalbėdami apie prisitaikymą prie kalėjimo aplinkos, jie pažymi, jog svarbu nemeluoti,

neapgaudinėti, nesityčioti ir vengti neigiamai nusiteikusiųjų. Subkultūros pažiūros šiems nuteistiesiems nėra itin reikšmingos. Viena dalis šios grupės nuteistųjų subkultūrą vertina neigiamai, o kita teigia, jog nuteistųjų supratimai reikalingi tvarkai įkalinimo įstaigose palaikyti. Tačiau tiek vieni, tiek kiti subkultūros taisyklių laikymuisi prioriteto neteikia. Kur kas svarbiau jiems – užimtumas ir naudinga veikla, pasireiškianti per savišvietą, sportą, darbą ir bendravimą su išoriniu pasauliu (tiek su artimaisiais, tiek su įvairių programų atstovais, atvykstančiais į pataisos namus). Šį prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos tipą pasirinkusiems nuteistiesiems taip pat aktualus nuolatinis tobulėjimas ir žinių siekis. Vieni žinių semiasi iš knygų, kiti jų ieško dalyvaudami įvairiose programose, tretieji – mokydami ar dirbdami. Taigi pavyzdingiesiems pagal adaptacijos tipą priskiriami nuteistieji, kurie ne tik deklaruoja doros kelio atradimą, bet ir įvardija ar parodo tam tikrus konkrečius pasiekimus. Jų istorijose galima identifikuoti tam tikrus lūžio momentus, kuriuose atsispindi elgesio pasikeitimai. Žinoma, tai nėra gyvenimo be nusikalstamo elgesio garantija, tačiau pastangos ir tvirti žingsniai asmenybės kaitos, kurios šie nuteistieji siekia, linkme.

5. Neprisitaikymas ar atsiskyrimas (3). Pačios mažiausios nuteistųjų dalies (3 iš 60) prisitaikymą galima laikyti kiek komplikuočiau – patys nuteistieji pabrėžia, kad jiems sunku adaptuotis, bandydami tai padaryti patiria sunkumų ir šias problemas neretai sprendžia atsiskirdami nuo kitų nuteistųjų. Tai, kad prisitaikyti prie kalėjimo aplinkos sudėtinga tik mažam nuteistųjų skaičiui, gali būti aiškinama prielaida, jog neprisitaikymo būseną gali būti ar yra laikina. Tam tikru momentu bet kuris nuteistasis gali patirti ir išgyventi įvairių sunkumų ir spręsti juos atsiskyrimu. Todėl galima daryti prielaidą, kad neprisitaikymas yra laikina situacija, kuriai pasikeitus nuteistasis gali pasirinkti kitą adaptacijos kalėjimo aplinkoje tipą. Neprisitaikymas ir bandymai atsiskirti atsispindi trijų nuteistųjų pasakojimuose. Jų neprisitaikymo situaciją lemia skirtingi veiksniai, pvz., žemas statusas neformalioje kastinėje sistemoje, įsižiebę konfliktai su kitais nuteistaisiais ar menka pažintis su gyvenimu kalėjime. Neprisitaikiusių nuteistųjų pasakojimuose dominuoja nepasitenkinimas, pyktis, bejėgiškumas ar skaudūs išgyvenimai:

Tyrėja: *O dabar taip šiek tiek apie pataisos namus. Kaip diena čia jūsų atrodo?*

Informantas: *Siaubingai, dienos atrodo siaubingai, iš viso, aš čia nežinau, nepataiso, o tik sugadina žmones. Čia, aš nežinau, žmones nepavalgę, neparūkę, pikti, čia ne pataisos namai, čia, aš nežinau, ką čia ištaisyti, kad vagis į vieną vietą suvarė, ten visokius narkomanus, ir eina, vienas kitam kraują geria, per nervus veikia, išėjus į laisvę taip veikia, mane taip veikia, aš su žmona nesusišneku.*

(Nuteistasis Nr. 8, Alytaus pataisos namai)

Šie nuteistieji nesijaučia nuteistųjų bendruomenės, tuo labiau kriminalinių ar organizuotų grupuočių, dalimi. Jiems sunku suburti aplink save bendraminčių ratą, užmegzti ar palaikyti santykius su kitais nuteistaisiais, santykiuose su jais nesijaučia komfortiškai, todėl pasirenka laikytis atokiau, leisti laiką vieni:

Vienišas, vaikštau kampas iš kampo, nėra jokio užsiėmimo, nu, ten bažnytelės atvažiuoja iš laisvės čia, ateina pastorius toks, papasakoja apie savo gyvenimą istorijas. Daugiau nieko, sėdžiu, vaikštau ar guliu ant lovos. Prašiau čia viršininko darbo, kad kokį duotų, ar tvarkiniu dirbt, vis kažkoks užsiėmimas būtų, aš labai mėgstu dirbt, tvarkyt. Taip su kitais nuteistaisiais aš nelinkęs bendrauti, man labai sunku su jais bendrauti, nesinori, kaip ten kiti, davai, į skolas įkrenta, ne, aš ant to nelinkęs esu.

(Nuteistasis Nr. 46, Vilniaus pataisos namai)

Tai čia viskas, kas dabar vyksta, ir yra pirmas kartas. Nes man čia viena byla, kita byla, viskas susidėjo. Nieko gero įspūdžių. Jaudulys ir panašiai. <...> O pradžioj tai, atrodo, viskas čia normaliai, bet tik pirmas žvilgsnis, žinot. Paskui viskas labai greit pasikeičia. Tiesiog jeigu tu gyvensi savo ir nesikiši, nebendrausi, tai yra gal ir gerai. Tai aš patylėsiu, nesikišiu, man neįdomūs, suprantat, tokie dalykai. Nesu nei trenkęs kam nors į galvą, nei trenksiu.

(Nuteistasis Nr. 18, Alytaus pataisos namai)

Konfliktinių situacijų neprisitaikę nuteistieji ypač vengia, bando nematyti ar ignoruoti kitų nuteistųjų veiksmus. Taip pat vengia skolų, kurios gali peraugti į priklausomybę nuo kitų nuteistųjų. Kaip teigia Vilniaus pataisos namuose bausmę atliekantis nuteistasis (Nr. 46), kartais tenka imtis kraštutinių konfliktų sprendimų priemonių, tokių kaip savanoriška izoliacija, atsisakant gyventi paskirtame būryje – tada nuteistasis perkeliamas į baudos izoliatorių:

Nu, nežinau, aiškinuosi su jais, kasbelieka – aiškintis, kas kalčiausias, lieka. Bandom susitaikyt, bandom... Rišam tas kalbas, viskas gerai bus, viskas tvarkoj, jeigu jiems netinka tas variantas, jeigu pradeda dar kokias skolas skaičiuoti, kad išvengt to konflikto, belieka izoliuotis – čia vienintelis kelias, izoliuojies – užsidarai. Užsidarius irgi sunku sėdėti, ...mažiau į lauką išėini, ne taip, kaip čia – kada nori, tada į lauką išėini, grynu oru, ten kameroj sėdi, vienintelis kelias yra.

Skeptiškiausiai pataisos atžvilgiu nusiteikę neprisitaikę nuteistieji teigė, kad įkalinimo įstaiga veikia kaip nusikalstamo elgesio mokykla, kurioje patirtimi dalijasi įvairių nusikalstamo elgesio sričių profesionalai ir kurioje mokymuisi ir dalijimuisi patirtimi gali būti panaudojama begalė laiko. Todėl ši mokykla, anot jų, nuteistuosius gali priversti keistis tik į blogą.

Sudėtingas gyvenimas pataisos namuose neprisitaikiusiems nuteistiesiems gali tapti paskata siekti lygtinio paleidimo, o mintys apie gyvenimą už įkalinimo įstaigos ribų suteikia jėgų išgyventi rūšią pataisos namų kasdienybę. Šiems nuteistiesiems dėl komplikotos situacijos sunku užmegzti pozityvius santykius ir su pareigūnais. Nuteistieji bijo įtraukti pareigūnus į problemų sprendimą, nenorėdami būti palaikyti skundikais, taip pat dėl to, kad

abejoja sulauksią pagalbos. Taigi dažnas šių nuteistųjų gyvenimo pataisos namuose motyvas – bejėgiškumas, nusivylimas ir nepasitenkinimas.

Identifikavus ir išanalizavus penkis skirtingus nuteistųjų adaptacijos tipus matyti, kad didžiausia dalis nuteistųjų, sudarančių laviruojančių tipą, bando atitikti tiek nuteistųjų keliamus neformalius reikalavimus, tiek formalius, pagrįstus teisinės sistemos ir pataisos namų vidaus tvarkos principais. Kiek mažesnė dalis tyrime dalyvavusių kalinamųjų, priskirtų nematomos adaptacijos tipui, siekia kuo ramesnio bausmės atlikimo, nepažeisdami pataisos namų vidaus taisyklių, vengdami konfliktų ir artimo kontakto su kitais nuteistaisiais. Apie ketvirtadalį tyrime dalyvavusių nuteistųjų, priskirtų dominuojančios adaptacijos tipui, susitelkia į subkultūros taisykles, aukšto statuso ir galios pozicijų išlaikymą ir demonstravimą. Mažiausias grupės sudaro pavyzdingi ir neprisitaikę (atsiskyre). Pavyzdgingieji džiaugiasi savo pokyčiais ir nuveiktais darbais pataisos linkme, o neprisitaikę (atsiskyre) išgyvena sunkų adaptacijos laikotarpį, paženklinatą skausmingų potyrių, negebėjimo prisitaikyti ir bandymo atsiskirti.

4.2.3. Adaptacijos modeliai: įkalinimo aplinka, importuotieji veiksniai ir adaptacijos dinamika

Išskirti ir aptarti adaptacijos tipai šiame skyriuje analizuojami pasitelkiant skirtingus deprivacijos, importavimo ir situacinio modelių kriterijus, kurių svarbą padiktuoja atlikto tyrimo rezultatai. Remiantis įvairiais kriterijais bandoma išsiaiškinti, kurie veiksniai renkantis adaptacijos tipą gali tapti reikšmingi ir gali rodyti nuteistųjų prisitaikymą. Atliekant šių veiksnių analizę pirmiausia susitelkiama į pataisos namų aplinką, bandant atsakyti į klausimą, ar įkalinimo aplinkos specifiška, nuteistųjų požiūriu, svarbi jų adaptacijai. Antra, bandoma išsiaiškinti, kokie atsinešti (importuotieji) elementai, reikšmingi adaptacijos procese, išryškėja nuteistųjų naratyvuose. Taip pat diskutuojama, kokie aplinkybių ar situaciniai veiksniai gali inspiruoti nuteistųjų pokyčius ir paskatinti kasdienių adaptacijos taktikų kaitą.

Adaptaciją kalėjimo aplinkoje apimančiame deprivacijos modelyje (Sykes 1958; Goffman 1961) akcentuojama **įkalinimo įstaigos aplinkos įtaka nuteistųjų prisitaikymui**. Kaip rodo adaptacijos strategijų ir tipų analizė, Lietuvos pataisos namų aplinka kartu su jai būdinga subkultūra vaidina vieną iš pagrindinių vaidmenų nuteistiesiems pasirenkant ir koreguojant prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos būdus. Todėl šiame skyriuje kalėjimo aplinka analizuojama išsamiau, išskiriant tris pačių nuteistųjų akcentuotus reikšmingus kalėjimo aplinkos veiksnius: pataisos namų pobūdį, lokalinių sektorių specifišką ir nuteistųjų santykius su pareigūnais.

Tyrime dalyvavusių nuteistųjų pasakojimuose atsiskleidžia skirtingas įvairių pataisos namų vertinimas, nusakant savitus Lietuvos įkalinimo įstaigų bruožus. Visi treji tyrime dalyvavę pataisos namai buvo apibūdinami kiek skirtingai, akcentuojant tam tikrą pataisos namų, o kartu ir prisitaikymo prie tokios aplinkos, specifiką. Kiekviena iš įkalinimo įstaigų, nuteistųjų požiūriu, turi savo veidą, vardą ir bruožus.

Kalbėdami apie Pravieniškių pataisos namus, kuriuose bausmę atlieka pirmą kartą teisti asmenys ir kuriuose yra tekę kalėti beveik visiems tyrimo dalyviams, nuteistieji pabrėžia, jog Pravieniškėse labiau nei bet kuriuose kituose pataisos namuose svarbu laikytis subkultūros taisyklių, ten jos ir griežtesnės: *Pavyzdžiui, tai Pravieniškėse tai griežtesnės, o čia kažkaip atsipalaidavę* (nuteistasis Nr. 5 Alytaus pataisos namai). Todėl tam tikra pataisos namų specifika suponuoja ir skirtingą nuteistųjų prisitaikymą prie įkalinimo aplinkos. Didesnis skaičius Pravieniškių pataisos namuose kalinčių nuteistųjų, palyginti su kitais pataisos namais, akcentuoja subkultūros laikymosi ir gebėjimo *pastovėti už save* svarbą. Pravieniškių pataisos namuose taip pat yra mažiausiai nuteistųjų, kuriuos pagal adaptacijos tipą galima priskirti pavyzdgingiesiems. Tokių Pravieniškių pataisos namų išskirtinumą subkultūros atžvilgiu lemia keletas priežasčių. Kadangi pataisos namai skirti pirmą kartą teistiems asmenims, gavusieji ilgesnes bausmes vykdo griežtą kontrolę, kad vadinamieji *pervachodčikai, zelionkės* (pirmą kartą atliekantieji bausmę) perimtų, perprastų ir laikytųsi *paniatijų* – taip užtikrinamas neformalių taisyklių egzistavimas ir svarba. Pasak nuteistųjų, jaunesniems ir mažiau įkalinimo patirties turintiems nuteistiesiems subkultūros laikymasis atrodo kur kas patrauklesnis, o ne pirmus gyvenimo įkalinimo įstaigose metus skaičiuojantiems kaliniams labiau rūpi patogumas ir jų pačių gerovė nei bandymai pritaipyti ar dominuoti. Todėl kituose pataisos namuose, anksčiau vadintuose griežtojo režimo, subkultūros taisyklės tampa laisvesnės ir mažiau aktualios.

Pravieniškių pataisos namai neformaliai vadinami ir *komerciniu lageriu*, kuriame nuteistųjų finansinis potencialas – geresnio gyvenimo garantija. Šiuose pataisos namuose, nuteistųjų teigimu, daugelis net būtiniausių dalykų yra apmokestinama. Nuteistieji remontuoja ir gražina savo gyvenamąsias patalpas, todėl jaučiasi galį finansinio indėlio reikalauti iš naujai atvykusių nuteistųjų.

Galima sakyti taip, nu, ten ne tik už vietą, ten pasikeli, ten už remontus reikia susimokėti tris šimtus, reikia, karočia, atsiprašau už „karočia“, ir už sporto salę šimtą į metus mokėti, paskui dar vat sugalvoja visokių tokių mokesčių. <...>čia, sakau, kaip pirmuose, pirmam ir antram lokaliniam čia yra komercinis lagerinis, vadinasi, čia už viską turi mokėti.

(Nuteistasis Nr. 21, Pravieniškių pataisos namai)

Pravieniškųjų pataisos namams būdingi nuteistųjų santykiai vadinami komerciniais, jie grindžiami nuteistųjų finansinių galimybių matavimu ir išnaudojimu. Todėl nuteistųjų, galinčių padengti įvairiausias mokesčius, gyvenimas šiuose pataisos namuose tampa patogesnis, jaukesnis ir ramesnis.

Kalbėdami apie Alytaus pataisos namus, nuteistieji iškelia priklausomybės nuo narkotikų, narkotikų vartojimo ir iš to išplaukiančias problemas. Beveik visi nuteistieji, akcentavę narkotikų vartojimo įkalinimo įstaigose problemą, bausmę atliko Alytaus pataisos namuose:

Kaip čia pasakius... didžiausia čia problema – narkotikai. Va šitam pačiam lagery [pataisos namuose].

(Nuteistasis Nr. 19, Alytaus pataisos namai)

Dėl didžiulio vartojančiųjų narkotikus skaičiaus keičiasi nuteistųjų tarpusavio santykiai, vartojantieji ir nevartojantieji renkasi skirtingus prisitaikymo prie pataisos namų būdus. Vartojančiųjų išgyvenimas sutelktas į bandymus prasimanyti pinigų ar narkotikų. Alytaus pataisos namuose kalintys nuteistieji pažymi, kad konfliktai tarp nuteistųjų dažniausiai ir kyla dėl narkotikų ir įsiskolinimo už juos. Todėl nevartojantieji vengia kontakto, laikosi atokiau, būdami vartojančiųjų būryje jaučiasi nevisiškai saugūs:

Pavyzdžiui, ne paslaptis, čia, pavyzdžiui, naudojami narkotikai, nu, ir ten apsinarromanija, jų ten psichologijos nesuprasi. <...> Gali jam sakyti vienaip, o jis gali suprast kitaip. Nu, ir veiksmi ten jų tokie, nu, nesuprantami. O kada ten jų dešimt, dvidešimt krūvoj tokių, apsišniokštusių, kaip mes sakom, tai paskui, nu, būna visokių atvejų.

(Nuteistasis Nr. 2, Alytaus pataisos namai)

Opus narkotikų vartojimo Alytaus pataisos namuose klausimas turi įtakos prisitaikymui prie šių pataisos namų aplinkos – atsiranda riba tarp vartojančiųjų, kurie dėl narkotinių medžiagų poreikio, pačių nuteistųjų žodžiais tariant, yra *judesyje*, nuolatos kuria ar bando įgyvendinti planus, kaip gauti išteklių narkotinėms medžiagoms įsigyti, o kitoje barikadų pusėje atsiduria nuteistieji, kurių narkotinės medžiagos nedomina. Šie nuteistieji bando turėti kuo mažiau reikalų su vartojančiaisiais, nuo jų atsiriboti, vengti ir nepastebėti.

Vilniaus pataisos namų specifika grindžiama pareigūnų valdymu ir galia bei nuteistųjų nuolankumu: *kituose lageryuose yra dar kalinių žodis, mūsų žodis kažką dar reiškia, o čia jau yra pareigūnų žodis, čia yra pareigūnų lageris* (nuteistasis Nr. 55, Vilniaus pataisos namai). Tarp nuteistųjų egzistuoja nuostatos, jog Vilniaus pataisos namai skirti daugiausia tiems, kurie negali bausmės atlikti kituose pataisos namuose, nes juose turi priešų ir bijo susidorojimo. Taip pat tiems, kurie yra išdavę savo bendrininkus, yra linkę bendradarbiauti su pataisos įstaigų darbuotojais, skųsti: *bet čia, sakau, čia su galais tam lagery belen kiek pilna, čia visi sako,*

ožynas tas lageris (nuteistasis Nr. 58, Vilniaus pataisos namai). Vilniaus pataisos namų specifiką lemia ir tai, kad nuteistieji vengia konfliktuoti ar vartoti fizinį smurtą kitų nuteistųjų atžvilgiu, nes konflikto auka gali pasiskusti pareigūnams, o smurtaujantis nuteistasis gali būti skaudžiai nubaustas. Todėl Vilniaus pataisos namuose bausmę atliekančių nuteistųjų teigimu, konfliktų sprendimas vartojant fizinę jėgą šiuose pataisos namuose itin retas. Remiantis nuteistųjų liudijimais, galima daryti prielaidą, jog Vilniaus pataisos namai – bene vieninteliai, kuriuose nuteistųjų problemos neretai sprendžiamos su įstaigos darbuotojų žinia arba jiems dalyvaujant. Taigi Vilniaus pataisos namuose kalinių nuteistųjų prioritetu tampa konfliktinių situacijų su kitais nuteistaisiais vengimas, silpstančios nuteistųjų galios, o kartu – tvirto, svarbaus įstaigos darbuotojų vaidmens pripažinimas.

Tačiau savitumu pasižymi ne tik skirtingos įkalinimo įstaigos. Kaip minėta, pataisos namų gyvenamasis kompleksas skirstomas į lokalius sektorius, kuriais apribojamas nuteistųjų kontaktas ir tarpusavio santykiai. Todėl adaptacija priklauso ne tik nuo to, kuriuose pataisos namuose bausmė atliekama, bet ir į kokį lokalinį sektorių nuteistasis patenka:

Čia yra pas mumis keturi skirtingi lokaliniai sektoriai. Vienuose yra labai sunku paprastam žmogui, eiliniam, nebent jau iš laisvės kažkas užtaria, kažkoks mafijozas, kituose jau gan lengviau, paprasčiau.

(Nuteistasis Nr. 21, Pravieniškių pataisos namai)

<...> yra ten lokaliniai sektoriai, tokių žmonių, kurie nesilaiko ar savo įstatymus, savo įstatymų laikosi, savo subkultūros, bet gyvena tarp bachūrų, turi laikytis tų nerašytų įstatymų. Jeigu nesilaikysi, sėdėsi su tokiais, kur jau ir laisvėj tavęs negerbs niekas. Tarp nusikalstamo to gyvenimo.

(Nuteistasis Nr. 22, Pravieniškių pataisos namai)

Taigi pataisos namai dalijami į lokalius sektorius, atskiriant aukščiausio statuso nuteistuosius nuo žemesnio statuso, dirbančių ar dalyvaujančių reabilitacijos programose nuteistųjų. Lokalių sektorių atskyrimas sustiprinamas bandant apriboti skirtingų sektorių kontaktą, t. y. paskiriant atskirus kiemelius arba skirtingą bendrų patalpų (pavyzdžiui, stadiono ar parduotuvės) naudojimo laiką. Ryškiausia skirtis tarp lokalių sektorių brėžiama tada, kai kalbama apie aukščiausio statuso nuteistuosius, kurie į savo erdvę kitų nuteistųjų lengvai neįsileidžia. Tai pabrėžia ir Alytaus pataisos namuose kalintis nuteistasis (Nr. 8):

Jo, jie normalesni, Oze [lokalinio sektoriaus pavadinimas] iš tikrųjų yra daug, o paskui nepriima į tą Ozą, jeigu tavęs nešildo ar dar kažką, jeigu pažinčių kažkokių neturi.<...> jo, ten kaip ir nereikalingas, kam tu reikalingas, utele, tave išlaikyt, kam reikia, o čia pirma lokalke, visas brudas surinktas.

Lokalinių sektorių politika, pasak nuteistųjų, ypač naudinga įstaigos administracijai – ji naudojama kaip kontrolės priemonė. Už netinkamą elgesį nuteistieji gali būti perkeltami į kitą sektorių, į kurį kitų nuteistųjų gali būti ir nepriimami.

Administracijai tiesiog, mano nuomone, reikalinga, kad taip būtų, nes kiekvieną lakalinį gąsdina vis su kitu lakaliniu, pavyzdžiui, aš sėdžiu trečiam lakaliniam, mumis, jeigu vat ar mumis pagauna ten su telefonu, ar dar kai kažką mes ten blogo padarom, mumis gąsdina, kad eisit į antrą arba į pirmą. Automatiškai mes į pirmą, antrą negalim – mumis ten varo pas gaidžius, jeigu čia paniatkėm kalbant. Antrą lakalinį gąsdina su pirmu, jiem ten jau nieko gero, pirmą gąsdina su dvidešimt pirmu, o dvidešimt pirmos Olos [drausminė grupė] jau su niekuom nepagąsdinsi ir tiesiog galbūt administracijai reikalinga, kad taip būtų, kad kiekvieną savo kažkokią politiką vestų, ir tiesiog turi su kuom gąsdint.

(Nuteistasis Nr. 21, Pravieniškių pataisos namai)

Tam tikrą kontekstą įkalinimo įstaigose padeda kurti ne tik pareigūnų pasitelkiant lokalius sektorius taikoma kontrolė, bet ir apskritai pareigūnų ir nuteistųjų santykiai, pareigūnų požiūris į nuteistuosius. Nuteistųjų teigimu, jų elgesiui gali daryti įtaką pareigūnų požiūris ir bendravimo su nuteistaisiais pobūdis. Pagarbus pareigūnų elgesys skatina pagarbų nuteistųjų atsaką, o pareigūnų išsilavinimas, kompetencija ir gebėjimas bendrauti gali tapti pavyzdžiu. Nuteistieji išskiria skirtingus pareigūnų tipus, todėl natūralu, kad nepriimtinas pareigūnų elgesys susilaukia neigiamos reakcijos ir nuteistųjų pasipiktinimo:

Ta prasme, nu, kaip aš, iš tikrųjų čia tu pareigūnų, tai čia tie lenkai, tie rusai ir panašiai, nu, iš tikrųjų aš kai po Kauno... Nu, Kaune tardymo izoliatoriuj, nu, ten žmonės šiuolaikiški yra – ta prasme, ten prašau ten tą, tą, o čia tai tokių dalykų ne. „Pisk nachui, – pareigūnai kalba su tavim, – eik nachui, pydaras, ožy“. Nu, man tai nepatinka šitie pareigūnai, ne, nei kaip žmogus, nei kas, niekas. Čia toksai va vienas yra, ten irgi įtikėjęs vos ne, va čia va kaip tik pamainoj, va tikrai jisai toks nėra, jisai išskirtinis tarp tų visų, tai ir matosi, kad išskirtinis žmogus, toksai apsišvietęs, šviesus, o kiti tokie kaip juodi šernai. Ir jisai, sakau, va, prieini, pakalbi, pabendrauji, iš jo jokio keiksmazodžio neišgirsi, tikrai malonu kalbėt su juo. O tie kiti tai...

(Nuteistasis Nr. 44, Vilniaus pataisos namai)

Be abejonės, kuriant nuteistųjų ir pareigūnų santykį dalyvauja abi pusės. Dalis nuteistųjų pripažįsta, kad jų savigarba ir neformalios taisyklės neleidžia palaikyti santykių su pareigūnais, todėl priešiškas nusiteikimas pareigūnų atžvilgiu jiems savaime suprantamas, natūralus. Kur kas mažiau priešiškumo reiškiantys nuteistieji pažymi, kad pozityvus santykis didžia dalimi priklauso nuo pačių nuteistųjų, todėl mezgant ir palaikant santykius pastangų turi įdėti ir patys nuteistieji:

Kiekvieno žmogaus santykiai individualūs, mes kiekvienas patys sau kuriame santykius. Aš su jumis bendrauju taip, kaip dabar bendrauju, kitas galbūt kitaip bendrauja. Vienas

su pareigūnais kalba mandagiai, kitas siunčia jį kuo toliau, nu, tai jisai, jie atitinkamai ir bendrauja, nežinau – kaip susikuri, taip ir turi.

(Nuteistasis Nr. 28, Pravieniškių pataisos namai)

Kalbėdami apie nuteistųjų ir pareigūnų santykius, nuteistieji išvardija keletą pagrindinių savybių, kurių, jų teigimu, neretai pareigūnams pristinga, ir pažymi, kokio elgesio iš pareigūnų tikisi. Nuteistieji pabrėžia, kad jie itin dažnai jaučia nuvertinimą ar smerkiantį pareigūnų požiūrį, nuteistųjų žodžiais tariant, pareigūnai jų nelaiko žmonėmis. Toks nuvertinimas turi įtakos nuteistųjų savivertei, gali priversti patikėti, jog jie neverti supratimo ar atjautos. Vis dėlto nuteistieji prisipažįsta suprantantys, kad formuotis tokiai pareigūnų nuomonei padeda jų priešiškas, šurkštus elgesys. Taip pat nuteistieji norėtų, kad pareigūnai būtų labiau linkę ieškoti kompromisų, pabandytų įsigilinti ar išsiaiškinti tam tikras aplinkybes ar situacijas. Nuteistųjų teigimu, pareigūnai neturėtų jų *provokuoti*, tai yra patys įžiebtų konfliktų, kartais nereikšmingus nuteistųjų prasižengimus turėtų praleisti pro akis, siekdami didinti tarpusavio pasitikėjimą ir supratimą.

Taigi didžioji dalis tyrimo dalyvių teigia, jog pareigūnai tiesiog atlieka savo darbą ir už tai neturėtų būti smerkiami. Nuteistųjų manymu, pareigūnų yra įvairių – su vienais bendrauti malonu, o nepagarbus, šurkštus kitų elgesys sukelia neigiamas nuteistųjų reakcijas. Taip pat galima identifikuoti tam tikrus pareigūnų ir nuteistųjų santykių pokyčius, kuriuos pastebi patys nuteistieji. Jų teigimu, priešiškas nuteistųjų nusiteikimas pareigūnų atžvilgiu nebėra natūralus ar savaime suprantamas. Nuteistieji tampa atviresni, nuoširdesni, o pagarbus kontaktas su įstaigų darbuotojais nebėra smerktinas. Taigi viena iš sudedamųjų tam tikro pataisos namų konteksto dalių ir yra santykiai, kurie toje aplinkoje susiformuoja. Todėl nuteistųjų santykiai su pareigūnais, pareigūnų požiūris į nuteistuosius ir bendravimo specifika lemia nuteistųjų atsaką ir prisideda prie adaptacijos tipo pasirinkimo.

Vadinasi, galima konstatuoti pataisos namų ar lokalinių sektorių pobūdžio ir specifikos svarbą nuteistiesiems renkantis adaptacijos būdus ž. Nuteistieji priversti atsižvelgti tiek į tam tikrus įkalinimo įstaigų bruožus ir nusistovėjusias praktikas, tiek į įstaigos viduje egzistuojantį skirstymą į įvairius sektorius, kuriuose egzistuoja nevienodas neformalių nuteistųjų taisyklių interpretavimas ir vadovavimosi jomis laipsnis. Todėl nuteistieji yra priklausomi nuo aplinkos, į kurią jie paskiriami – ar tai būtų pataisos namai, lydimi neformalių nuteistųjų vertinimų, ar lokaliniai sektoriai, turintys nevienodą paskirtį ir statusą. Galiausiai nuteistųjų adaptaciją lemia nuteistųjų ir pareigūnų santykis, šiuo požiūriu pareigūnai, megzdami kontaktą su nuteistaisiais, gali koreguoti nuteistųjų elgesį ir atsaką.

Neabejotina, kad tiek prie adaptacijos būdo pasirinkimo, tiek prie jos dinamikos prisideda ne tik kalėjimo aplinka, bet ir įvairūs **nuteistųjų prieš įkalinimą įgyti, importuoti bruožai, taip pat – kaitūs situaciniai veiksniai**. Todėl toliau skyriuje atkreipiamas dėmesys į statinius ir dinامينius veiksnius, išryškėjančius tyrimo dalyvių naratyvuose. Atliekančiųjų laisvės atėmimo bausmę adaptacijos procesas šiame skyriuje analizuojamas retrospektyviai, nuteistųjų pasakojimuose bandant įžvelgti prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos būdų kaitą ir identifikuoti ją inspiruojančius elementus.

Autoriai, analizuojantys adaptaciją įkalinimo įstaigose, akcentuoja nuteistųjų importuotųjų bruožų svarbą, tačiau daugelis tyrimų patvirtina priklausomybės gaujoms (DeLisi ir kt. 2011; Tasca ir kt. 2010; Tewksbury ir kt. 2014), amžiaus (Lahm 2008; Lucioni ir kt. 2012; Steiner, Wooldredge 2009; Tewksbury ir kt. 2014), įkalinimo trukmės (Jiang, Fisher-Giorlando 2002; Steiner, Wooldredge 2009), priklausomybės nuo narkotinių medžiagų (Steiner, Wooldredge 2009; Lucioni ir kt. 2012) veiksnių įtaką prisitaikymui prie kalėjimo aplinkos. Šiame skyriuje aptariami per interviu išryškėję reikšmingi importuotieji veiksniai. Vienas iš tokių veiksnių, itin dažnai akcentuotas nuteistųjų, yra pažintys, draugai ar priklausomybė tai tikrai grupei. Jeigu nuteistasis turi pažįstamų įkalinimo įstaigoje arba draugų, kurie iš laisvės susisiečia su kaliniais ir paprašo, kad naujai atvykstantysis būtų deramai priimtas, jo gyvenimo įkalinimo įstaigoje scenarijus reikšmingai pasikeičia. Nuteistųjų žodžiais, kiti nuteistieji *pasitinka* naujai atvykusįjį:

Mane, mane pasitiko, nors man tikrai netrūko ten kažko, nes viską turėjau su savim atsivežęs, nereikėjo su ištiesta ranka prašyt. Mane kai pakėlė iš karantino, pirmas tas įspūdis išeinant, gyvenamaj patalpoj: nepamenu, didelė gyvenama patalpa ten, virš 20 žmonių, stovi stalas paruoštas, maisto paruošta, stovi arbatos užvirta, galų gale litras spirito padėtas. Va, pirmas mano buvo įspūdis: aš ateinu į gyvenamąją tą korpusą, antras aukštas, lipu, man reikia laiptais į antrą aukštą, iš manęs paima, net tašes užneša, užneša tašes, nors aš tikrai nebūčiau, kaip pasakyt, laisvėj būdamas nebūčiau patikėjęs, kad pataisos namuose taip žmonės gyvena, ateini, net pačiam nereikia tašių kažkur tai nešti.

(Nuteistasis Nr. 54, Vilniaus pataisos namai)

Jeigu tavęs nepasitinka, tu niekam nereikalingas, tiesiog padarė man ultimatumą – arba eini vergauti, čia mūsų kalba kalbant, arba eini į ožyną palei juos, nu, ta prasme, į kitą lokalinį sektorių. Nu, aišku, gavau malkų ir teko išeiti.

(Nuteistasis Nr. 21, Pravieniškių pataisos namai)

Pažintys tarp įkalintųjų užtikrina greitą pritaipimą ir įsiliejimą į nuteistųjų bendruomenę, nuteistajam nebereikia rūpintis ir nuo pat pirmos akimirkos kurti pritaipimo pataisos namuose scenarijų. O tų, kurie palaikymo neturi, laukia įvairūs išbandymai. Vadinas, pažintys garantuoja pirmųjų adaptacijos žingsnių tvirtumą, sumažina nerimą ir baimę pradinėje adaptacijos stadijoje.

Kaip jau minėta, koreguojant kalėjimo subkultūros taisykles svarbus vaidmuo tenka nuteistųjų finansiniams ištekliams. Disponavimas finansiniais ištekliais ne tik užtikrina komfortiškesnį gyvenimą pataisos namuose, bet ir gali tapti statuso, galios, autoriteto garantija. Izoliuotoje, nuolatinės deprivacijos paženklintoje kalėjimo erdvėje finansinis nuteistojo potencialas – viena iš jo vertės nustatymo priemonių, padedančių numatyti tolesnius elgesio su nuteistuoju scenarijus:

Tu gali būti pridavęs, pridaręs visokiausių nesąmonių, jeigu pas tave normalių pinigų yra, ta prasme, daug, tai atsistos trys normalūs bachūrai ir pasakys, nu, ne taip akivaizdžiai, kad kiek pas jį pinigų, bet išvartys ir aišku, dėl ko. Ir tu, daleiskim, būsi teisus iš savo pusės, bet tave padarys neteisiu ir tu neturėsi žodžio. Tai viskas čia – ir draugystės, viskas remiasi į pinigus. Jeigu tu nieko neturi, neturi rūkyt, neturi arbatos, neturi valgyt, tai tu esi viskas – tuščia vieta, niekam nereikalingas, jeigu tu turi viską, tada tu gali rinktis, kas tau reikalinga, o reikalingi tau norės visi būt, nes tu viską turi.

(Nuteistasis Nr. 45, Pravieniškųjų pataisos namai)

Neturintys finansinės paramos nuteistieji priversti ieškoti įvairaus uždarbio, pinigų prasimanymo būdų ar kitų nuteistųjų paramos, tai pažymi ir Alytaus pataisos namuose bausmę atliekantis nuteistasis (Nr. 9): *Jeigu tau mama atsiunčia, tai aš irgi noriu, kad ir man kažkokia dalis kristų nuo to, nes jeigu nekrenta, tai aš tada praktiškai basas vaikštau, nu, jeigu nekrenta.*

Neretai nuteistieji skolinasi vieni iš kitų, tačiau skolų grąžinimo klausimai tampa ir konfliktų priežastimi. Finansiniai ištekliai ypač aktualūs nuo narkotinių medžiagų priklausomiems nuteistiesiems. Priklausomybė, nuteistųjų nuomone, yra gyvenimą įkalinimo įstaigoje apsunkinanti aplinkybė. Tyrimo dalyvių požiūriu, narkotinių medžiagų vartojimas neatsiejamas nuo skolų, kartu – ir konfliktinių situacijų, nemalonumų, draudžiamo ir baudžiamo elgesio. Taigi pažintys tarp laisvės atėmimo bausmę atliekančių nuteistųjų, finansiniai ištekliai ir priklausomybė nuo narkotinių medžiagų – importuotieji veiksniai, skatinantys rinktis atitinkamus adaptacijos būdus.

Jau aptartų importuotųjų veiksnių sąrašą papildoma dar kelios nuteistųjų akcentuotos savybės, kurias tyrimo dalyviai siejo ne tik su adaptacijos taktikų pasirinkimu, bet ir su kaičiomis prisitaikymo praktikomis. Nuteistųjų požiūriu, adaptacinis elgesys priklauso nuo nuteistojo amžiaus, kuris reikšmingai veikia jų gyvenimą įkalinimo įstaigose ir prisitaikymo prie jos būdus. Jauną amžių nuteistieji sieja su impulsyviu ir neapgalvotu elgesiu, dažnai norint pasirodyti prieš kitus, o brandą laiką reikšmingu komponentu, lemiančiu pokyčius:

Aš pasikeičiau, aišku, kad pasikeičiau, aš tos jaunystės nelabai, kaip sakoma, jaunystėj koks buvau ir čionais, čionais aš tą vaikystę nuo aštuoniolikos metų, tą visą paauglystę tikrai aš nebuvau pats geriausias. Tikrai aš, mano visas mąstymas, elgesys pasikeitė nuo kokių dvidešimt keturių, dvidešimt penkių metų, rimčiau pradėjau į viską žiūrėt – kad tu nuobaudų nereikia rinktis, kad galima namo greičiau išeit, o prieš tai, tai man niekas

nerūpėjo, aš nieko nebijojau ir tie pareigūnai man buvo, kaip sakoma, dalanpački ir panašiai.

(Nuteistasis Nr. 26, Pravieniškių pataisos namai)

Tyrimo dalyviai pažymi, kad su amžiumi kinta vertybės, dažniausiai paaugliškas, maištaujantis, priešiškas, spontaniškas elgesys užleidžia vietą kur kas ramesniam, apmąstytam ar nuolankesniam.

Elgesio ir prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos pokyčius, nuteistųjų manymu, suponuoja ne tik nuteistųjų amžius, bet ir laikas, praleistas pataisos namuose. Nors trečdalis tyrimo dalyvių bausmę atlieka pirmą kartą, vidutinė jų kalėjime praleisto laiko (įskaičiuojant ir dabartinę bausmę) trukmė yra 5 metai ir 6 mėnesiai.²⁴ Ilga ir varginanti kalėjimo karjera, nuteistųjų teigimu, priverčia susimąstyti apie įkalinimo įstaigose negražinamai iššvaistytą laiką. Apie tai kalba ir Alytaus namuose kalintis nuteistasis (Nr. 6), įkalinimo įstaigoje praleidęs 9 metus:

<...> va dabar aš turiu stengtis, pas mane yra kažkokios mintys, kažką, nu, noris. Aišku, nesinori jau daugiau sėdėt, nes jau atsibosta. Nu, kaip atsibosta – pažiūri tu, tą gyvenimą pragyvenai ir nieko nepadarei, tavęs niekas neprisimins ir gėlių neatneš jeigu ant to kapo, nu, taip yra, gyvenam vienas gyvenimas, o mes jį pragyvenam, ypač čia, pažiūrėkit, tiek klaidų padaryt, nu, kaip klaidų, kažkas man, kažkam aš, tai aš atleidžiu jiems, tegul ir jie man atleidžia. Tai aš nežinau, kaip įvertint save: nu, pasikeičiau, biški kitaip pradėjau į gyvenimą žiūrėt, biški, kad jau ir tas – anksčiau galėdavai kažką pameluot, kažką ten ai, ne – dabar aš jaučiu, kad pasikeičiau, nes kitus metus, kiek Dievas davė pragyvent, aš nenorėčiau įkalinimo įstaigoje pragyvent ir po to ant senatvės išeit. Kol yra galimybės, reikia stengtis vis tiek.

(Nuteistasis Nr. 6, Alytaus pataisos namai)

Vadinasi, remiantis nuteistųjų liudijimais, galima daryti prielaidą, jog jaunas amžius, žymintis ir kriminalinės karjeros pradžią, skatina rinktis tam tikrus adaptacijos tipus, kuomet kalėjimo gyvenimas idealizuojamas, o įstaigos vidaus taisyklių laikymasis nėra prioritetas. Vyresnis amžius ir ilgesnis laikas, praleistas pataisos namuose, verčia nuteistuosius permąstyti adaptacijos būdus, orientuojantis į naudingesnę laiko leidimą įstaigoje ar siekiant iš jos išeiti kuo greičiau. Šiuo atveju derėtų pažymėti tam tikrą adaptacijos būdų kaitą ir kelti klausimus, kokie dinaminiai veiksniai paskatina nuteistuosius keisti adaptacijos taktikas. Prasminga pabrėžti, jog nuteistųjų adaptacijos taktikų ar tipų pasirinkimas nėra baigtinis procesas, nuteistieji gali dreifuoti nuo vieno tipo prie kito, priklausomai nuo aplinkybių, sąlygų ar tam tikrų reikšmingų pokyčių. Elgesio pataisos namuose kaitą identifikuoja ir patys nuteistieji: *Man neatrodo, aš tiksliai žinau, bet tai vienas dalykas, kurį aš dar žinau, kad aš nenorėčiau grįžti į toks, koks buvau kažkada* (nuteistasis Nr. 21, Pravieniškių pataisos namai). Nuteistųjų pokyčiai neretai

²⁴ Remiantis nuteistųjų bylų duomenimis.

inspiruojami tam tikrų svarbių įvykių, tokių kaip partnerės susiradimas, šeimos sukūrimas, vaikų gimimas, naujų artimų santykių formavimas ar atkūrimas. Šeima itin dažnai tampa kaitos ir pataisos varomąja jėga ir pakankamai motyvuojančia sąlyga keisti elgesį, permąstyti vertybes ir gyvenimo tikslus:

Informantas: *Dabar aš gyvenu tam, kad kuo greičiau išeičiau namo. Man visiškai neįdomu tai, kas vyksta čia. Manęs visiškai nežavi tas kalinio nusikaltėlio gyvenimas. Aš noriu namo, pas šeimą. Viskas.*

Tyrėja: O kažkada žavėjo?

Informantas: *Kažkada tai buvo nuotykis. Galbūt ne kaip nuotykis, o, nu, nežinau – taip buvo, ir viskas, net nesusimąstai.*

(Nuteistasis Nr. 28, Pravieniškųjų pataisos namai)

Lygiai taip, kaip teigiami pokyčiai nuteistąjį gali pastūmėti pataisos link, skaudūs įvykiai gali tapti agresyvaus, konfliktiško elgesio ar atsiskyrimo bei izoliacijos priežastimi. Pokyčių stimulu tampa ne tik reikšmingi gyvenimo įvykiai, bet ir žmonės. Informantų pasakojimuose galima apčiuopti tam tikrus momentus, kai į jų gyvenimą įžengė žmonės, padėję nuteistųjų asmenybės kaitos ir raidos pagrindus. Dažnai tai – pagalbą nuteistiesiems teikiantys asmenys: mokytojai, įvairių religinių ar nevyriausybinių organizacijų atstovai. Kitais atvejais lemiamas vaidmuo tenka nuteistųjų partnerėms, priverčiančioms patikėti kitokio gyvenimo galimybėmis ir projektuoti jį nauja linkme, taip pat pristabdančioms nusikalstamą veiklą.

Nuteistieji pažymi, kad tam tikros, kaitai palankios sąlygos yra būtinos. Pavyzdžiui, Alytaus pataisos namų nuteistasis (Nr. 12) pabrėžia, jog tinkama aplinką privaloma siekiant pokyčių.

Iš tikrųjų čia apie tuos sluoksnius aš kalbėjau, nes pirmą kartą, kai sėdėjau, tai ten gal kai nori išgyventi, tai turi taikytis prie minios. Vienas, kaip sakoma, ne karys. Nu, man dabar yra suteiktos tokios sąlygos, kad aš net nekreipiu į tą dalyką dėmesio ir gyvenu taip pat, kaip ir laisvėj gyvenau. Rūpinuosi savimi, ne tai, kad ten nuo kažko nuomonės priklausyti. Yra suteiktos tokios galimybės, kad galiu čia eiti, kurti, daryti, grįžti. Ir nesuku sau galvos.

Iš šio nuteistojo pasakojimo matyti, kad nuteistųjų gyvenimo būdas priklauso ne vien nuo nuteistojo noro, bet ir nuo tam tikrų aplinkybių. Nepalankios pokyčiams sąlygos kaitos procese iš nuteistųjų reikalauja kur kas daugiau pastangų ir ryžto. Taigi asmenybės kaitos procese svarbi tiek aplinka, tiek joje esantys žmonės.

Kaičios aplinkybės gali sukelti tam tikrą nuteistųjų atsaką, ypač tuomet, kai pokyčiai nuteistiesiems nėra aiškūs, kelia nerimą, bejėgiškumą. Kalinamieji jautriai reaguoja ne tik į lokalius ar asmeninius pokyčius, bet ir į teisinio diskurso – įstatymų – pasikeitimus. Tyrimo

dalyviai akcentavo naujojo Probacijos įstatymo²⁵, kuriuo apibrėžiamos lygtinio paleidimo sąlygos, pasekmes ir bandė aktualizuoti, kaip šis įstatymas paveiks jų kasdienį gyvenimą:

Kodėl neleidžiat namo, tipo, per probaciją? Nu, pas jį buvo nuobaudos septynios, penki paskatinimai, daleiskim, čia sak: „tau dėl nuobaudų“, sako: „gerai, yra žmonių, kurie neturi nei vienos nuobaudos, turi daug paskatinimų, dirbantys yra, gerai elgiasi, kodėl jūs jų neišleidžiat“, „jeigu gerai elgias, dirba, paskatinimų turi, tai nereikia, kad mes turim juos išleisti“. Tai kaip čia suprast? Tai kam mes visą tai darom? Kodėl mus taip? Kodėl mus apgaudinėja taip? Jie taip primelavo, kad čia viskas būtų gruzu ir visi nori, nepažeidintų nieko, nu, aš manau, čia apgaudinėja, čia dėl akių taip daro, man atrodo, Europos Sąjunga liepė – ir padarė tokį įstatymą, kad, tipo, jie matytų, kad yra toks įstatymas, o kad jis net neveikia, niekam neįdomu.

(Nuteistasis Nr. 40, Pravieniškių pataisos namai)

Iš šio pasakojimo matyti, kad nuteistieji nesupranta paties įstatymo ir padarytų pakeitimų, nesuvokia pokyčių tikslo ir prasmės, toks neapibrėžtumas juos gąsdina. Todėl jie jaučiasi apgaudinėjami, įstatymą laiko formaliu, praktiškai neįgyvendinamu. Nuteistuosius lydi frustracijos, nusivylimo, nerimo, bejėgiškumo, nepasitenkinimo jausmai, kurie ne tik demotyvuoja, bet ir gniuždo. Nusivylimo, pykčio ir kančios persmelktą būseną iliustruoja ir Pravieniškių pataisos namuose kalinčio nuteistojo (Nr. 44) patirtis:

Aš tikėjaisi pro šitą probaciją praeiti, liepos 12 praeiti, trečią kartą ant probacijos, galvojau, vsio, šimtą procentų eisiu, du kartus buvau prieš tai, dabar galvojau, kad jau viskas, dar didžiausias smūgis, baisiausia nusikaltėlį padarė ir aš kenčiu. Sakau, nenoriu kalbėt aš tų dalykų, bet kažkuriam tai pareigūnui atsirūgs kažkada.

Lygtinis paleidimas yra viena iš labiausiai nuteistuosius motyvuojančių sąlygų, suteikiančių viltį ir inspiruojančių gerą elgesį. Todėl lygtinis paleidimas yra svarbi paskata, galinti nulemti kalinamųjų prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos strategijų pasirinkimą, padėti susitaikyti ir lengviau išgyventi bausmės laikotarpį, o vilties išeiti anksčiau ir puoselėjamų siekių praradimas gali pastūmėti elgtis destruktvyviai. Taip pat nuteistieji jaučiasi nusivylę ir begaliai todėl, kad neįstengia ištrinti savo praeities. Jų manymu, pokyčiai ir geras elgesys yra menkaverčiai, palyginti su iškalbinga kriminaline karjera. Tai yra praeityje padaryti nusikaltimai ir ilga kalėjimo patirtis demotyvuoja nuteistuosius keistis, nes jie praranda tikėjimą, kad pokyčiai ir pastangos bus įvertinti:

Čia tą probacijos įstatymą irgi sugalvojo, pavadino probacijos įstatymu ir viskas, o niekas nepasikeitė – tas pats viskas ir liko, nieko nepaleidžia nei į laisvę, nieko, tai kam tada? Kad nesuteiktų vilties tokios durnos, parašytų tam pačiam įstatyme – jeigu dešimt kartų teistas, nedirbantis, nesimokantis, dažniausiai aš čia, sakiau, žmogus, jeigu jisai nori, pasikeis. Atvažiavo bausmės atlikt, dešimt kartų sėdėta, vienuoliktą kartą, jisai nori

²⁵ Lietuvos Respublikos probacijos įstatymas, įsigaliojęs 2012-07-01. Prieiga internetu: http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=415894&p_query=& tr2=2 [žiūrėta 2014-09-15].

pasikeisti, nu, tai jisai gali keistis, jis gali būti pačiam procese keitimosi, bet jis tų savo teistumų nepanaikins, bet ką jis darys, jis jų nepanaikins, o dešimtkart teistas. Tada žiūri lygtiniam paleidime pagal tą, kaip žmogus tuo metu elgiasi, tuo bausmės atlikimo metu, kaip jis elgiasi nuo pradžios iki galo, o ne tai kad praeitį žiūri, praeities tai niekas nepakeis, teisingai. Kokia jinai yra, tokia yra, nieko nepadarysi, žiūrėt reikia, kad ateitis būtų geresnė, man taip atrodo ir daugeliui čia taip atrodo.

(Nuteistasis Nr. 45, Pravieniškių pataisos namai)

Tyrimo dalyvių pasakojimuose atsispindi biurokratinės galios, apie kurią kalba Liebling (2004), Liebling ir Maruna (2005) ir Crewe (2011), raiška Lietuvos įkalinimo įstaigose. Galios, kuri yra nenuspėjama, neatpažįstama, sėjanti nesaugumą, nežinomybę ir įtampą. Lygtinis paleidimas tampa pagrindine nuteistųjų kontrolės ir manipuliavimo priemone. Tyrimas rodo, kad į su lygtiniu paleidimu susijusius klausimus nuteistieji reaguoja itin jautriai. Lygtinis paleidimas yra kalinamuosius motyvuojantis elementas, tačiau kartu gali akumuliuoti baimę, nežinomybę, skatinti tikėjimo praradimą, frustraciją ar net blogą elgesį. Todėl svarbu, kad Probacijos įstatymas nuteistiesiems būtų kuo aiškesnis, o patys nuteistieji būtų pakankamai informuoti, kad gebėtų suvokti jo įgyvendinimo prasmę. Įstatymas turėtų tapti pataisos, gero elgesio ir vilties varomąja jėga.

Apibendrinant importuotųjų ir dinaminių veiksnių svarbą matyti, kad adaptacijos procesas yra veikiamas tam tikrų amžiaus tarpsnių ir juos lemiančių perėjimų ar lūžio taškų. Pagrindiniais kaitos šaltiniais nuteistieji laiko reikšmingus gyvenimo įvykius ar įkvepiančius žmones, kurie gali sukelti lūžio momentą adaptacijos procese. O pokyčiai, kurie nuteistiesiems nėra aiškūs, juos baugina, sukelia nusivylimą ir pasipiktinimą. Todėl galima teigti, kad tam tikri išvardyti situaciniai veiksniai turi didžiulę reikšmę nuteistųjų prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos procese, kuris yra dinamiškas, nesibaigiantis ir atsinaujinantis.

4.3. Pradinės adaptacijos stadijos strategijos: savęs pateikimas ir vyriškojo fasado valdymas

4.3.1. Nuteistųjų sąveikos ir savęs pateikimas

Atsidūręs įkalinimo įstaigoje individas, siekdamas prisitaikyti prie situacijos, bando pažinti aplinką ir demonstruoti elgesį, kurio iš jo tikisi aplinka. Goffmano (2000) žodžiais, individas siekia atlikti tokį vaidmenį, kokio reikalauja apibrėžta situacijos, kurioje jis yra, definicija. Pirmasis sąveikos su kalėjimo aplinka momentas ypač reikšmingas ir gali nulemti tolesnę individo adaptacijos seką. Dar reikšmingesnis jis būna tuomet, kai bausmė atliekama pirmą kartą. Todėl daugelis nuteistųjų dar prieš atvykimą į įkalinimo įstaigą bando perprasti situaciją, kuriose jiems teks atsidurti, apibrėžtis. Kitaip tariant, pasiruošti susidūrimams su kitais nuteistaisiais ir išstudijuoti nerašytų nuteistųjų įstatymų pradmenis:

<...> biški paaiškino apie visą tą tokį gyvenimą kalėjimo, kaip nesuklyst, nes į tuos nuskriaustuosius, pavyzdžiui, labai lengva patekt. Ar ten prisidėsi nuo jų cigaretę, ar paimsi cigaretę iš jų, ar atsigeri kavos po jų, ar dar kažką, va tokių dalykų visokių pilna, ar cigaretę pakelsi tų nuskriaustųjų. Labai lengva, jeigu tokių dalykų nežinosi – pražūsi.

(Nuteistasis Nr. 39, Pravieniškių pataisos namai)

Informantas: *Aš jau nuvažiaavęs viską žinojau.*

Tyrėja: Iš kur?

Informantas: *Iš brolio, padielninko [bendrininko], nes jie pirma manęs jau buvo nuvažiaavę ir aš jau tuos nerašytus įstatymus kaip ir žinojau.*

Tyrėja: Tai ką jūs žinojot?

Informantas: *Kaip reikia elgtis, kad neprigautų, kaip daugmaž sakyt įėjus į kamerą.*

Tyrėja: Ir ką reikia sakyt įėjus į kamerą pas nepilnamečius?

Informantas: *Nieko, pradžioj nieko neturi sakyt, be jeigu pradės lipt ant galvos, tada jau galima pasakyt, nes kaip čia dabar yra vienas, kai pirmą kartą susitikom, kai aš atvažiauvau į kalėjimą, irgi norėjo pasirodyt gudras, kad visus įstatymus žino ir panašiai. Atsisėdom, dvidešimt minučių pakalbėjom ir tapau smatriaščiu [prižiūrinčiu] kameros. Aš pirmą dieną būdamas, kurie jau buvo atsėdėję po du, tris mėnesius, tokie negali būt smatriaščiais.*

(Nuteistasis Nr. 59, Vilniaus pataisos namai)

Nuteistųjų pasakojimai atskleidžia pora esminių dalykų: situacijos išmanymo svarbą ir aktyvų dalyvavimą apibrėžiant situaciją. Kaip pažymi Goffmanas (2000), situacija apibrėžiama susitariant, kieno pretenzijos kokiais klausimais bus laikinai gerbiamos. Nuteistojo, kalinčio Vilniaus pataisos namuose (Nr. 59), pirmojo pasirodymo kalėjimo aplinkoje patirtis taip pat byloja, kad individas ne tik kuria tokį vaidmenį, kurio reikalauja situacija, bet ir dalyvauja apibrėžiant situaciją – aiškinantis, kieno pretenzijos ir lūkesčiai bus laikomi galiojančiais. Nuteistieji pažymi, kad įsisavinus nerašytus nuteistųjų įstatymus kur kas lengviau atlikti juos atitinkantį vaidmenį.

Kalbėdamas apie individų tarpusavio sąveikas, kuriose dalyvauja daugiau nei vienas individas, Goffmanas vartoja komandos terminą. Komanda apibūdinama kaip grupė individų, kurie bendradarbiauja inscenizuodami tą patį pasirodymo numerį (Goffman 2000, 94–95). Naujo nuteistojo sutikimą visuomet lydi komandos pasirodymas, numeris, skirtas naujoko savęs pateikimui išbandyti ir kalėjimo subkultūros subtilybių išmanymui patikrinti. Išmanymas garantuoja pritaipimą ir įsiliejimą į grupę, neišmanymas baudžiamas. Nuteistųjų komandos ir naujo nuteistojo sąveiką iliustruoja Pravieniškių pataisos namuose bausmę atliekančio nuteistojo (Nr. 25) pateiktas pavyzdys:

Informantas: *Jo, ten susėda keli nuteistieji, katrie jau sėdi po kokius penkis, šešis metus, nu, ir pradeda klausinėt: kaip laisvėj gyvenai, kaip čia gyvensi ar padėsi va ten gyvent bachūram, padėsi kažką tai. Nu, ir tas pradeda ant žodžių prasimest ir viskas.*

Tyrėja: O kaip suprast – „prasimest ant žodžių“?

Informantas: *Paprasčiausiai pasako – padėsi bachūram gyvent, kitas sako, jo padėsiu, nu, ir tvarkoj, sako, va ten – skalbimo milteliai, ten – rūbai, va, eik, padėk. Ir viskas, ir nebesileidžia į kalbas, gal ten po metų, po dviejų nuspręš, kad viskas normaliai, pasakys, kad viskas – gali gyvent savo gyvenimą. <...> nu, aš čia atvažiuojant, ten draugai sėdėję man viską papasakojo, kas kaip yra, ir aš kažkaip atvažiuavau, nu, man buvo tas pokalbis, viską, ir ten kalėjau su tais nuteistais, katrie daugiau atsėdėję, nu, ir jie sako: viskas gerai gaudos sistemoj, gyvens tikrai.*

Apibrėždami situaciją individai vieni apie kitus siekia sukaupti kuo daugiau informacijos ar pasinaudoti jau turima (Goffman 2000). Informacijos apie nuteistuosius rinkimas ypač reikšmingas įkalinimo sąlygomis, kaip teigia patys nuteistieji, laiko įspūdžiui apie nuteistąjį susidaryti jie turi nedaug. Sprendimas dėl nuteistojo vaidmens turi būti priimamas greitai, pagal jį nuteistajam skiriama vieta hierarchinėje sistemoje. Todėl reikia skubiai įvertinti nuteistojo savęs pateikimo kokybę ir išsiaiškinti, ar jis turi įgaliojimus atlikti vaidmenį, kurį pateikia. Kalbant Goffmano terminais, ieškodami įgaliojimų patvirtinimų individai dažnai baksnoja į plyšius simboliniame atlikėjo šarve ir atkreipia dėmesį į tas pasirodymo savybes, kuriomis manipuluoti itin sudėtinga (Goffman 2000, 72–73). Vertinant pasirodymo tikrumą kalėjimo aplinkoje, „į plyšius baksnojama“ sukuriama sudėtingas, keliančias įtampą, kartais ir fizinių skausmą situacijas.

Šitas momentas, visi pereina per sunkius momentus ir tai yra kodėl? Todėl, kad nėra laiko ilgai stebėti žmogaus. Nu, nėra <...>. Tu turi spręsti, ką su juo daryti. Jis pakliūna į tam tikrą karantiną, reiškia, atėjęs čia jis pakliūna į tam tikrą karantiną, kur jis yra stebimas iš visų pusių ir žiūrima, kas yra, kaip yra. Žiūrima jo galvosena, žiūrima ir taip – kažkas tai užkabina pečiu, pažiūrima, kaip yra tas. Nu, nu, toks yra gyvenimas ir pakankamai per trumpą laiką, kadangi labai uždara bendruomenė ir labai mažoj teritorijoje, žmogus atsiskleidžia. Tada ir yra priimamas sprendimas, ką su juo daryt toliau.

(Nuteistasis Nr. 29, Pravieniškių pataisos namai)

Informantas: *Tai ten ir prirašymą daro.*

Tyrėja: Kas tai yra?

Informantas: *Ai, kai atvažiuoja, pridaužo ir viskas – nepriduos ten pareigūnams ar ne. Tai vienam žmogui taip kojas atidaužė, kad mėsos nuo kaulų atsoko.*

Tyrėja: Jus irgi mušė?

Informantas: *Nu, jo, bet man ne taip ir stipriai. Normaliai, bet ne taip stipriai.*

(Nuteistasis Nr. 20, Alytaus pataisos namai)

Taigi išbandymai reikalingi, kad nuteistasis nusimestų fasadinį rūbą arba šis rūbas būtų detalai apžiūrėtas. Individai, be abejonės, yra suinteresuoti pateikti save idealiu pavidalu, užmaskuodami nepageidaujamus vaidinime atributus ir pasitelkdami įvairius ekspresijos būdus (Goffman 2000). Pasirodyme ar sąveikaujant su kitas nuteistaisiais atitinkamam fasadui

pristatyti ekspresinės išraiškos yra būtinos. Šiomis išraiškomis gali būti demonstravimas, kad nuteistasis nebijo, geba apsiginti ir prireikus panaudoti agresiją:

Jeigu tu parodysi baimę, kad tu bijai, tai viskas, vsio, užlips ant galvos, tu turi būt kiauras. Tau sakys – va, šiandien tu sulūši. Tiesiai į akis atsakyti – gerai, bet grįšiu, tu sulūši. Tu turi būt be emocijų, tipo, kad čia kasdienybė, vsio.

(Nuteistasis Nr. 35, Pravieniškių pataisos namai)

Už savęs nieko neturėk, daleiskim, kviečia mane, jeigu turėsi kažką, tai bijai į sekciją užeit, gal jie kažkur tai, kažką tai, dėl kažko tais. Nu, ka, nu, ką, kas yr?! Tu, eee, pradėsi kažką buksuot. Ko tu nori?! Tu, eeee. Nes rimtai kažko prisidirbęs, bach bach ir gausi. <...> Čia, antruose pataisos namuose, buvau ten sustiprintas, čia griežtuose pirmą kartą, prieš laisvę, buvo konfliktas vienas, trise šoko, aš sakau – aš vienas jus sudaužysiu, nes aš teisus esu.

(Nuteistasis Nr. 9, Alytaus pataisos namai)

Nuteistųjų pasakojimai rodo, kad fasadas, pateikiamas kitų nuteistųjų apžiūrai, turi būti sustiprintas agresyvumą ir gebėjimą atsikirsti demonstruojančiais atributais. Tačiau kalbėdami apie šiuos atributus nuteistieji akcentuoja, koks individas kalėjimo aplinkoje turi būti, bet ne koks jis yra iš tikrųjų. Todėl galima numanyti, kad viešai individo išreiškiamas vaidmuo nebūtinai sutampa su jo vidiniu pasauliu, fasadas gali būti dėvimas kaip tam tikra kaukė. Jewkes (2002, 2005), pasiskolindama Goffmano dramaturginės teorijos užkulisių ir scenos sąvokas, teigia, kad užkuliai susiję su vidiniu kalinčiojo pasauliu, o scena formuojasi sąveikaujant su kitais ir žymi pritarimą prie dominuojančios kultūros. Tyrime dalyvavę nuteistieji pažymi neatitikimą tarp užkulisių, jų vidinio pasaulio ir scenos, išorinio vaidmens. Nuteistieji pabrėžia, kaip svarbu derintis prie aplinkos paminti arba paslėpti tam tikras savo savybes ar įsitikinimus. Nuteistųjų teigimu, daugelis ganėtinai greitai pasiduoda grupės įtakai, įsilieja į ją, perima dominuojančius įsitikinimus arba paslepia savus, kad iš grupės neišsiskirtų. Bet, beveik nuolatos nešiodami fasadinę kaukę, praranda arba užmaskuoja dalelę savęs. Baimė būti nesuprastam, atstumtam ar sukelti kur kas skaudesnes pasekmes skatina nutylėti, nusileisti, pritari ar neprieštarauti. Kitokios nuomonės raiška galima tuomet, kai susilaukiama didesnės grupės pritarimo ar palaikymo:

Nu, ir viskas. Daugiausia žmonių, jie pritampa, o jeigu jų susibūrė daugiau biški, tada jie pradeda kažką savo regzt. Čia dauguma žmonių – gal 10 procentų, kurie turi savo nuomonę, o kiti pritampa. Kažkas bijo, čia papuola į kalėjimą, bijo gal porą dalykų – kad priekin kojom neišeitų arba neišeitų, turėdami kokius keturis metus, kad po penkiolikos, kad neišeitų.

(Nuteistasis Nr. 6, Alytaus pataisos namai)

Siekdamas prisitaikyti nuteistasis privalo pasirinkti jam priimtinausius būdus ir jais remdamasis transformuoti asmenybę. Dalis pripažįsta, kad patekus į įkalinimo įstaigą jų identitetas jiems tarsi nebeprisklaido, tampa viešas, atviras kitų teismui. Kalėjimas, kalinamųjų

požiūriu, yra vieta, kurioje kiekvienas žingsnis yra stebimas ir turi didžiulę reikšmę susidarant nuomonę apie kitus. Kalėjime ką nors nuslėpti ypač sunku, nes daugybė žmonių yra labai arti vienas kito ir dėl šio artumo informacija sklinda be galo greitai. Didžiulė nuteistųjų koncentracija ribotoje erdvėje, nuolatinis tarpusavio bendravimas, buitės generuoja pastabumą, žinių vienas apie kitą kaupimą ir jų sklaidą. Todėl sukurti užkulisų erdvę, kurioje individas galėtų atsiriboti, pasislėpti, pabūti vienas, tampa sudėtinga:

Čia visada visi viską mato, viską girdi. Nėra tokio individualumo tokio. Sakau, gali į lauką ten kur nors išeit pasivaikščiot su ausinėm, kad nieko negirdėtum.

(Nuteistasis Nr. 14, Alytaus pataisos namai)

Taigi nuteistieji kenčia stokodami individualios erdvės, saviraiškos, negalėdami būti savimi ir atskleisti savojo „aš“. Jie priversti ieškoti tokių būdų patenkinti poreikius, kurie nekeltų grėsmės fasadiniam įvaizdžiui.

Tyrėja: O kaip jums atrodo, dėl ko vyrai čia labiausiai kenčia?

Informantas: *Dėl to, kad negali išreikšti savo minčių, dėl to, kad negali pilnai, visavertiškai išreikšti save, dauguma nori eiti į bažnyčią pakalbėti su kunigu ar su dvasininku, su kalinių globos draugija pakalbėti, bet iš karto įsijungia tokie stereotipai – ką apie mane pagalvos, ką apie mane pasakys, nes netgi vienas vaikinukas toks buvo, jis dabar drausmės grupėje, jis prašė manęs kryžiuko, aš priėjau prie sesės Benediktos ir sakau: va, reikia žmogui katalikiško kryžiuko, jinai paprašė – bet atveskit mane jį. Jis sako: „Ne aš į vidų neisiu, pats tu žinai, ką apie mane pagalvos“, tas toks, tai aš susitariau, kad susitiksiu koridoriuje, aš jį privedžiau, kai jinai atėjo, ir jau ji pati pradėjo bendrauti. Ir, manau, dauguma žmonių negali perlipti per save, man atrodo, netgi būtų lengviau atlikti bausmę tiesiog niekur nevaikštant, keiktis toliau, spjaudyt koridoriais, aš tada būčiau savas toj terpėj <...>.*

Iš kalinamojo (Nr. 29), bausmę atliekančio Pravieniškių pataisos namuose, pasakojimo matyti, jog kitų nuteistųjų nuomonė vaidina lemiamą vaidmenį. Nuteistasis baiminasi sunaikinti priimtina reprezentacinį fasadą, parodyti kitokią, nei įprasta, pusę. Tokiu atveju nuteistiesiems kur kas svarbiau ne išreikšti save, bet patenkinti kitų lūkesčius, svarbu nesugriauti to, kuo juos laiko kiti. Baimė pasirodyti kitokiam užkerta kelią nuteistojo pokyčiams ir gali trukdyti jam taisytis. Šis pasakojimas taip pat liudija, kad kur kas sudėtingiau – ne pritapti, bet išdrįsti būti kitokiam. Vadinas, pritaipimas prie daugumos – lengviausias ir tiesiausias kelias į prisitaikymą. Tik nedidelė dalis pasirenka sudėtingesnę išgyvenimo įkalinimo įstaigoje formą, orientuotą į savo vidinį pasaulį. Ši forma, inspiruota noro pasikeisti ar tiesiog būti savimi, tampa pasipriešinimu nusistovėjusioms taisyklėms, esamų situacijų definicijų permąstymo ir perbraižymo pagrindu. Galima daryti prielaidą, jog nuteistųjų pokyčiai nepageidaujami dėl to, kad naujos, nepažįstamos situacijos kelia nežinomybės, neužtikrintumo, baimės jausmus, reikalaujamos naujų definicijų ir fasadų. Tokį kelią pasirinkę nuteistieji, viena vertus, kalba apie

nuteistųjų pasipriešinimą bei patirtus sunkumus, ypač ryškius pokyčių pradžioje kita vertus, akcentuoja vidinę tvirtybę ir ryžtą, kuri išsiugdo išsiskirdami iš kitų ir išsivadavę iš susikaustymo ir baimės.

Kita dalis nuteistųjų bando laviruoti, viena vertus, neišsiskirdami iš grupės, kita vertus, nenusižengdami savo įsitikinimams ir išsaugodami dalį savęs. Laviruodami jie taiko įvairius savojo „aš“ maskavimo ir išsaugojimo būdus. Kaip minėta, kai kurie savo įsitikinimus ir poreikius patenkina slapčia, pasinaudodami kitų nuteistųjų pagalba ir taip bandydami sumažinti įvaizdžio griūties riziką. Kiti vengia priešintis ir prieštarauti, kad nesusilauktų kitų nuteistųjų nemalonės, tačiau vis dėlto atsisako elgtis taip, kaip elgiasi kiti. Šie nuteistieji stengiasi nematyti, negirdėti, nesikišti, savo nuomonės nereiškia garsiai, neprieštarauja ir nerodo nepasitenkinimo:

<...> aš neskaitau jų gaidžiais ten, kur va, nukėlė administracija, jie, aišku, kiti, laiko, bet automatiškai, kai tu stovi kažkur avinų toj bandoj, vadinamoj, tu turi pritart tai nuomonei, nes jeigu tu nepritarsi tai nuomonei, tu pats, vadinas, toks, nu, stovi, nu, maždaug, nieko nesakai, aš jų nestumdu, nemušu, nespardau.

(Nuteistasis Nr. 35, Pravieniškių pataisos namai)

Nuteistieji akcentuoja, kad bendravimas akis į akį ir bendravimas grupėje, komandoje gali skirtis, nes dauguma grupėje perima dominuojantį diskursą ir jam pritaria. Kalinamųjų žodžiais tariant, būdami grupėje jie dėvi kaukes:

Informantas: *Nu, kaukė, jo – kaukė. Oi, čia daug su tom kaukėm vaikšto. Daug čia kaukių užsidėjusių, vajej vajej.*

Tyrėja: Tiesiog nori pritapti?

Informantas: *Pritapt, kad galbūt, kad neliestų tavęs gal, kažką kad nepaskalytų, čia reik kiekvienam savo tokią susikurt, savo tokią... langus atsidaryt savo ir viskas.*

(Nuteistasis Nr. 10, Alytaus pataisos namai)

Tik būdami vieni ir bendraudami su tais, kuriais pasitiki, nuteistieji kur kas dažniau išreiškia savo poziciją, tampa atviresni, nusiima kaukes, užmiršta fasadines išraiškas. Todėl galima daryti prielaidą, kad kaukė, arba reprezentacinis fasadas, atlieka kelias pagrindines funkcijas. Pirmiausia ji padeda pritapti prie dominuojančios grupės, nuomonių, taisyklių, taip pat susikurti ir reprezentuoti tokią laikyseną, kurios reikalauja ir tikisi kiti, ir taip užsitarauti kitų nuteistųjų paramą, pagarbą ar užtarimą. Antra, kauke nuteistieji apsaugo savo vidinį pasaulį nuo veriančio, vertinančio, teisiančio kitų žvilgsnio. Vidinį pasaulį, kuris įkalinimo sąlygomis tampa itin trapus, praranda imunitetą ir lengvai pasiduoda kitų įtakai. Tokiu atveju kaukė - būtinas apsauginis apvalkalas.

4.3.2. Vyriškojo fasado valdymas

Aptartas savęs pateikimas, kuris toks svarbus pirminėje adaptacijos stadijoje, glaudžiai susijęs su vyriškąja fasado dalimi. Išskirtinai vyriškoje kalėjimo erdvėje tinkamas vyriškumo įgyvendinimas – būtina prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos sąlyga. Vyriškumo konstravimas Lietuvos įkalinimo įstaigose dalyvauja reguliuojant hierarchinę sistemą ir skirstant statusus, neformalūs nuteistųjų įstatymai itin glaudžiai susiję su tam tikru vyriškumo apibrėžimu. Subkultūroje pateikiamos aiškios nuorodos, kaip įkalinimo įstaigoje turi elgtis tikras vyras, kitaip tariant, *bachūras*, o tiems, kurie neatitinka numatytų vyriškumo standartų, priskiriamas moteriškasis vaidmuo, lydimas moteriškais laikomų darbų, vaidmens ir tarnystės kitiems nuteistiesiems:

Tai čia svarbu ir parodyt tos agresijos daugiau negu, tarkim, laisvėj. Tai taip – jeigu mato, kad tu lėtas, kad tu nieko nekalbi, kad tu, žodžiu, pastumdėlis esi, tai tu toks ir būsi – nisi, padai, idi, nimišai [nešk, paduok, eik, nesimaišyk]. Tą taisyklę pritaikys ir tu paprasčiausiai dirbsi, viskas čia labai paprasta, tai jeigu tu negali būt vyru, tai tu būsi kokia namų šeimininke, daleiskim.

(Nuteistasis Nr. 9, Alytus pataisos namai)

Todėl vyriškumas ir jo įgyvendinimas tampa tarsi savaime suprantamu kalėjimo subkultūros elementu, naudojamu derybose dėl galios, statuso, autoriteto.

Analizuojant vyriškumo ir prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos sąsajas, pirmiausia derėtų išsiaiškinti, kokį elgesį nuteistieji laiko vyrišku. Atliekant tyrimą nuteistųjų buvo klausiama, kaip vyras turi elgtis pataisos namuose ir už jų ribų, kokias savybes kalinamieji priskiria vyriškoms ir kokias nevyriškoms, kaip sprendžia konfliktus su kitais vyrais ir kaip jaučiasi tokioje vyriškoje aplinkoje. Išskirta 17 vyriško elgesio kategorijų, jos pristatomos lentelėje.

5 lentelė. Vyriško elgesio būdai

Vyriškas elgesys (nuteistųjų skaičius)	Elgesį charakterizuojanti citata
1. Nebūti moteriškų manierų, nezyzti, neverkšlenti, nebūti gėjumi (29)	<i>Ten yra tų tokių, kaip sakant, nevyriškų, nu, nesvarbu, kas jis ten sėdi, nu, vienu žodžiu, gali ir užsisportavęs būt, ir pasidėjęs veidrodį pusę valandos, va, žiūrinėja antakius ten savo, dildę išsitraukia, nagus nusidildžiuoja. Tai man tai čia nevyriškas. Nesvarbu, kad jisai tenais užsisportavęs ir paskui pusę valandos jis čia verkia: „Kaip galėjau šitaip padaryt, kaip galėjau“. Nesvarbu, kad jis ten atrodo vyriškas, užsisportavęs, nu, išvaizda, daleiskim, raumeningas. Bet jei jis ten myža ant kiekvieno kampo...</i> (Nr. 2, Alytaus pataisos namai)
2. Pastovėti už save, nenusileisti (26)	<i>Nu, pastovėt už save, nenusileist, čia reikia nesileist, kad ant galvos užliptų, čia jeigu leisies, kad ant galvos užliptų, gali priverst rūbus skalbt, dar kažką.</i> (Nr. 25, Pravieniškųjų pataisos namai).

3. Būti tvirtam, stipriam psichologiškai, dvasiškai, turėti charakterį (25)	<i>Turi būt psichologiškai stiprus, sunku net pasakyti, nežinau, kaip čia išsireikšt.</i> (Nr. 56, Vilniaus pataisos namai).
4. Uždirbti pinigų, išlaikyti šeimą (24)	<i><...> nežinau, reikia kažkokių pinigų turėti, normaliai stovėti, ką viskas, nu, kad savo šeimą išlaikyti, daugiau nieko nereikia, tai va.</i> (Nr. 33, Pravieniškių pataisos namai)
5. Rūpintis savo išvaizda, prisiziūrėti, būti tvarkingam (18)	<i><...> tvarkings, prisiziūr drabužius, dar kažką, ten prausiasi, kitam duod patarimą, kad nusipraustų ar dar kažką, nes gal kojines smird ar dar kažkas, niekada neuždės suplyšusių kojinių ar ten kažko, jeigu neturės – nueis, susiras ar dar kažką, yra tie, kur, vadinami, pochuistai – ai, suplyšęs, kelnės paplyšusios, vienodai, jis nevyrišks, jisai net negali savęs apsižiūrėt <...>.</i> (Nr. 35, Pravieniškių pataisos namai)
6. Nevartoti narkotikų (17)	<i><...> jo, tipo, čia nieks neskaito žmogum ir, karoče, bachūrai nekaifuoja.</i> (Nr. 58, Vilniaus pataisos namai)
7. Būti protingam (13)	<i>Turi turėt smegeninę, kad čia išgyvent, nebūtinai tos jėgos turėt, nebūtinai tuos hantelius kilnot kiekvieną dieną, turi turėt galvą. Jeigu jos neturėsi, tai pražūsi čia, viskas.</i> (Nr. 39, Pravieniškių pataisos namai)
8. Būti atsakingam, atsakyti už savo žodžius veiksmus (12)	<i>Būti atsakingu, atsakingu už savo žodžius, veiksmus.</i> (Nr. 4, Alytaus pataisos namai)
9. Turėti savo nuomonę, žodį, pasakyti žodį. (12)	<i><...> tradiciškai tai aš galvoju, vat kuris vyras turėtų savo nuomonę, vo čia yra tvirtai, o nežiūrėtų pagal kitų, kaip yra nustatyta prieš kažkiek laiko ar kažkas kažką pasakė. Tu gimei vyras ir elgtis, kaip tau atrodo teisingai, aišku, reikia pasižiūrėt, kad nesieltum prie kitų ten juokingai, teisingai, bet turėk savo nuomonę tvirtai ir viskas.</i> (Nr. 43, Vilniaus pataisos namai)
10. Neskūsti (9)	<i>Mažiau skūstis, nes čionai labai šitas... Ne, nu, aišku, nevyriška, jeigu tu jauti, kad tu esi kaltas, aš jau nešneku, kad iš visų skūstis negražu, nors tuo atveju, kad jeigu tu esi kaltas, tai prisidirbai ir viskas, tai kam tu bėgi skūstis. Teisingai, tai tu nedaryk taip, daryk taip, kad neprisidirbti, kad nebūtų tų pykčių ir taip toliau.</i> (Nr. 45, Vilniaus pataisos namai)
11. Būti drąšiam, nebijoti (9)	<i>Kas iš tų raumenų, jeigu pas tave zuikio širdis yra.</i> (Nr. 9, Alytaus pataisos namai)
12. Kai reikia, pavartoti fizinę jėgą (9)	<i><...> gavai į akį – čia vyriškas dalykas, kaip sako, nezapadlo gaut į tą akį už ginčą.</i> (Nr. 57, Vilniaus pataisos namai)
13. Būti paprastam, būti savimi (8)	<i>Būk paprastas, būk sąžiningas su visais ir tave gerbs kaip vyrą, bet jeigu tu čia pradėsi kas tai aš rodytis, ne, ne, ne, tuo niekuo nepasieksi šičia. Išbūk, išlik paprastas žmogus, tai yra tas – geriausia vyriškumo įrodymas, kad tu esi žmogus.</i> (Nr. 1, Alytaus pataisos namai)
14. Būti žmogiškam (7)	<i><...> vienas žodis, aš galiu pasakyti, vyriškumas – žmogiškumas.</i> (Nr. 30, Pravieniškių pataisos namai)

15. Pasitikėti savimi (6)	<...> turi būt ramus visada, turi pasitikėt savim, visų pirmiausia, o kai žmogus pasitiki savo jėgomis, žino savo galimybes, tai jis ramus. (Nr. 48, Vilniaus pataisos namai)
16. Gerbti moterį (6)	Nu, tam tikrose situacijose, kaip su savo moterim elgiasi. Kad nemuštų, tai čia vyriška, manau, galima logiškai išspręst. (Nr.20, Alytaus pataisos namai)
17. Laikytis subkultūros (5)	<...> nežinau, kaip jums čia atsakyt. Nelįsti į jokias nesąmones, elgtis maždaug taip, kaip yra liepiama ar sakoma ar kaip taisyklės leidžia. (Nr. 40, Pravieniškių pataisos namai)

Daugelis tyrėjų, nagrinėjančių vyrų įkalinimo įstaigų specifika, akcentuoja hipervyriškumo, perdėto vyriškumo, Kuperso (2005) žodžiais tariant, „nesveiko (toksiško) vyriškumo“ vertybių dominavimą kalėjimo aplinkoje. Perdėtas vyriškumas įkalinimo įstaigose reiškiasi „kieto vyruko“ laikysena, kurią rezonuoja ir tyrime dalyvavusių nuteistųjų požiūris į vyrišką elgesį. Apibūdinami svarbiausius vyriško elgesio bruožus, nuteistieji dažniausiai pabrėžia, jog moteriškos savybės, verkšlenimas, homoseksualumą signalizuojantys bruožai prieštarauja „tikro vyro“ sampratai, todėl yra ypač nepageidaujami. Ne mažiau svarbus ir gebėjimas *pastovėti už save* bei nenusileisti, tvirtumas, psichologinė, dvasinė stiprybė. Kaip pažymi patys nuteistieji, kur kas svarbiau ne fizinė, bet psichologinė tvirtybė. Siekiant užsitarnauti kitų nuteistųjų pagarbą privaloma turėti savo nuomonę (bausmę atliekančių vyrų žodžiais, turėti savo žodį) ir ją išreikšti, taip pat atsakyti už veiksmus ir žodžius.

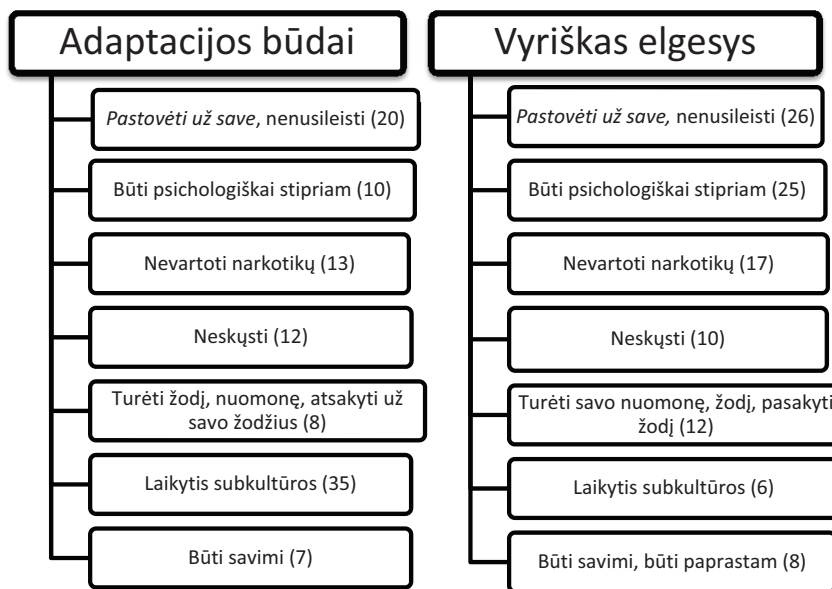
Kalbėdami apie nevyriškas savybes, nuteistieji joms priskyrė skundimąsi. Tačiau derėtų pabrėžti, kad skundimas apima ir bendradarbiavimą su pareigūnais, o neskundimas yra viena iš svarbių kalėjimo subkultūros taisyklių. Kai kurie nuteistieji nedaugžodžiaudami įvardija, jog tikras vyras turi laikytis subkultūros, jų pačių žodžiais, žinoti *paniatkes* ir būti normaliu *bachūru*. Dar keletas nuteistųjų įvardytų kategorijų, kurias derėtų priskirti vyrų kodeksą atitinkančiam elgesiui – drąsa, fizinės jėgos pavartojimas prireikus. Agresija, nuteistųjų požiūriu, kartais neišvengiama, kad nebūtų suabejota nuteistojo vyriškumu.

Nesirūpinimas savo išvaizda, higiena, tvarka taip pat laikomos nevyriškomis savybėmis. Beveik trečdalis tyrimo dalyvių pabrėžė, kad tie, kurie nesilaiko elementarių tvarkos ir higienos taisyklių, vyro vardo nenusipelno. Didėjantis vartojančiųjų narkotikus skaičius skatina nuteistuosius vis garsiau kalbėti apie narkotikų vartojimo pataisos namuose problemas. Vartojančio narkotikus nuteistojo paveikslas nesuderinamas su vyriškam elgesiui keliamais reikalavimais, nes vartojančiaisiais nebegalima pasitikėti, jie praranda kontrolę, nebesirūpina savimi, pamina vertybes ir įsitikinimus.

Vyriškam elgesiui nuteistieji priskiria ne tik tas savybes, kurios atspindi hipermaskulinistinę poziciją, bet ir tas, kurios galbūt kartais šiek tiek prieštarauja perdėtai vyriškai laikysenai arba ją papildo kiek kitokiais bruožais. Kalbėdami apie vyrišką elgesį pataisos namuose, nuteistieji pabrėžia, kad vyriškos savybės, lemiančios išgyvenimą kalėjimo aplinkoje – protas, rimtumas, susivaldymas, atsakingumas, pasitikėjimas savimi. Šias vyriškas savybes nuteistieji papildo paprastumo ir žmogiškumo poreikiu. Akcentuodami paprastumą, gerumą ir žmogiškumą, tyrimo dalyviai pažymi, kad reikšmingesnės ne hipervyriškos, bet žmogiškos savybės.

Jewkes (2005) pažymi, kad tinkamas vyriškumo įgyvendinimas prisideda prie adaptacijos kalėjimo aplinkoje. Adaptacijos taktikų ir vyriško elgesio palyginimas atskleidžia, kad nuteistieji tiek prisitaikydami prie kalėjimo aplinkos, tiek konstruodami vyriškumą naudoja tuos pačius elgesio modelius. Adaptacijos taktikas lyginant su vyriško elgesio taisyklėmis matyti, kad septynios jų persidengia ir pasikartoja (6 lentelė).

6 lentelė. Adaptacijos ir vyriško elgesio sąsajos

Besikartojantis šių taktikų motyvas, be abejonės, liudija jų svarbą ir leidžia manyti, kad jų laikymasis laiduoja sėkmingą prisitaikymą pataisos namuose. Iš apibrėžtų taktikų matyti, kad tiek adaptuojantis, tiek demonstruojant vyrišką elgesį svarbiausia sukurti tam tikrą hipermaskulinistinę projekciją, kurią sudaro gebėjimas apsiginti, nenusileisti, psichologinė tvirtybė, savo žodžio ir nuomonės turėjimas, skundimo smerkimas.

Kaip jau minėta, vyriškumas atlieka svarbų vaidmenį derybose dėl statuso ir galios, todėl vyriškojo fasado reprezentavimas ypač svarbu pradinės adaptacijos stadijoje, tik patekus į įkalinimo įstaigą. Vyriškasis fasadas lemia vietą nuteistųjų bendruomenėje, todėl nuteistiesiems svarbu jį pateikti taip, kad atitiktų vertinančiųjų lūkesčius. Vyriškumas yra esminis indikatorius, leidžiantis nuspręsti, kokią vietą nuteistasis gali užimti bendruomenėje, todėl jis kruopščiai ir detalai įvertinamas pradedant nuo fizinių vyriškumo išraiškų: *Nu, koks tu vyras, jeigu atro dai kaip mergaitė – duosi su viena ranka ir nugrius“* (nuteistasis Nr. 55, Vilniaus pataisos namai). Tačiau reikšmingas vyriškumo testavimo objektas – ne tik fiziniai fasado bruožai, bet ir vidinė tvirtybė. Tai pabrėžia Pravieniškių pataisos namuose kalintis nuteistasis (Nr. 29):

Stiprus viduj yra sena gera yra, vyras turi turēt kiaušinius ir viskas, nu, jeigu jis juos turi, viskas gerai, jeigu jis jų neturi, nu, tai reiškia – reiškia, jis neišgyvens. Mano akimis žiūrint, čia yra ekstremalios sąlygos – žmonės parodo savo savybes daug ryškiau, aiškiau ir paprasčiau ir šitoj vietoj pakliūna žmogus į nelabai draugišką atmosferą, kaip jinai bebūtų, ir jis tada atsiskleidžia. Vieni atsiskleidžia į vieną pusę, kiti atsiskleidžia į kitą pusę, bet čia esmė, nežinau, savybes, vat, ta prasme, žmogus turi turėti ir viduje kažkokį strypą. Jeigu jis turi tą strypą, tada viskas bus gerai, jeigu jis jo neturi, jis ištiš, nu, ir kisielius yra kisielius, vat ir viskas.

Taigi vyriškumo išbandymai – dažnas kovos dėl vietos ir galios būdas, susijęs su fizinio smurto vartojimu. Vyriškumo išbandymų intensyvumas priklauso nuo laiko, praleisto įkalinimo įstaigoje. Bausmę atliekant pirmąkart ir jos pradžioje tokių išbandymų susilaukiama dažniausiai.

Buvo tokių daug, buvo ir man tokių, buvau ir į ligoninę išvežtas, aš vienas – jie keturiose, žinot, atsilaikyt labai yra sunku, bet svarbiausia yra nepasiduot, tai yra pagrindas, jeigu tu pirmą sroką [bausmę] atsilaikysi, pirmus pusę metų atsilaikysi, paskui jau prie tavęs nieks nelenda, nes žino, kad duos tau, tu duosi du kartus atgal, gal ir tris, o gali būt taip, kad žmogui baigsis kantrybė, užtrumpins – gali atsidurt pas chirurgą ant stalo. Dar gerai, kad jis tave spės išgelbėt. O tokių atvejų daug, oi, daug būdavo.

(Nuteistasis Nr. 1, Alytaus pataisos namai)

Taigi tinkamas savęs pateikimas ir vyriškojo fasado reprezentavimas – reikšmingiausias per pradinę adaptacijos stadiją, pirmąjį susidūrimą su įkalinimo aplinka. Bausmės atlikimo pradžioje savęs ir vyriškojo fasado pateikimas kruopščiai vertinamas ir testuojamas. Vertinimas apima tiek įkalinimo situacijos ir neformalių kalėjimo gyvenimo taisyklių išmanymą, tiek vyriškojo fasado bruožų išbandymą ir patikrinimą. Pateikiamas fasadas nebūtinai sutampa su vidiniais nuteistojo įsitikinimais, tačiau vidinė, užkulisių tapatybė kruopščiai slepiama ir maskuojama. Vadinasi, tinkamas savęs pateikimas ir vyriškojo fasado reprezentavimas gali būti naudojamas kaip išmokta strategija, kuri, tinkamai pristatyta kitų nuteistųjų auditorijai, užtikrina įsiliejimą, vietą subkultūros hierarchinėje struktūroje ir nuteistųjų prtapimą prie kalėjimo gyvenimo.

4.4. Tyrimo rezultatų apibendrinimas

4.4.1. Kolektyvinis kalinimas, kalėjimo subkultūra ir kasdieniai adaptacijos būdai

Prisitaikymas prie kalėjimo aplinkos yra neatsiejamas nuo tam tikrai aplinkai būdingos socialinės struktūros ir bendruomeninio gyvenimo. Kalbėjimas apie adaptaciją įkalinimo sąlygomis neįmanomas be aplinkos, prie kurios siekiama prisitaikyti, pažinimo. Tokiu atveju tampa privalu diskutuoti apie nuteistųjų socialinį pasaulį, pagrįsta gyvenimo sąlygų, kasdienybės ir neformalių nuteistųjų tarpusavio santykių klausimais.

Prisitaikymas prie kalėjimo aplinkos neatsiejamas nuo lokalaus ir savito Lietuvos pataisos namų konteksto, kuriam būdinga kolektyvinio kalinimo forma. Kolektyvinis kalinimas apima architektūrinę bendrabutinio polioptikono tipo struktūrą, lemiančią nuolatinį nuteistųjų tarpusavio kontaktą. Kolektyvinio kalinimo sistemoje kasdienio gyvenimo struktūravimo funkcijos deleguojamos patiems nuteistiesiems. Didelė nuteistųjų koncentracija, menka kontrolė ir ribota įkalinimo įstaigų darbuotojų intervencija skatina nuteistųjų savireguliacinių mechanizmų kūrimąsi. Todėl vidinė tvarka palaikoma „polioptiniu“ principu, daugumai stebint daugumą (Piacentini, Slade 2015).

Atliktas tyrimas patvirtina, kad Lietuvos pataisos namų fizinė erdvė ir laisvės atėmimo baumės vykdymo principai veikia kaip kolektyvinio kalinimo palaikymo imperatyvai, suteikiantys nuteistiesiems dalinį suverenitetą. Nuteistųjų nepriklausomybę ir galią priimant kasdienes sprendimus, susijusius su gyvenamosios erdvės, vietos ir santykių klausimais, patvirtina ir tyrimo duomenys, iliustruojantys, kokiais būdais nuteistieji koreguoja formalius įstaigos administracijos sprendimus.

Kolektyvinio kalinimo forma sudaro puikias sąlygas tarpti neformaliems nuteistųjų įstatymams, todėl Lietuvos pataisos namuose įsitvirtina ir sėkmingai funkcionuoja kalėjimo subkultūra, nuteistųjų vadinama *paniatijom*. Remiantis atliktu tyrimu galima teigti, kad subkultūros, arba *paniatijų*, pagrindas yra hierarchinė sistema ir nuteistųjų skirstymas į kastas, nuteistųjų garbės kodeksas, apimantis reikalavimus nebendradarbiauti su pareigūnais, neišduoti bendrininkų ar nesizeminti, ir taisyklės, kuriomis reguliuojamas kasdienis gyvenimas, butis ir santykiai pataisos namuose. Lietuvos kalėjimų subkultūra – ganėtinai ryškus ir universalus reiškinys, apimantis visas Lietuvos įkalinimo įstaigas, priklausomai nuo įstaigos specifikos, gali egzistuoti tik nedideli subkultūrų skirtumai. Neformalių nuteistųjų taisyklių laikymasis – tai bandymas, neretai priverstinis ir neišvengiamas, rasti savo vietą tam tikroje bendruomenėje, perimti ir išmokti tai bendruomenei būdingus elgesio modelius. Atliktas tyrimas atskleidžia, kad kalėjimo subkultūra išlieka nuteistųjų kasdienio gyvenimo ir santykių pamatu, tačiau subkultūros fasadas perdažomas naujais atspalviais. Tai yra subkultūra modifikuojama, įgauna

naujų formų, tokių kaip nuteistųjų finansinių išteklių reikšmė hierarchinės sistemos valdyje. Disponavimo finansiniais ištekliais svarba, suteikiant galimybę juos demonstruoti, gali tapti ryškėjančios atskirties tarp nuteistųjų pagrindu.

Subkultūros reikšmę tyrime dalyvavę nuteistieji vertina dvejopai: vieni akcentuoja subkultūros poreikį, kiti džiaugiasi jos svarbos menkimu. Taigi, viena vertus, įkalinimo įstaigų be subkultūros vizija žada suteikti pasirinkimo laisvę ir išvaduoti iš griežto susiskirstymo; antra vertus, dėl tos pačios vizijos nuteistųjų socialiniam pasauliui kyla grėsmė likti be aiškios struktūros, kuriame kiekvienas savo vietos turės ieškoti naujais būdais.

Kad subkultūra Lietuvos pataisos namuose nepraranda svarbos, matyti ir analizuojant nuteistųjų adaptacijos būdus. Petkaus (2006) atliktame tyrime Lietuvos įkalinimo įstaigose bausmę atliekančių nuteistųjų buvo klausama, koks nuteistųjų elgesys gali garantuoti saugumą. Didžiausia dalis nuteistųjų (37,2 %) teigė, kad subkultūros taisyklių laikymasis, kiek mažiau (21 %) – kad fizinė jėga. Tyrimas, kuris yra šio darbo pagrindas, taip pat išryškina ir patvirtina subkultūros svarbą. Daugiau nei pusė tyrime dalyvavusių nuteistųjų pabrėžė, kad siekiant prisitaikyti prie kalėjimo aplinkos privalu laikytis subkultūros. Tyrime nuteistųjų kasdienius adaptacijos būdus galima suskirstyti į tokią adaptaciją, kuri yra susijusi su subkultūros taisyklėmis, ir į tokią, kuri daugiau orientuota į bendrąjį, su subkultūra tiesiogiai nesusijusį nuteistųjų elgesį. Subkultūros svarbą papildo pirmenybės teikimas tam tikroms elgesio savybėms – kaip *pastovėti už save*, neskųsti, būti psichologiškai stipriam, neskolinti ir nesiskolinti, turėti žodį, nuomonę ir atsakyti už savo žodžius, nemeluoti ir neapgauđinėti kitų nuteistųjų, dalintis, nepasitikėti ir neatvirauti. Kita vertus, daugiau negu pusė nuteistųjų akcentavo, kaip svarbu turėti užsiėmimą. Šis poreikis dažniausiai realizuojamas pasitelkiant darbą, sportą ar savišvietą. Nuteistiesiems būtinas ne tik užimtumas, bet ir socialinių ryšių ir aplinkos, kurioje saugu ir patogų gyventi, kūrimas. Įgyvendinant šį siekį privalu būti savo vietoje, niekur nesikišti, gyventi savo gyvenimą, būti savimi, taip pat pasirinkti grupę žmonių ir bendrauti, turėti draugų ar bendraminčių, vengti tų, kurių požiūris ar elgesys nėra priimtinas. Susitelkusiesiems į gyvenimą už kalėjimo ribų reikšmingiausi kasdienio prisitaikymo būdai yra santykių su šeima palaikymas ir lygtinio paleidimo siekis. Galiausiai, nuteistųjų manymu, ypač svarbu nevertoti narkotikų įkalinimo įstaigoje – narkotinių medžiagų vartojimas laikomas esminiu problemų ir konfliktų šaltiniu.

Apibendrinant galima teigti, kad nors, kaip pažymi patys tyrimo dalyviai, subkultūros svarba menksta, ji vis dar išlieka nuteistųjų tarpusavio santykių ir prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos pamatu. Svarbi subkultūros egzistavimo prielaida – kolektyvinio įkalinimo forma, sudaranti palankią terpę nuteistųjų savikontrolės ir valdymo mechanizmų funkcionavimui.

4.4.2. Adaptacijos tipai

Konceptualizuodami prisitaikymą prie kalėjimo aplinkos mokslininkai (Crewe 2007, Goffman 1961, Mertonas 1997) išskiria keletą pagrindinių adaptacijos tipų. Mertonas (1997), analizuodamas adaptaciją platesniame kontekste, individų nekonformistinių elgesį visuomenėje aiškino kultūros peršamų siekių ir institucionalizuotų priemonių, skirtų šiems tikslams pasiekti, nesutapimu. Goffmanas (1961) ir Crewe (2007) pritaikė ir adaptavo Mertono teoriją įkalinimo aplinkos tyrimams. Minėtų autorių išskirti adaptacijos tipai gali būti atpažįstami per tyrimą atsiskleidusiuose ir suformuluotuose adaptacijos tipuose. Pagal Mertono teoriją nuteistųjų pataisą laikant adaptacijos siekiamybe, o administracijos taisyklių laikymąsi – šio tikslo siekimo priemonėmis, per tyrimą suformuluotų ir mokslinėje literatūroje aptariamų tipų sąsajas galima atvaizduoti taip:

7 lentelė. Remiantis tyrimo duomenimis suformuluotų ir mokslinėje literatūroje aptariamų adaptacijos tipų sąsajos

Individualios adaptacijos tipai visuomenėje (Mertonas 1997)	Adaptacijos tipai įkalinimo įstaigoje (Goffman 1961, Crewe 2007)	Adaptacijos tipai Lietuvos pataisos namuose (suformuoti remiantis tyrimo duomenimis)
Konformizmas	Atsivertėliai, entuziastai	Pavyzdingi
Atsiskyrimas	Atsitraukiantieji, atsiskiriantieji	Neprisitaikę (atsiskykę)
Ritualizmas	Pragmatikai, stoikai	Nematomi
Maištas	Maištaujantieji, besipriešinantieji	Dominuojantys
Inovacija	Žaidėjai	Laviruojantys

Pirmoji minėtų autorių išskirta kategorija – konformizmas, pavyzdinis elgesys ar entuziazmas, tyrime gali būti siejama su pavyzdingų nuteistųjų prisitaikymo tipu. Pavyzdingųjų tipas pasižymi orientacija tiek į kultūrinius tikslus, tiek į institucionalizuotas priemones tikslams siekti. Šiam tipui priskiriami nuteistieji susitelkia tiek į pataisą, kurios siekia pavyzdingu elgesiu, tiek į jos siekimo priemones – administracijos taisykles. Nors pagal adaptacijos tipą nematomiems priskiriami nuteistieji taip pat orientuojasi į priemones – administracijos taisykles, konformistiniam tipui jų priskirti negalima, nes jie pirmenybę teikia priemonėms, o ne pataisos siekiui.

Antroji pagal adaptacijos tipą, kurį rodo, pasak Mertono (1997), kultūrinių tikslų ir institucinių šių tikslų siekimo priemonių atmetimas, grupė yra neprisitaikę (atsiskykę) nuteistieji. Autorių išskiriamas tipas iš esmės sutampa su išryškėjusiu per tyrimą. Tik itin nedidelė tyrime dalyvavusių nuteistųjų grupė pabrėžė, kad jiems sunku adaptuotis, bandydami tai padaryti

patiria sunkių momentų ir problemas neretai sprendžia atsiskirdami nuo kitų nuteistųjų. Neprisitaikėliai (atsiskyrėliai) nesijaučia nuteistųjų bendruomenės dalimi, lygiai taip pat jiems sunku užmegzti pozityvius santykius su pareigūnais. Todėl jie tarsi atmeta kultūrinius tikslus – prisitaikymo prie įkalinimo aplinkos ir pataisos siekį, ir nemato būdų, kaip šis siekis galėtų būti įgyvendinamas. Šią strategiją būtų galima laikyti tranzitine, nes ir kitus adaptacijos būdus pasirinkę nuteistieji prisipažįsta išgyvenę sunkių momentų, kai abejojo savo prisitaikymo sėkme ir galimybėmis. Galima manyti, kad situacijai kiek pasikeitus ir įveikę sunkumus nuteistieji gali pereiti prie kito adaptacijos tipo.

Trečioji, ritualizmo, strategija apima nublankusius kultūrinius tikslus ir perdėtą susitelkimą į institucines normas. Crewe (2007) taip pat išskiria kategorijas pragmatikų ir stoikų, besiorientuojančių į siekius atbūti ir prastumti laiką, pasyviai susitaikyti su įkalinimu, per daug neįsitraukti į nuteistųjų socialinį gyvenimą ir nesivelti į nereikalingus konfliktus. Šios kategorijos sąsajos su tyrime išryškėjusiu nematomų nuteistųjų adaptacijos tipu ganėtinaai ryškios. Nematomiesiems priskiriami nuteistieji siekia išlikti nepastebėti, sulaukti kuo mažiau kitų nuteistųjų dėmesio, bando kuo ramiau atbūti jiems skirtą bausmės laiką, nieko nematyti ir į nieką nesikišti. Šio tipo nuteistieji pirmenybę teikia pataisos namų, o ne nuteistųjų taisyklėms, todėl daugelio pagrindinė veikla yra darbas pataisos namuose, garantuojantis užimtumą. Taigi nematomieji daugiau susitelkia į priemones, tai yra jiems svarbiausia ramiai atbūti bausmės laiką, niekur nesivieliant ir nesikišant, laikytis vidaus tvarkos taisyklių ir nepatekti į darbuotojų nemalonę, tačiau jie nesiorientuoja į patį tikslą – pataisą.

Ketvirtas adaptacijos tipas, kuriam būdingas maištavimas, nepaklusnumas, nesitaikstymas, pasirenkamas tuomet, kai kultūriniai tikslai ir priemonės atmetami, laikomi neteisėtais ar nepriimtinais (Mertonas 1997). Pasak Goffmano (1961), šio tipo adaptacijos besilaikantis nuteistasis priešinasi institucijos nustatytai tvarkai. Nepaklusniais ir maištaujančiais galima laikyti dominuojančius nuteistuosius, nes jie nusiteikę priešišškai įkalinimo įstaigos taisyklių ir šių taisyklių palaikytojų atžvilgiu. Nors dominuojantieji kartais gali būti suinteresuoti palaikyti gerus santykius su darbuotojais, šis interesas grindžiamas naudos siekimu ir nuteistųjų negatyvių nuostatų nekeičia. Šių nuteistųjų elgesys reguliuojamas ir akumuliuojamas subkultūros, kuri reikalauja nepaklusti ir nesitaikstyti, vadovautis savomis, tai yra nuteistųjų, taisyklėmis, rūpintis statusu ir pagarba tarp nuteistųjų, bet ne tarp pareigūnų.

Galiausiai paskutinė kategorija – inovacija. Inovaciją Mertonas apibūdina dominuojančių nuteistųjų tikslų įgyvendinimu bet kokia kaina, pasitelkiant nepriimtinius ar draudžiamus būdus (Mertonas 1997, 72). Atliktame tyrime šis prisitaikymo būdas gali būti siejamas su prisitaikymu laviruojant. Crewe (2007) nuteistuosius, pasirenkančius šį adaptacijos tipą, vadina žaidėjais. Siekdami įgyvendinti savo tikslus, žaidėjai nepaiso apribojimų, todėl naudoja pačias įvairiausias

priemonės, dažniausiai manipuliacinės. Panašus elgesys būdingas tyrime dalyvavusiems laviruojančiojo tipo nuteistiesiems, kurie, siekdami užsitikrinti gerą vardą tiek tarp įstaigos darbuotojų, tiek tarp nuteistųjų, priversti laviruoti, todėl tampa neišvengiamas kontroversiškas elgesys ar nepriimtinių priemonių naudojimas susiklosčius tam tikroms situacijomis. Nors vienas iš prisitaikymo tikslų yra administracijos taisyklių laikymasis, geras elgesys ir gera pareigūnų nuomonė apie laviruojančiuosius, siekti šio tikslo priimtinomis priemonėmis šio tipo nuteistiesiems pavyksta ne visada, nes jie turi ir kitą tikslą – prisitaikyti prie neformalios nuteistųjų tvarkos.

Reziumuojant galima teigti, jog tyrimo rezultatai ir išskirti adaptacijos tipai, nors ir nėra visiškai tapatūs, atitinka mokslinėje literatūroje diskutuojamus prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos būdus. Mertono (1997) kultūrinių tikslų ir instituciskai priimtinių šių tikslų siekimo priemonių analizė yra funkcionalus įkalinimo studijų tyrimo įrankis. Įkalinimo įstaigų tyrimuose (Goffman 1961, Crewe 2007) sėkmingos adaptacijos ekvivalentu laikomas įkalinimo institucijų tvarkos ir reikalavimų laikymasis. Sėkmingas prisitaikymas daugiau siejamas su konformistiniu ir, įstaigos darbuotojų požiūriu, pavyzdingu nuteistųjų elgesiu. Tačiau Lietuvos įkalinimo įstaigų specifika grindžiama dviejų – nuteistųjų ir teisėsaugos – kultūrinių pasaulių, kupinų savų tikslų ir vertybių, dominavimu ir konkuravimu. Todėl adaptacijos tipų daryba neišvengiamai priklauso nuo abiejų pasaulių pažinimo, o sėkmingo prisitaikymo prie institucinės tvarkos sampratą papildo sėkminga adaptacija nuteistųjų socialiniame pasaulyje ir kasdieniame gyvenime. Taip pat nederėtų pamiršti, kad šie tipai nėra universalūs ar statiški, adaptacija turėtų būti analizuojama kaip dinamiškas procesas ar kaičių situacijų rezultatas.

4.4.3. Adaptacijos modeliai: įkalinimo aplinkos, importuotieji ir dinaminiai veiksniai

Analizuojant nuteistųjų prisitaikymą prie kalėjimo aplinkos naudotos deprivacijos, importavimo, situacinių veiksmų teorinės prieigos ir jų kombinacijos. Pagal deprivacijos modelį, įkalinimo įstaigos įgyvendinami psichologiniai suvaržymai yra itin skausmingi ir turi didžiulę įtaką nuteistųjų išgyvenimui kalėjimuose. Šie suvaržymai ir sunkumai, kuriuos Sykesas (1958) vadina įkalinimo skausmais (angl. *pains of imprisonment*), lemia kalėjimo socialinę organizaciją. Todėl atsaku į patiriamą deprivaciją ir frustraciją tampa kalėjimo subkultūros, arba kalinių kodo, formavimasis įkalinimo įstaigose. Goffmanas (1961) teigė, jog totalinės institucijos, pasitelkdamos pažeminimo, nuvertinimo mechanizmus, sistemiskai atlieka individo savojo „aš“ marinimo funkciją. Kaip ir Sykesas, jis pabrėžė, kad nuteistųjų atsakas į institucijos kėsiniąsi rekonstruoti jų asmenybę įgauna organizuotą struktūrinę išraišką kalinių kodo pavidalu. Šių deprivacijos modelio klasikų požiūriu, įkalinimo aplinka kartu su joje

susiformuojančiu nuteistųjų kodu, tam tikrais santykiais ir įstaigos taikomais reguliavimais ar apribojimais, veikia nuteistųjų adaptacinius apsisprendimus. Šiuolaikiniuose adaptacijos įkalinimo aplinkoje tyrimuose reikšmingais deprivacijos modelio, o kartu ir įkalinimo aplinkos kintamaisiais laikomos įkalinimo sąlygos, nuteistųjų ir darbuotojų santykiai (Rocheleau 2013a; Liebling 2004; Van der Laan, Eichelsheim 2013), užimtumas ir dalyvavimas įvairiose programose (Gover ir kt. 2000; Rocheleau 2013a; Steiner, Wooldredge 2009; Van der Laan, Eichelsheim 2013), teisingumo ir saugumo užtikrinimas (Gover ir kt. 2000; Liebling 2004; Rocheleau 2013a).

Atliekant tyrimą identifikuoti ir analizuoti trys reikšmingi deprivacijos modelio kintamieji: pataisos namų ir lokalinių sektorių pobūdis, nuteistųjų ir pareigūnų santykis. Tyrime dalyvavę nuteistieji pabrėžia, kad skirtingi pataisos namai pasižymi tam tikrais bruožais, nusakančiais įkalinimo įstaigos savitumą, kuris nuo pat pirmų bausmės atlikimo akimirų veikia nuteistųjų prisitaikymą. Taip pataisos namai nuteistųjų bendruomenėje tampa atpažįstami pagal tam tikras charakteristikas: tyrime Alytaus pataisos namai siejami su dideliu narkotikų vartojimo įstaigoje mastu, Pravieniškių – su komercializuotais tarpusavio santykiais ir subkultūros reikšme, Vilniaus – su pareigūnų valdymu ir dažnu nuteistųjų bendradarbiavimu su įstaigos darbuotojais. Todėl nuteistieji yra priversti atsižvelgti į tam tikrus įkalinimo įstaigų bruožus ir juose nusistovėjusias praktikas, kad sugebėtų prisitaikyti prie savito pataisos namų konteksto.

Lietuvos pataisos namų organizacinė struktūra pasižymi įstaigų skaidymu į lokalinius sektorius, skirtus nuteistiesiems diferencijuoti. Lokaliniai sektoriai – atskiri struktūriniai vienetai, kuriuose įkalinimo kasdienybė nėra vienoda. Lokaliniai sektoriai pasižymi ir skirtingu subkultūros taisyklių palaikymo laipsniu, pavyzdžiui, sektoriuose, skirtuose dirbantiems nuteistiesiems, subkultūra nėra reikšmingas kasdienybės reguliavimo elementas, o sektoriuose, kuriuose bausmę atlieka aukščiausios kastos nuteistieji, subkultūra – nuteistųjų santykių pagrindas. Būtent todėl nuteistojo paskyrimas į tam tikrą sektorių taip pat yra svarbus adaptacijos procese. Šiame procese nemenkas vaidmuo atitenka nuteistųjų ir pareigūnų santykiams. Tik nedidelė tyrime dalyvavusių nuteistųjų dalis išreiškė priešišką pareigūnams, daugelis teigė, jog pareigūnai tiesiog atlieka savo darbą ir už tai neturėtų būti smerkiami. Nuteistieji pabrėžė, jog priešiškas nuteistųjų nusiteikimas nebėra natūralus ar savaime suprantamas, todėl nuteistųjų ir pareigūnų bendravimas keičiasi. Taip pat nuteistieji išsakė nepasitenkinimą šiurkščiu, nepagarbiu ir nuteistuosius žeminančiu pareigūnų elgesiu. Nuteistųjų dėmesys santykiams su darbuotojais ir noras kurti pozityvius kontaktus leidžia kalbėti apie tam tikrus nuteistųjų ir pareigūnų santykių pokyčius, kuriuos pastebi ir patys nuteistieji. Pareigūnų elgesį ir požiūrį į nuteistuosius galima laikyti sėkmingos nuteistųjų adaptacijos ir pavyzdingo elgesio sudedamąja dalimi.

Kitaip nei deprivacijos, importavimo modelyje prisitaikymas prie kalėjimo aplinkos laikomas nulemtu importuotų, atsineštų bruožų ar patirčių. Irwino ir Cressey'aus (1962) teigimu, nuteistųjų elgesio tyrimas negali būti grindžiamas tik kalėjimo subkultūros analize, kai pati subkultūra nėra izoliuota ir susiformuojanti išimtinai įkalinimo sąlygomis. Zamble'as ir Porporino (1998) importavimo modelio kintamuosius siūlo skirstyti į kelias pagrindines grupes: bendrieji socialiniai veiksniai (rasė, amžius, lytis, išsilavinimas, darbo patirtis), kriminalinė karjera (teistumų skaičius, įkalinimo trukmė) ir kriminalinės nuostatos, individualios savybės ir pažiūros (socialinės, politinės, rasinės, religinės). Importavimo modelio kintamųjų analize grindžiamuose tyrimuose akcentuojama skirtingų veiksnių svarba. Steineris ir Wooldredge'as (2009), Tewksbury ir kt. (2014) pabrėžia amžiaus įtaką prisitaikymui prie kalėjimo aplinkos. Drury ir DeLisi (2011), Tasca ir kt. (2010), Tewksbury ir kt. (2014) akcentuoja priklausomybę gaujoms, Steineris ir Wooldredge'as (2009) – įkalinimo trukmę.

Analizuojant nuteistųjų naratyvus identifikuoti keli reikšmingi importuotieji veiksniai: pažintys ar draugai įkalinimo įstaigoje, nuteistųjų finansiniai ištekliai, amžius ir įkalinimo trukmė. Pažintys tarp atliekančiųjų bausmę, kurias galima sieti su priklausomybe gaujoms, įkalinimo įstaigose tiesiogiai veikia adaptacijos procesą. Nuo nuteistojo pažinčių rato priklauso, ar naujai atvykęs asmuo, nuteistųjų žodžiais tariant, bus *pasitinkamas*. *Pasitikimas* reiškia, kad nuteistajam nereikės laikyti įvairių bandomųjų testų, jam bus paruošta gyvenamoji vieta, garantuotas kitų nuteistųjų užtarimas ir pagalba. Kitaip tariant, nuteistasis *a priori* bus laikomas nuteistųjų bendruomenės dalimi ir gaus statusą, kurį laiduoja jo pažinčių ratas. Taigi priklausomybė tam tikrai grupei žmonių, kurie įkalinimo įstaigoje jau įsitvirtinę, užtikrina, kad naujai atvykusiam nuteistajam nereikės patirti pradinei adaptacijos stadijai būdingų išbandymų, testavimų ir vertinimų. Taip pat nuteistojo statusas gali būti nustatomas atsižvelgiant į jo finansinę padėtį arba įvertinant jo naudingumą. Finansiškai pajėgus nuteistasis gali būti labiau gerbiamas, o savo ištekliais besidalijantis kalnys taip pat dažniausiai bus priimamas ir laukiamas.

Amžiaus ir laiko, praleisto įkalinimo įstaigose, kriterijai leidžia apčiuopti tam tikrą adaptacijos dinamiką. Nuteistųjų požiūriu, jaunesnių ir mažiau laiko įkalinimo įstaigose praleidusių kalinių adaptacija skiriasi nuo vyresnių senbuvių. Jaunesni nuteistieji, tyrimo dalyvių teigimu, yra linkę idealizuoti kalėjimo gyvenimą, jų adaptacija dažnai pasižymi maištaujančiu, konfliktišku, priešišku ir impulsyviu elgesiu. Amžiaus tarpinių ir su jais susijusių norminių elgesio ar lyties konstravimo lūkečių svarbą pastebi ir kiti mokslininkai. Tirdamas teistų vyrų gyvenimo istorijas Carlssonas (2013) pastebi, jog su amžiumi siejami lūkesčiai veikia nuteistųjų elgesį bei gali inspiruoti nuteistųjų norą keistis ar atsisakyti nusikalstamo gyvenimo.

Didelė laiko, praleisto įkalinimo įstaigose, trukmė taip pat skatina nuteistuosius permąstyti prioritetus, įvertinti pataisos namuose nenaudingai prabėgusį ir iššvaistytą laiką. Šiuo atveju nuteistieji pradeda svarstyti naudingo laiko praleidimo ir pataisos įkalinimo įstaigoje galimybes.

Jiang ir Fisher-Giorlando (2002) deprivacijos ir importavimo modelius papildo situaciniu modeliu. Šios autorės atkreipia dėmesį ne tik į situacijos poveikį, bet ir į situacijos susiklostymo aplinkybes. Rocheleau (2013a) pritaria ir pabrėžia, kad įtakos prisitaikymui prie kalėjimo aplinkos gali turėti sukrečiantys įvykiai, gyvenimo lūžio taškai ar pasikeitusios sąlygos. Tai gali būti pokyčiai šeimos santykiuose, pavyzdžiui, skyrybos ar sveikatos problemos, pasikeitę nuteistųjų tarpusavio santykiai ar atmosfera. Tyrime dalyvavusių nuteistųjų pasakojimuose taip pat galima pamatyti tam tikrų pokyčių kasdieniame gyvenime svarbą. Atliekant tyrimą atsiskleidė trys esminiai nuteistųjų akcentuoti pokyčių komponentai: reikšmingi įvykiai, kaitą inspiravę žmonės ir pasikeitimams palankios sąlygos. Nuteistųjų pokyčiai neretai yra nulemti tokių svarbių įvykių kaip partnerės susiradimas, šeimos sukūrimas, vaikų gimimas, naujų santykių formavimas ar senų atkūrimas. Šeima itin dažnai tampa kaitos ir pataisos varomąja jėga, pakankamai motyvuojančia sąlyga keisti elgesį, permąstyti vertybes ir gyvenimo tikslus. Pataisos procese dalyvauja ne tik šeimos nariai, bet ir pagalbą nuteistiesiems teikiantys įvairių organizacijų atstovai, taip pat galintys suvaidinti lemiamą vaidmenį nuteistųjų asmenybių transformacijoje. Galiausiai pataisą nuteistieji sieja su pokyčiams palankia terpe, tad svarbiu elgesio modifikavimo motyvu tampa sąlygos, leidžiančios vyksti asmenybės kaitai ir ją stimuliuojančios.

Apibendrinant galima teigti, kad prie nuteistųjų adaptacijos prisideda tiek aplinkos, tiek importuotieji veiksniai, tačiau lygiai taip pat svarbu pabrėžti adaptacijos proceso dinamiškumą, nuolatinį atsinaujinimą. Tyrimo rezultatai leidžia daryti prielaidą, kad kaita gali būti siejama, viena vertus, su tam tikrais gyvenimo raidos tarpsniais, antra vertus, su dinaminiais veiksniais, lemiančiais tam tikrus gyvenimo lūžio taškus ar perėjimus.

4.4.4. Pradinė adaptacijos stadija: savęs pateikimas ir vyriškojo fasado valdymas

Nuteistųjų adaptacijos pradinėje stadijoje reikšmingas vaidmuo tenka pirmosioms nuteistųjų tarpusavio sąveikoms ir tinkamam savęs pateikimui jose. Savęs pateikimas darbe teorizuojamas pasitelkiant Goffmano (2000) dramaturginę teoriją ir joje naudojamus savęs pateikimo, situacijos definicijos ir jos išmanymo, fasado, komandos, scenos ir užkulisių konceptus.

Skirstymo į gyvenamąsias patalpas procese nuteistasis turi tinkamai save pateikti tiek pataisos namų darbuotojams, tiek kitiems nuteistiesiems, nes jis vertinamas sprendžiant, kur gyventi jam tinka labiausiai. Tačiau, kaip rodo tyrimas, nuteistieji labiau orientuojasi į sąveikos su kitais nuteistaisiais išmanymą ir pasiruošimą jai. Didžioji dalis tyrimo dalyvių prisipažino, kad prieš baumės atlikimą domėjosi nerašytais nuteistųjų įstatymais, Goffmano (2000) žodžiais tariant, situacijų, kuriose jiems teks atsidurti, definicijomis. Situacijų, tai yra nerašytų nuteistųjų įstatymų, išmanymas leidžia save pateikti taip, kaip to reikalauja aplinkybės ir tikisi kiti nuteistieji. Pradinėje adaptacijos stadijoje ypač svarbus pirmasis susidūrimas su kitais nuteistaisiais. Per šį susidūrimą atvykėlis pateikia save senbuviams, atliekantiems komandinį pasirodymą, apimančią naujai atvykusiojo apžiūrą, testavimą, patikrinimą. Atvykėlio užduotis per komandinį pasirodymą – tinkamas savęs pateikimas, kuriant iš anksto numatytą ir paruoštą fasadą, numanant, kad būtent tokio reikalauja pirmosios nuteistųjų sąveikos definicija. O senbuviai siekia patikrinti, ar atvykėlis išmano situacijos apibrėžimą ir turi įgaliojimus pateikti tokį fasadą. Naujai atvykęs nuteistasis suinteresuotas pateikti save idealiu pavidalu, o senbuviai – išvelgti „plyšius simboliniame atlikėjo šarve atkreipdami dėmesį į tas pasirodymo savybes, kuriomis manipuluoti itin sudėtinga“ (Goffman 2000, 72–73). Naujai atvykęs nuteistasis turi būti susipažinęs su neformaliais įstatymais, kad per senbuvų surengtą testavimą ir vertinimą demonstruotų situacijos išmanymą, lūkesčius atitinkantį fasadą ir įrodytų turįs teisę į pasirinktą savęs pateikimo formą. Tinkamai pateikdamas save, nuteistasis tampa aktyviu sąveikos dalyviu, ne tik dalyvaujantiu bendrame nuteistųjų pasirodyme, bet ir savo dalyvavimu galinčiu performuluoti situaciją, kuri nulems, kieno pretenzijos ir kokiais klausimais nuo šiol bus laikomos galiojančiomis.

Tam, kad pasirodymas būtų sėkmingas, nuteistiesiems svarbu naudoti tam tikrus ekspresijos būdus. Atliktas tyrimas patvirtina, kad vienas iš pagrindinių savęs pateikimo elementų yra vyriškosios fasado dalies valdymas. Didžioji dalis pradinės adaptacijos etape vykdomo testavimo susijusi su vyriškojo fasado atributais ir jų vertinimu. Anot tyrimo dalyvių, vyriškieji atributai turi būti sustiprinti hipervyriškumo, arba perdėto vyriškumo, demonstravimu. Perdėtas vyriškumas įkalinimo įstaigose reiškiasi „kieto vyruko“ laikysena, fizinės jėgos ir tvirtybės demonstravimu. Aprašant kalėjimo aplinkai būdingus vyro kodo ypatumus, pažymima, kad „tikras vyras“ negali parodyti silpnumo, reikšti emocijų, turi būti dominuojantis, nepriklausomas, nepažeidžiamas, pasitikintis savimi, nesiskundžiantis, gebantis apsiginti ir tyliai iškęsti skausmą (Cesaroni, Alvi 2010).

Atliktas tyrimas patvirtina hipervyriškos laikysenos svarbą. Apibūdindami svarbiausius vyriško elgesio bruožus, nuteistieji dažniausiai pabrėžia, jog moteriškos savybės, tokios kaip verkšlenimas, homoseksualumą signalizuojantys požymiai, prieštarauja „tikro vyro“ sampratai,

todėl yra ypač nepageidaujamos. Ne mažiau svarbūs vyriško elgesio atributai yra gebėjimas apsiginti, nenusileidimas, drąsa, tvirtybė, psichologinė stiprybė, nuomonės turėjimas ir jos raiška, atsakomybė už veiksmus ar žodžius, fizinės jėgos demonstravimas. Kalbėdami apie nevyriškas savybes, nuteistieji joms priskyrė skundimąsi, kuris yra viena iš svarbiausių svarbi kalėjimo subkultūros taisyklė. Kai kurie nuteistieji pažymi, jog tikras vyras turi laikytis subkultūros, jų pačių žodžiais, žinoti *paniatkes* arba būti normaliu *bachūru*. Nesirūpinimas savo išvaizda, higiena, tvarka ir narkotikų vartojimas taip pat laikomi nevyriškomis savybėmis. Vadinasi, tinkamas vyriškojo fasado pateikimas yra neatsiejamas nuo hipervyriškos laikysenos ekspresinės išraiškos ir jos atributų.

Vyriškumą įkalinimo įstaigose analizuojantys autoriai (Jewkes 2002; De Viggiani 2012), vartodami Goffmano dramaturginės teorijos užkulisių ir scenos sąvokas, teigia, kad hipervyriškos laikysenos reprezentavimas scenoje žymi panašumą, pritarimą prie dominuojančios kultūros, o užkulisiai yra susiję su vidiniu pasauliu ir nebūtinai atitinka scenoje pateikiamą vyriškąjį fasadą. Hipervyriška laikysena viena vertus naudojama kaip pritarimo priemonė, kita vertus kaip apvalkalas, kaukė ar šarvai, siekiant apsaugoti vidinę tapatybę, taip pat gali padėti sušvelninti įkalinimo skausmus ir užmaskuoti vienatvės, namų ilgesio, nerimo ar baimės jausmus (Comack 2008; Jewkes 2002).

Tyrimė dalyvavę nuteistieji prisipažįsta, kad pateiktas fasadas nebūtinai sutampa su jų vidiniais įsitikinimais. Vyriškam elgesiui nuteistieji priskiria ne tik tas savybes, kurios atspindi hipermaskulinistinę poziciją, bet ir tas, kurios kartais gali prieštarauti perdėtai vyriškai laikysenai arba ją papildyti kitais bruožais, pvz., gerumu, paprastumu ir žmogiškumu. Tačiau minėti bruožai gali būti siejami su vidine, užkulisių tapatybe, kuri dažnai kruopščiai slepiama ir maskuojama, kad nebūtų suabejota vaidinimo tikrumu. Todėl nuteistieji ieško būdų, kurie padėtų patenkinti poreikius, bet nekeltų grėsmės įvaizdžiui. Kasdieniu uždaviniu tampa bandymai laviruoti neišsiskiriant iš grupės, o kartu nenusižengiant savo įsitikinimams ir apsaugant savo vidinį pasaulį. Privačios erdvės trūkumas neretai ištrina ribą tarp scenos ir užkulisių, todėl nuteistieji priversti didesnę laiko dalį nešioti fasadinį rūbą ir tik retomis progomis gali pasislėpti užkulisiuose.

Vadinasi, galima teigti, kad reprezentacinis fasadas, kuriamas vyriškaisiais atributais, atlieka kelias pagrindines funkcijas. Pirmiausia jis padeda pritaipyti prie dominuojančios grupės nuomonių, taisyklių, gelbsti įgyvendinant ir reprezentuojant tokią laikyseną, kurios reikalauja ir tikisi kiti, taip pat užsitarnaujant kitų nuteistųjų paramą, pagarbą ar užtarimą. Antra, vyriškuoju fasadu nuteistieji apsaugo savo vidinį pasaulį, kuris įkalinimo sąlygomis tampa itin trapus, prarandantis imunitetą ir lengvai pasiduodantis kitų įtakai, nuo veriančio, vertinančio, teisiančio kitų žvilgsnio. Todėl vyriškasis fasadas gali būti naudojamas kaip išmokta strategija arba tam

tikra kaukė, nešiojama priklausomai nuo auditorijos ar situacijos. Tinkamai reprezentuotas vyriškasis fasadas užtikrina nuteistųjų pritaipimą prie kalėjimo gyvenimo, įsiliejimą, vietą subkultūroje ir hierarchinėje struktūroje. Taigi tinkamas vyriškojo fasado pateikimas kitiems – viena iš svarbiausių nuteistųjų adaptacijos strategijų, laiduojančių pritaipimą prie kalėjimo socialinio gyvenimo.

IŠVADOS

1. Nuteistų vyrų, atliekančių laisvės atėmimo bausmę, prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos tyrimas neatsiejamas nuo aplinkos prie kurios bandoma prisitaikyti pažinimo. Lietuvos, kaip ir kitų posovietinių šalių, įkalinimo įstaigų aplinkai būdinga kolektyvinio kalinimo forma, kai nuteistųjų kontaktas menkai ribojamas, o tvarkos palaikymo funkcijos deleguojamos patiems nuteistiesiems, sukuria palankią terpę neformaliems nuteistųjų įstatymams viešėti. Todėl kalėjimo subkultūra šiandieninėse Lietuvos įkalinimo įstaigose yra bausmę atliekančių vyrų kasdieninio gyvenimo ir santykių pamatas. Tačiau, kaip rodo tyrimas, subkultūros fasadas perdažomas naujais atspalviais, subkultūros svarba, kalinamųjų požiūriu, menksta, užleisdama vietą stratifikacijai, paremtai nuteistųjų finansiniu potencialu. Nehomogeniškas tyrimo dalyvių požiūris į subkultūrą suformuoja dvi apylygiai atstovaujamas stovyklas: devalvuojančius subkultūros naudą ar laikančius ją agresijos ir smurtinio elgesio stimulu ir manančius subkultūrą esant saugumo, tvarkos ir konsensuso garantu. Taigi, viena vertus, įkalinimo įstaigų be subkultūros vizija žada išvaduoti iš griežto hierarchinio, kastinio pasiskirstymo, legitimuojančio dominavimo ir pavaldumo santykius. Antra vertus, ta pati vizija grasina nuteistųjų socialinį pasaulį palikti be aiškios struktūros, kurioje kiekvienas privalės savo vietos ieškoti iš naujo. Panašiu principu pasiskirsto ir bausmę atliekančių nuteistųjų kasdienių prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos būdų prioritizavimas. Viena dalis adaptacijos būdų apima subkultūros diktuojamą elgesį, įtraukiantį į neformalų, bendruomeninį nuteistųjų pasaulį, o kita dalis yra orientuota į individualių, asmeninių poreikių patenkinimą, susitelkiant į naudingą, prasmingą bausmės laiko išnaudojimą.
2. Pasirinkdami skirtingus kasdienes adaptacijos būdus kalinamieji suformuluoja adaptacijos būdų tinklą, kuris tampa tam tikrų prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos tipų pagrindu. Tyrimo metu indukciniu būdu identifikuoti penki skirtingi adaptacijos tipai (laviruojantis, nematomas, dominuojantis, pavyzdingas ir neprisitaikantis/ atsiskyres). Išskirti tipai iš dalies atitinka ir diskutuojamus mokslinėje literatūroje, tačiau savitas Lietuvos įkalinimo įstaigų kontekstas yra paremtas dviejų, nuteistųjų ir teisėsaugos “kultūrinių” pasaulių, kupinų savų tikslų ir vertybių dominavimu ir konkuravimu, todėl adaptacijos tipų daryba neišvengiamai priklauso nuo abiejų pasaulių matymo ir pažinimo. Skaitlingiausio laviruojančiųjų tipo nuteistieji bando atitikti tiek nuteistųjų keliamus neformalius reikalavimus, tiek formalius, paremtus teisinės sistemos ir pataiso namų vidaus tvarkos principais. Kiek mažesnė dalis tyrime dalyvavusių kalinamųjų, pasirinkusių nematomą tipą, apribodami kontaktą su kitais nuteistaisiais, siekia kuo

ramesnio bausmės atlikimo, nepažeisdami pataisos namų vidaus tvarkos taisyklių ar vengdami probleminių ir konfliktinių situacijų. Dominuojančiam adaptacijos tipui, kurį sudaro apie ketvirtadalis tyrime dalyvavusių, priskirti nuteistieji susitelkia į subkultūros taisyklių išmanymą ir jų laikymąsi, aukšto statuso, galios pozicijų ir autoriteto demonstravimą. Mažiausias grupes sudaro pasirinkę pavyzdinę ir neprisitaikiusį/atsiskyrusį adaptacijos tipus. Neprisitaikę/atsiskyrę adaptuodamiesi patiria sunkumą, kuriuos sprendžia vengdami kontaktų su kitais nuteistaisiais, neretai ir su pareigūnais. O pavyzdinę nuteistieji, besilaikydami formalių taisyklių ir puoselėdami pozityvų santykių su pareigūnais, džiaugiasi ir didžiuojasi savo pokyčiais pataisos linkme.

3. Nuteistųjų, atliekančių laisvės atėmimo bausmę, adaptacijos tyrimai vystėsi deprivacijos ir importavimo modelių teorinėse perspektyvose, todėl ir disertacinis tyrimas taip pat vykdytas siekiant šių modelių adaptavimo, kartu atnaujinimo ir pritaikymo šiandieninėms įkalinimo įstaigų aktualijoms ir kasdienybei. Savitas Lietuvos įkalinimo įstaigų kontekstas paskatino remtis deprivacijos modeliu, įkalinimo aplinką, kartu su ją rezonuojančiu įkalinimo patirčių ir kasdienybės bagažu, laikant esminiu adaptacijos elementu. Atlikto tyrimo metu identifikuoti trys deprivacijos modelio veiksniai prisidedantys prie adaptacijos būdų ir tipų pasirinkimo: pataisos namų pobūdis, lokalinių sektorių tipas, nuteistųjų ir pareigūnų santykis. Tyrime dalyvavę nuteistieji pabrėžia, kad skirtingi pataisos namai pasižymi tam tikrais bruožais, nusakančiais įkalinimo įstaigos savitumą, kuris nuo pat pirmų bausmės atlikimo akimirkų veikia nuteistųjų prisitaikymą. Tokiu būdu pataisos namai nuteistųjų bendruomenėje tampa atpažįstami pagal tam tikras charakteristikas ir juose nusistovėjusias praktikas, kurių paisydami kalinamieji įsilieja į pataisos namų socialinį pasaulį. Lietuvos pataisos namų organizacinė struktūra pasižymi įstaigų skaidymu į lokalinius sektorius, kurie skirti diferencijuoti nuteistuosius. Lokaliniai sektoriai tampa atskirais struktūriniais vienetais, kuriuose įkalinimo kasdienybė nėra vienoda, todėl nuteistojo paskyrimas į tam tikrą sektorių taip pat dalyvauja adaptacijos procese. Šiame procese nemenkas vaidmuo atitenka nuteistųjų ir pareigūnų santykiams. Tyrimas rodo, jog nuteistųjų dėmesys santykiams su darbuotojais ir noras kurti pozityvius kontaktus leidžia kalbėti apie tam tikrus nuteistųjų ir pareigūnų santykių pokyčius. Nuteistieji pastebi, kad pareigūnų požiūris ir elgesys, neretai paskatina ir atitinkamą nuteistųjų elgesį. Šiuo požiūriu, pozityvų pareigūnų elgesį galima laikyti viena iš pavyzdingo nuteistųjų elgesio sudedamųjų dalių.
4. Skirtingai nei deprivacijos, importavimo modelis prisitaikymą prie kalėjimo aplinkos laiko nulemtu išorinių, „atsineštų“ bruožų ar patirčių. Tyrimo metu nuteistieji išskyrė keturis reikšmingus importuotus veiksnius: pažintys ar draugai įkalinimo įstaigoje,

nuteistojo finansinė padėtis, amžius ir įkalinimo trukmė. Pažintys įkalinimo įstaigose tarp bausmę atliekančiųjų ir finansinė nuteistojo padėtis tiesiogiai veikia adaptacijos procesą, nuo to priklauso kaip tik ką atvykusį nuteistąjį pasitiks kiti nuteistieji ir kaip greit atvykėlis taps bendruomenės dalimi. Amžiaus ir laiko praleisto įkalinimo įstaigose kriterijai leidžia apčiuopti tam tikrą adaptacijos dinamiką, nuteistųjų požiūriu, jaunesnių ir mažiau laiko praleidusių įkalinimo įstaigose adaptacija skirsis nuo vyresnių senbuvių, todėl galima kalbėti apie tam tikrus adaptacijos raidos etapus. Tyrimas atskleidžia, kad adaptacijos dinamiką sąlygoja situaciniai veiksniai, apimantys reikšmingus nuteistųjų gyvenimo pokyčius. Tyrimo metu išryškėjo trys esminiai nuteistųjų akcentuoti pokyčių komponentai: reikšmingi įvykiai, kaitą inspiravę žmonės ir pasikeitimams (ne)palankios sąlygos. Išvardinti komponentai gali tapti esminiais elgesio koregavimo ir pataisos motyvais.

5. Pradinė adaptacijos stadija yra neatsiejama nuo tinkamo savęs pateikimo ir vyriško fasado reprezentavimo strategijų. Pirmųjų sąveikų su kitais nuteistaisiais metu tikrinama ar naujai atvykęs išmano situacijos, kurioje jis atsidūrė, definicijas, todėl nuteistasis privalo būti susipažinęs su neformaliais įstatymais, kad per senbuvių surengtą testavimą ir vertinimą demonstruotų situacijos išmanymą, lūkesčius atitinkantį fasadą ir įrodytų turįs teisę į pasirinktą savęs pateikimo formą. Vienas reikšmingiausių lūkesčius atitinkančio fasado atributų yra hipervyriška laikysena. Vyriška fasado dalis taip pat vertinama įvairių vyriškų išbandymų metu. Tačiau pateiktas fasadas ir hipervyriška laikysena nebūtinai sutampa su vidiniais nuteistojo įsitikinimais, todėl vidinė, užkulisų tapatybė kruopščiai slepiama ir maskuojama. Vadinasi, viena vertus, tinkamas savęs pateikimas ir vyriško fasado reprezentavimas gali būti panaudojamas kaip išmokta strategija, kuri tinkamai pristatyta kitų nuteistųjų auditorijai, užtikrina įsiliejimą į bendruomeninį gyvenimą, vietą subkultūros hierarchinėje struktūroje ir prisitaikymą prie kalėjimo aplinkos. Kita vertus, viešas fasadas gali būti panaudojamas siekiant apsaugoti vidinį pasaulį, kuris įkalinimo sąlygomis tampa itin trapus, fasadinis „apvalkalas“ taip pat padeda užmaskuoti tas savybes ar jausmus, kurie neturėtų būti atskleisti įtariai stebinčiai ir vertinančiai auditorijai.
6. Remiantis atliktu tyrimu, galima teigti, kad neformalus nuteistųjų santykiai – kalėjimo subkultūra - išlieka nuteistųjų kasdieninio gyvenimo ir prisitaikymo prie kalėjimo aplinkos pamatu, formuojančiu savitą laisvės atėmimo bausmės vykdymo ir atlikimo Lietuvos įkalinimo įstaigose kontekstą. Kalėjimo subkultūros gyvybingumas yra palaikomas pačios fizinės Lietuvos pataisos namų erdvės ir joje veikiančios laisvės atėmimo bausmės vykdymo organizacinės struktūros. Šios struktūros kaita menkintų

subkultūros svarbą, kartu neformalių nuteistųjų kasdienio gyvenimo reguliacinių mechanizmų griūtis, galėtų tapti paskata kurti alternatyviomis formomis grįstus nuteistųjų santykius. Tačiau siekiant išvengti naujų disfunkcinių santykių kūrimo, derėtų susitelkti į palaipsniui vykdomą, mažiau priverstinę ar represinę struktūros kaitą.

Literatūros sąrašas

1. Abrams, L. S., Anderson-Nathe, B., Aguilar, J. 2008. "Constructing Masculinities in Juvenile Corrections". *Men and Masculinities* 11 (1): 22–41.
2. Applebaum, A. 2003. *GULAG. A History of the Soviet prison camp*. New York: Doubleday.
3. Bandyopadhyay, M. 2006. "Competing masculinities in a prison". *Men and Masculinities* 9: 186–203.
4. Bandzevičienė, R. 2009. *Penitencinė psichologija*. Vilnius: Mykolo Riomerio leidybos centras.
5. Beirne, P., Messerschmidt, J. W. 2011. *Criminology: a sociological approach*. Fifth edition. New York and Oxford: Oxford University Press.
6. Bentham, J. 1995. *The Panopticon Writings*. London and New York: Verso.
7. Bikelis, S., Sakalauskas, G. 2008. „Laisvės atėmimu iki gyvos galvos nuteistų asmenų lygtinis paleidimas: tarptautiniai standartai, užsienio šalių patirtis ir pasiūlymai Lietuvai“. *Teisės problemos* 4 (62): 23–66.
8. Bosworth, M., Carrabine, E. 2001. "Reassessing Resistance: Race, Gender and Sexuality in Prison". *Punishment Society* 3 (4): 501–515.
9. Bosworth, M., Sparks, R. 2000. "New directions in Prison Studies: some Introductory Comments". *Theoretical Criminology* 4 (3): 259–264.
10. Butler, J. 2004. *Undoing Gender*. New York and Oxfordshire: Routledge.
11. Butler, M. 2008. „What are you looking at? Prisoner Confrontations and the Search for Respect“. *The British Journal of Criminology: An International Review of Crime and Society* 48: 856–873.
12. Camp, S. D., Gaes, G. G., Langan, N. P., Saylor, W. G. 2003. "The influence of prisons on inmate misconduct: A multilevel investigation". *Justice Quarterly* 20 (3): 501–533.
13. Carlsson, C. 2013. "Masculinities, Persistence, and Desistance". *Criminology* 51 (3): 661–693.
14. Carrabine, E. 2000. "Discourse, Governmentality and Translation: Towards a Social Theory of Imprisonment". *Theoretical Criminology* 4 (3): 309–331.
15. Carrabine, E., Cox, P., Lee, M., Plummer, K., South, N. 2004. *Criminology. A Sociological Introduction*. Second Edition. London and New York: Routledge.
16. Cesaroni, C., Alvi, S. 2010. "Masculinity and Resistance in Adolescent Carceral Settings". *Canadian Journal of Criminology and Criminal Justice* June: 303–320.

17. Cesaroni, C., Peterson-Badali, M. 2010. "Understanding the Adjustment of Incarcerated Young Offenders: A Canadian Example". *Youth Justice* 10 (2): 107–125.
18. Christie, N. 1999. *Nusikaltimų kontrolė kaip pramonė. Į Gulagą – Vakary stiliumi*. Vilnius: Eugrimas.
19. Cillemer, D. 1940. *The Prison Community*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
20. Crewe, B. 2005. "Codes and Conventions: The Terms and Conditions of Contemporary Inmate Values". In *The Effects of Imprisonment*, eds. Liebling, A., Maruna, S., 177–209. New York and London: Routledge.
21. Crewe, B. 2007. "Sociology of imprisonment". In *Handbook on Prisons*, ed. Y. Jewkes, 123–152.
22. Crewe, B. 2009. *The Prisoner Society. Power, Adaptation, and Social Life in an English Prison*. Calderon Studies in Criminology. Oxford University Press.
23. Crewe, B. 2011. "Depth, Weight, Tightness: Revisiting the Pains of Imprisonment". *Punishment & Society* 13 (5): 509–529.
24. Crewe, B. 2012. "Prison Culture and the Prisoner Society". In *The Prisoner*, eds. Crewe, B., Bennett, J., 27–40. New York and London: Routledge.
25. Crewe, B. 2014a. "Not Looking Hard Enough: Masculinity, Emotion, and Prison Research". *Qualitative Inquiry* 20 (4): 392–403.
26. Crewe, B., Warr, J., Bennett, P., Smith, A. 2014b. "The Emotional Geography of Prison Life". *Theoretical Criminology* 18 (1) 56–74.
27. Cooke, D. J., Wozniak, E., Johnstone, L. 2008. "Casting Light On Prison Violence in Scotland: Evaluating the Impact of Situational Risk Factors". *Criminal Justice and Behavior* 35 (8): 1065–1078.
28. Collier, R., 1998. *Masculinities, Crime and Criminology. Men, Heterosexuality and the Criminalised Other*. London Thousand Oaks New Delhi: Sage Publications.
29. Comack, E. 2008. *Out There In Here. Masculinity, Violence and Prisoning*. Halifax & Winnipeg: Fernwood Publishing.
30. Connell, R. 2003. "Masculinities, Change, and Conflict in Global Society: Thinking about the Future of Men's Studies". *The Journal of Men's Studies* 11 (3): 249–266.
31. Connell, R. W. 2005 *Masculinities*. Los Angeles: University of California Press.
32. Connell, R., Messerschmidt, J. W. 2005. "Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept". *Gender & Society* 19: 829–859.
33. Council of Europe. 2006. Report to the Lithuanian Government on the visit to Lithuania carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT).

34. Council of Europe. 2009. Report to the Lithuanian Government on the visit to Lithuania carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment.
35. Council of Europe. 2014. Report to the Lithuanian Government on the visit to Lithuania carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment.
36. Curtis, A. 2014. "'You Have to Cut it off at the Knee': Dangerous Masculinity and Security inside a Men's Prison". *Men and Masculinities* 17 (2): 120–146.
37. Davies, P. 2011. "Doing Interviews in Prison". In *Doing Criminological Research*, Second Edition, eds. Davies, P., Francis, P., Jupp, V., 161–177. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC: Sage.
38. De Viggiani, N. 2012. "Trying to be Something You Are Not: Masculine Performances within a Prison Setting". *Men and Masculinities* 15 (3): 271–291.
39. DeLisi, M., Trulson, C. R., Marquart, J. W., Drury, A. J., Kosloski, A. E. 2011. "Inside the Prison Black Box: Toward a Life Course Importation Model of Inmate Behavior". *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 55(8): 1186–1207.
40. Denzin, N. K., Lincoln, Y. S. 1994. *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE Publications.
41. Dhami, M. K., Ayton, P., Lowenstein, G. 2007. Adaptation to Imprisonment: Indigenous or Imported?" *Criminal Justice and Behavior* 34 (8): 1085–1100.
42. Dobryninas, A., Sakalauskas, G. 2011. "Country survey: Criminology, Crime and Criminal Justice in Lithuania". *European Journal of Criminology* 8 (5): 421–434.
43. Drenkhahn, K. 2014. Research on Long-Term Imprisonment. In *Long-Term Imprisonment and Human Rights*, eds. Drenkhahn, K., Dudeck, M., Dunkel, F., 9–23. Oxon: Routledge.
44. Drury, A. J., DeLisi, M. 2011. "Gangkill: An Exploratory Empirical Assessment of Gang Membership, Homicide Offending, and Prison Misconduct". *Crime & Delinquency* 57 (1): 130–146.
45. Earl, R. 2011. "Boys' zone stories: Perspectives from a young men's prison". *Criminology & Criminal Justice* 11 (2): 129–143.
46. Evans, T., Wallace, P. 2008. "A Prison within a Prison?: The Masculinity Narratives of Male Prisoners". *Men and Masculinities* 10 (484): 484–507.
47. Faccio, E., Costa, N. "The presentation of self in everyday prison life". *Global Crime* 14(4): 386–403.
48. Foucault, M. 1998. *Disciplinuoti ir bausti: kalėjimo gimimas*. Vilnius: Baltos lankos.

49. French, S. A., Gendreau, P. 2006. "Reducing Prison Misconducts". *Criminal Justice and Behavior* 33 (2): 185–218.
50. Garland, D. 2001. *The Culture of Control. Crime and Social Order in Contemporary Society*. Oxford: Oxford University Press.
51. Gear, S. 2007. "Behind the Bars of Masculinity: Male Rape and Homophobia in and about South African Men's Prisons." *Sexualities* 10: 209–229.
52. Gibson, L. E., Hensley, C. 2013. "The Social Construction of Sexuality in Prison". *The Prison Journal* 93 (3): 355–370.
53. Gilligan, J. 2002. *Smurto prevencija*. Vilnius: Eugrimas.
54. Goffman, A. 1961. *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Penguin Books.
55. Goffman, E. 2000. Savęs pateikimas kasdieniniame gyvenime. Vilnius: Vaga.
56. Gover, A. R., Mackenzie, D. L., Armstrong, G. S. 2000. "Importation and Deprivation Explanations of Juveniles' Adjustment to Correctional Facilities". *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 44(4): 450–467.
57. Griffin, M. L., Hepburn J. R. 2013. "Inmate Misconduct and the Institutional Capacity for Control". *Criminal Justice and Behavior* 40 (3): 270–288.
58. Gouldner, A. W. 1970. "Other Symptoms of the Crisis: Goffman's Dramaturgy and Other New Theories." *The Coming Crisis of Western Sociology* 378 – 390.
59. Grušauskaitė, A. 2013. „Ilgai kalinių nuteistųjų trauminio patyrimo ir suicidinio elgesio sąsajos“. *Biologinė psichiatrija ir psichofarmakologija* 15 (1): 9–13.
60. Hearn, J., Pringle, K. 2006. *European Perspectives on Men and Masculinities National and Transnational Approaches*. New York: Palgrave Macmillan.
61. Hammersley, M. 2007. "The issue of quality in qualitative research". *International Journal of Research & Method in Education* 30 (3): 287–305.
62. Hensley, C., Wright, J., Tewksbury, R., Castle, T. 2003. "The Evolving Nature of Prison Argot and Sexual Hierarchies". *The Prison Journal* 83 (3): 289–300.
63. Hood-Williams, J. 2001. "Gender, Masculinities and Crime: From Structures to Psyches". *Theoretical Criminology* 5 (1): 37–60.
64. Hua-Fu, H. 2005. "The Patterns of Masculinity in Prison Sociology: a Case study in one Taiwanese Prison". *Critical Criminology* 13: 1–16.
65. Huebner, B. M. 2003. "Administrative determinants of inmate violence: A multilevel analysis". *Journal of Criminal Justice* 31: 107–117.
66. Irwin, J., Cressey, D.R. 1962. "Thieves, Convicts and the Inmate Culture". *Social Problems* 10 (2): 142–155.

67. Jacobs, J. B., 1977. *Stateville: The Penitentiary in Mass Society*. Chicago: University of Chicago Press.
68. Jefferson, T. 2002. "Subordinating hegemonic masculinity". *Theoretical Criminology* 6: 63–88.
69. Jiang, Sh., Fisher-Giorlando, M. 2002. "Inmate Misconduct: A Test of the Deprivation, Importation, and Situational Models". *The Prison Journal* 82 (3): 335–358.
70. Yin, R. K. 2003. *Case Study Research Design and Methods*. Third Edition. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
71. Young, J. 2007. *The Exclusive Society. Social Exclusion, Crime and Difference in Late Modernity*. Los Angeles, London, New Delhi & Singapore: Sage.
72. Jewkes, Y. 2002. *Captive Audience. Media, masculinity and power in prisons*. London and New York: Routledge.
73. Jewkes, Y. 2005. "Men behind bars: "Doing masculinity" as an adaptation to imprisonment". *Men and Masculinities* 8:44–63.
74. Jewkes, Y. 2012a. "Autoethnography and emotion as intellectual resources: Doing prison research differently". *Qualitative Inquiry* 18: 63–75
75. Jewkes, Y. 2012b. "Identity and adaptation in prison". In *The Prisoner* eds Crewe, B., Bennett, J., 40- 53. London and New York: Routledge.
76. Jurgelaitienė, G. 1999. „Pagrindinės recidyvinio nusikalstamumo prevencijos kryptys Lietuvoje“. *Jurisprudencija* 12 (4): 105–112.
77. Justickaja, S., Gavėnaitė, A. 2009. „Recidyvinis nusikalstamumas: tyrimo galimybės ir perspektyvos Lietuvoje“. *Teisės problemos* 3 (65): 5–56.
78. Karp, D. R. 2010. "Unlocking Men, Unmasking Masculinities: Doing Men's Work in Prison". *The Journal of Men's Studies* 18 (1): 63–83.
79. Kimmel, M. S. 1998. "Masculinity as Homophobia: Fear, Shame, and Silence in the Construction of Gender Identity". In *Women Culture and Society: A Reader*, eds. Balliet, B. J., MacDaniel, P. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
80. Kudirka, R. 2014. *Kalėjimo, kriminalinio ir narkomanų žargonų žodynas. 2-asis pataisytas ir papildytas leidimas*. Kitos knygos.
81. Kupers, T. A. 2005. "Toxic Masculinity as a Barrier to Mental Health Treatment in Prison". *Journal of Clinical Psychology* 61 (6): 713–724.
82. Lahm, K. F. 2008. "Inmate-On-Inmate Assault: A Multilevel Examination of Prison Violence". *Criminal Justice and Behavior* 35 (1): 120–137.
83. Liebling, A. 1999. "Doing Research in Prison: Breaking the Silence?" *Theoretical Criminology* 3 (2): 147–173.

84. Liebling, A. 2004. *Prisons and Their Moral Performance. A Study of Values, Quality, and Prison Life*. Oxford: Oxford University Press.
85. Liebling, A., Maruna, S. 2005. *The Effects of Imprisonment*. New York and London: Routledge.
86. Lincoln, Y. S., Guba, E. G. 1985. *Naturalistic Inquiry*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
87. Lucioni, K. A., Martínez-García, M., Andrés-Pueyo, A. 2012. “Risk Factors for Violent Behavior in Prison Inmates: A Cross-Cultural Contribution”. *Criminal Justice and Behavior* 39 (9): 1219–1239.
88. Mackevičius, T. 2011. „Lygtinio paleidimo iš pataisos įstaigų instituto įgyvendinimas“. *Socialinis darbas* 10 (1): 71–77.
89. Malinauskaitė, A., Uscila, R. 2010. „Iš laisvės atėmimo vietų grįžusių asmenų socialinės integracijos problema“. *Filosofija. Sociologija* 21 (4): 257–267.
90. Manning, P. 1991. “The Significance of Goffman's Changing Use of the Theatrical Metaphor”. *Sociological Theory* 9 (1): 70-86.
91. Mathiesen, T. 2006. *Prison on Trial*. Winchester: Walterside Press.
92. Matthews, R. 2009. *Doing Time An Introduction to the Sociology of Imprisonment*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
93. Mears, D. P., Stewart, E. A., Siennick, S. E., Simons, R. L. 2013. “The Code of the Street and Inmate Violence: Investigating the Salience of Importes Belief Systems”. *Criminology* 51 (3): 695–728.
94. Mertonas, R. 1997. „Socialinė struktūra ir anomija“. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*: 66–84.
95. Mesonienė, S. 2006. „Teisiniai lyginamieji lygtinio paleidimo iš pataisos įstaigų aspektai“. *Jurisprudencija* 5 (83): 73–81.
96. Mesonienė, S. 2010. „Lygtinio paleidimo instituto retrospektyva užsienio valstybėse ir Lietuvoje“. *Jurisprudencija* 3 (121): 295–316.
97. Messerschmidt, J. W. 1993. *Masculinities and Crime: Critique and Reconceptualization of Theory*. Lanham, MD: Rowan & Littlefield Publishers.
98. Messerschmidt, J. W. 2001. “Masculinities, Crime, and Prison”. In Sabo D., Kupers, T. A., London, W., *Prison masculinities*, 67–73. Philadelphia: Temple University Press.
99. Messerschmidt, J. W. 2012b. *Gender, Heterosexuality and Youth Violence: the Struggle for Recognition*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
100. Paterline, B. A., Petersen, D. M. 1999. “Structural and Social Psychological Determinants of Prisonization”. *Journal of Criminal Justice* 27 (5): 427–441.

101. Petkevičiūtė, R. 2010. „Įkalinti vyriškumai Lietuvos nuteistųjų subkultūroje ir Lenkijos nuteistųjų podkultūroje“. *Kultūra ir visuomenė. Socialinių tyrimų žurnalas* 1 (2): 147–170.
102. Petkus, A. 2004. „Kriminalinės subkultūros penitencinėse įstaigose genezė, raida ir struktūra“. *Jurisprudencija* 51 (43): 124–136.
103. Petkus, A. 2006. *Kriminalinė subkultūra Lietuvos penitencinėse įstaigose: kriminologinė analizė*. Daktaro disertacija. Mykolo Romerio universitetas. Vilnius.
104. Phillips, C. 2012. “It ain't nothing like America with the Bloods and the Crips': Gang narratives inside two English prisons”. *Punishment & Society* 14(1): 51–68.
105. Piacentini, L. 2004. *Surviving Russian Prisons. Punishment, Economy and Politics in Transition*. Devon: Willan Publishing.
106. Piacentini, L. 2005. “Cultural Talk and Other Intimate Acquaintances with Russian Prisons”. *Crime Media Culture* 1 (2): 189–208.
107. Piacentini, L., Slade, G. 2015. “Architecture and Attachment: Carceral Collectivism and the Problem of Prison Reform in Russia and Georgia”. *Theoretical Criminology* 19 (2): 179- 197.
108. Piškinaitė-Kazlauskienė, L. 2001. „Lietuvos kalinių vyrų butis ir bendravimo kultūra“. *Liaudies kultūra* 3: 28–35.
109. Psathas, G. 1996. “Theoretical Perspectives on Goffman: Critique and Comentary.” *Sociological Perspectives* 39 (3): 383- 391.
110. Rawls, A. W.1984. “Interaction as a Resource for Epistemological Critique.” *Sociological Theory* 2: 222-252.
111. Rhodes, L. A. 2001. “Toward an Anthropology of Prisons.” *Annual Review of Anthropology* 30: 65–83.
112. Rhodes, L. 2004. *Total Confinement: Madness and Reason in the Maximum Security Prison*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
113. Ritzer, G. 1996. *Sociological Theory*. Fourth edition. McGraw-Hill.
114. Rocheleau, A. M. 2013a. “An Empirical Exploration of the "Pains of Imprisonment" and the Level of Prison Misconduct and Violence”. *Criminal Justice Review* 38 (3): 354–374.
115. Rocheleau, A. M. 2013b. “Ways of Coping and Involvement in Prison Violence”. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* XX (X): 1–25.
116. Rushe, G., Kirhhmeimer, O. 2009. *Punishment and Social Structure*. London: Transaction Publishers.
117. Sabo D., Kupers, T. A., London, W. 2001. *Prison masculinities*. Philadelphia: Temple University Press.

118. Sakalauskas, G. 2007. „Įkalinimas Lietuvoje: praktika ir prasmė” *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 2 (20): 122–134.
119. Sakalauskas, G., Kalpokas, V. 2012. *Nuteistųjų ir grįžusių iš įkalinimo įstaigų integracijos modelis*. Vilnius: Teisės institutas.
120. Sakalauskas, G. 2013a. „Įkalinimo atvėrimas: prielaidos ir galimybės Lietuvoje“. *Teisė* 89: 37–54.
121. Sakalauskas, G. 2013b. „Lygtinis paleidimas iš įkalinimo įstaigų įsigaliojus Probacijos įstatymui: teorija ir praktika“. *Teisės problemos* 4 (82): 5–39.
122. Sakalauskas, G. 2014a. “Lithuania”. In *Long-Term Imprisonment and Human Rights*, eds. Drenkhahn, K., Dudeck, M., Dunkel, F., 198–217. Oxon: Routledge.
123. Sakalauskas, G. 2014b. „Globalizacijos įtaka laisvės atėmimo baudmės vykdymui“. *Globalizacijos iššūkiai baudžiamajai justicijai*, mokslinių straipsnių rinkinys. Vilnius: Registrų centras.
124. Stake, R. E. 1994. “Case Study”. In Denzin, N. K., Lincoln, Y. S., *Handbook of Qualitative Research*, 236–248. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
125. Sauza, K. A., Dhami, M. K. 2010 “First-Time and Recurrent Inmates' Experiences of Imprisonment”. *Criminal Justice and Behavior* 37 (12): 1330–1342.
126. Seale, C. Quality in Qualitative Research. *Qualitative Inquiry* 5 (4): 465–478.
127. Seidler, V. J. 2006. *Transforming Masculinities*. London: Routledge.
128. Seymour, K. 2003. “Imprisoning Masculinity”. *Sexuality and Culture* 7 (4): 27–55.
129. Shenton, A. K. 2004. “Strategies for ensuring trustworthiness in qualitative research projects”. *Education for Information* 22: 63–75.
130. Scholz, R. W., Tetje, O. 2004. *Embedded Case Study Methods. Integrating Quantitative and Qualitative Knowledge*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
131. Sirutavičius, V. 1995. *Nusikaltimai ir visuomenė XIX amžiaus Lietuvoje*. Vilnius: Baltos lankos.
132. Sykes, G. M. 1958. *The society of captives: A study of a maximum security prison*. Norwood, NJ: Princeton University Press.
133. Slade, G. 2012a. “Georgia's war on crime: creating security in a post-revolutionary context”. *European Security* 21 (1): 37–56.
134. Slade, G. 2012b. “No Country for Made Men: The Decline of the Mafia in Post-Soviet Georgia”. *Law & Society Review* 46 (3): 623–649.
135. Slotboom, A. M., Kruttschnitt, C., Bijleveld C., Menting, B. 2011. “Psychological well-being of incarcerated women in the Netherlands: Importation or deprivation?” *Punishment & Society* 13 (2): 176–197.

136. Smith, G. 2006. *Erving Goffman*. London and New York: Routledge.
137. Steiner, B., Wooldredge, J. 2008. "Inmate versus environmental effects of prison rule violations". *Criminal Justice and Behavior* 35: 438–456.
138. Tasca, M., Griffin, M. L., Rodriguez, N. 2010. "The Effect of Importation and Deprivation Factors on Violent Misconduct: An Examination of Black and Latino Youth in Prison". *Youth Violence and Juvenile Justice* 8 (3): 234–249.
139. Tereškinas, A., Petkevičiūtė, R. 2013. „Gero gyvenimo fantazijos ir įkalintas vyriškumas: Alytaus pataisos namų atvejis“. *Lyčių studijos ir tyrimai* (11):
140. Tewksbury, R., Connor, D. P., Denney, A. S. 2014. "Disciplinary Infractions Behind Bars: An Exploration of Importation and Deprivation Theories". *Criminal Justice Review* 39 (2): 201–218.
141. Toch, H., Adams, K., Grant, D., Lord, E. 2002. *Acting Out. Maladaptive Behavior in Confinement*. Washington, DC, US: American Psychological Association.
142. Ugelvik, T. "Prison Ethnography as Lived Experience: Notes From the Diaries of a Beginner Let Loose in Oslo Prison". *Qualitative Inquiry* 20 (4): 471–480.
143. Ustinavičiūtė, L., Žukauskienė, R., Laurinavičius, A. 2009. Lietuvos nuteistųjų pakartotinio nusikalstamumo rizikos veikniai: OASys metodikos diskriminantinio validumo analizė. *Socialinių mokslų studijos* 4 (4): 339–356.
144. Ustinavičiūtė, L., Laurinavičius, L., Žukauskienė, R., Bandzevičienė, R. 2010. „Kriminogeninių rizikos veiksnių palyginimas skirtingose Lietuvos teisės pažeidėjų grupėse“. *Socialinių mokslų studijos* 4 (8): 39–56.
145. Van der Laan, A., Eichelsheim, V. 2013. "Juvenile adaptation to imprisonment: Feelings of safety, autonomy and well-being, and behaviour in prison". *European Journal of Criminology* 10 (4): 424–443.
146. Van Tongeren, D. R., Klebe, K., J. 2010. "Reconceptualizing Prison Adjustment: A Multidimensional Approach Exploring Female Offenders' Adjustment to Prison Life". *The Prison Journal* 90 (1): 48–68.
147. Vavokhine, Y. 2004. "The (post) – soviet prison subculture faced with the use of self – management doctrines by the corrections administration". *Varia* (1): 1- 15.
148. Vosyliūtė, A. 2006. *Kalėjimo įnamiiai: grįžimo į visuomenę lūkesčiai*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.
149. Wacquant, L. 2002. "The Curious Eclipse of Prison Ethnography in the Age of Mass Incarceration". *Etnography* 3 (4): 371–397.
150. Wacquant, L. 2009a. *Prisons of Poverty*. Minneapolis & London: University of Minnesota Press.

151. Wacquant, L. 2009b. *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Durham & London: Duke University Press.
152. Warren, J. I., Hurt, S., Loper, A. B., Chauhan, P. 2004. "Exploring Prison Adjustment among Female Inmates. Issues of Measurement and Prediction" *Criminal Justice and Behavior* 31 (5): 624–645.
153. Wheeler, S. 1961. "Socialization in Correctional Communities". *American Sociological Review* 26 (5): 697–712.
154. Williams, S. J. 1986. "Appraising Goffman". *The British Journal of Sociology* 37 (3): 348-369.
155. Wooldredge, J., Griffin, T., Pratt, T. 2001. "Considering hierarchical models for research on inmate behavior: Predicting misconduct with multilevel data". *Justice Quarterly* 18 (1): 203–231.
156. Zamble, E., Porporino, F. J. 1988. *Coping, Behavior and Adaptation in Prison Inmates*. New York Berlin Heidelberg London Paris Tokyo: Springer-Verlag.

PRIEDAI

Priedas Nr. 1.

Tyrimo dalvavusių charakteristika (demografinė, kriminalinės istorijos)

Nuteistųjų charakteristika	Vidurkis	Intervalas
Amžius	31	(19 m. – 52 m.)
Teistumų skaičius	4	(1- 14)
Įkalinimo trukmė (Laikas praleistas įkalinimo įstaigose)	5.6	(1mėn.- 17 metų)
Nuobaudos (Pataisos namuose galiojančios nuobaudos)	5,5	(0-20)

Nusikaltimų pobūdis	Skaičius
Nesmurtiniai	32
Smurtiniai	28
Nusikalstama veika	
Vagystė	20
Plėšimas	12
Nužudymas	10
Neteisėtas disponavimas narkotinėmis ar psichotropinėmis medžiagomis turint tikslą jas platinti arba neteisėtas disponavimas labai dideliu kiekiu narkotinių ar psichotropinių medžiagų kiekiu	7
Kūno sužalojimas, nesunkus sveikatos sutrikdymas ir sunkus sveikatos sutrikdymas	6
Sukčiavimas ir mokėjimo instrumento ar jo duomenų panaudojimas	4
Išžaginimas	3
Viešosios tvarkos pažeidimas	3
Neteisėtas disponavimas narkotinėmis ar psichotropinėmis medžiagomis be tikslo jas platinti.	2

Interviu gairės nuteistiesiems

Tėvo vaidmuo.

1. Papasakokite iš savo gyvenimo istoriją, kuri pailiustruotų tai, ką reiškia būti geru tėvu (tai, kas yra geras tėvas, dalyviai gali apibūdinti, kaip nori).
2. Koks jūsų tėvas buvo kaip tėvas? Kaip jį apibūdintumėte? (penkiais būdvardžiais)
3. Koks tėvas buvo jums? Ar norėtumėte būti tokiu tėvu kaip jis? (kodėl taip, kodėl ne?) (jei tėvo nebuvo, tai gal buvo kita vyriška figūra (globėjas, patėvis ir pan.), tuomet vietoj tėvo, klausti apie tą žmogų)
4. Kaip jautėtės su savo tėvu? Kokius jausmus jis jums kėlė? (būnant su juo)
5. Kokie tėvo santykiai buvo su kitais šeimos nariais: mama, ...? Kaip jis bendravo su jais? Kaip tėvas elgėsi? (Jei paliko šeimą, tai klausti, kaip mano, kodėl)
6. Ką dirbot kartu su tėvu? Kokius darbus? Kaip jūsų tėvas dirbo? Ar jis jums parodydavo, kaip atlikti darbus? Ką parodydavo?
7. Ką išmokote iš savo tėvo, kokių reikia būti tėvu/ vyru?
8. Kaip bendraujate su savo šeima, artimaisiais ar palaikote artimus santykius?

Adaptacijos, elgesio strategijos.

1. Kuo dažniausiai užsiimate pataisos namuose, kaip leidžiate laiką, kaip atrodo jūsų diena?
2. Kaip jūs manote koks žmogus turi būti ar kaip elgtis kad išgyventų pataisos namuose? (Ar sunku pataisos namuose pritapti?)
3. Ką jūs darote ar ko nedarote, norėdamas pasilengvinti baismės atlikimą, gyvenimą PN? (Koks elgsys jums atrodo svarbiausias?)
4. Kaip elgiatės konfliktinėse situacijose? Pateikite konfliktinių situacijų pavyzdžių? Ar bandote išvengti konfliktų? (Gal manote kad konfliktai pataisos namuose neišvengiami?)
5. Ar jūs turite draugų ar žmonių kuriais pasitikite pataisos namuose?
6. Ar pataisos namuose jaučiatės saugūs (Gal jaučiate kad visuomet turite būti pasiruošęs netikėtoms situacijoms?)
7. Kaip vertinate nuteistųjų santykius su pareigūnais? (Santykiai paremti priešišku ar pagalba)

Kriminalinės nuostatos

1. Papasakokite kaip jums atrodo kas paskatino, lėmė jūsų nusikalstamą elgesį?
2. Kaip jums atrodo iš kur išmokote nusikalstamo elgesio? (draugai, aplinka)
3. Pasakokite kaip prisimenate pirmą teistumą ir pirmą baismės atlikime pataisos namuose?

4. Kaip jums atrodo ar pataisos namuose egzistuojančios nuteistųjų taisyklės (subkultūra) skatina toliau nusikalsti, pažeisti pataisos namų vidaus tvarkos taisykles? Jei skatina, tai kaip ir kodėl?
5. Kaip manote kodėl susiformuoja kalėjimo subkultūra ir kam ji reikalinga, naudinga?
6. Kaip manote ar nuteistasis pataisos namuose turi galimybę pasikeisti? Kaip vertinate įvairias rehabilitacijos programas ar jose dalyvaujate/ norėtumėte dalyvauti?
7. Kaip manote ar jūs elgiatės taip pat laisvėje ir kalėjime? Ar patekęs į pataisos namus pasikeitėte?
8. Kaip narkotinių medžiagų vartojimas ir platinimas pakeičia pataisos namus?

Vyriškumas

1. Kaip jaučiatės tarp kitų vyrų (nuteistųjų, prižiūrėtojų)?
2. Kaip jums atrodo koks turi būti vyras?
3. Kokios savybės yra vyriškos? Kokios jums atrodo nevyriškos?
4. Kaip turi elgtis pataisos namuose tikras vyras?
5. Kaip jums atrodo kokie vyrų tipai egzistuoja PN?
6. Ar pataisos namuose nutiestieji turi parodyti, demonstruoti savo vyriškumą, kaip tai daro?
7. Ką apskritai turėtų gyvenime atlikti ar ką pasiekti vyras? Kokiu būdu jis turėtų save realizuoti?

Lūkesčiai/ geras gyvenimas

1. Dėl ko vyrai pataisos namuose labiausiai kenčia? Kokie dalykai kelia daugiausiai nepasitenkinimo?
2. Kaip manote, apie ką vyrai labiausiai svajoja pataisos namuose? Ką jie labiausiai norėtų pakeisti savo gyvenime? (ne tik išeiti į laisvę, norima sužinoti apskritai apie ką vyrai svajoja, kokios fantazijos, susijusios su gyvenimu)
3. Kaip įsivaizduojate savo gyvenimą išėję į laisvę?
4. Kokie dalykai jus galėtų padaryti tikrai laimingu? Su kokiais dalykais siejate buvimą laimingu (laimę)? (Pvz: geras darbas? Šeima? Geras uždarbis? Turtas? Buvimas valdžioje?)
5. Kaip jūs manote, kodėl Lietuvoje žmonės dažnai nelaimingi ir nesugeba savęs realizuoti? Kas dėl to kaltas? Jei kalbėtumėte apie save, dėl kokių priežasčių jūs jautėtės (arba jaučiatės) nelaimingas?
6. Kaip jūs įsivaizduojate “gerą gyvenimą”? Koks turėtų būti, jūsų nuomone, normalus ir orus gyvenimas? Ko reikia, kad gyvenimas būtų geras?
7. Ar galvodamas apie ateitį esate optimistas? (Paprastyti paaiškinti, kodėl optimistas arba kodėl pesimistas)

Rūta PETKEVIČIŪTĖ

**LAISVĖS ATĖMIMO BAUSME NUTEISTŲ VYRŲ
ADAPTACIJA LIETUVOS PATAISOS NAMUOSE**

Daktaro disertacija

Išleido ir spausdino – Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos Leidybos skyrius
(S. Daukanto g. 27, LT-44249 Kaunas)

Užsakymo Nr. K15-088. Tiražas 15 egz. 2015 07 14.

Nemokamai.